

Людміла Рублеўская

**Пярсцёнак
апошняга
імператара**

**Раман
Аповесць
Апавяданні**

МІНСК
“МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА”
2005

Гістарычны дэтэктыў... Колькі таямнічага, застрашлівага і рамантычнага можна сустрэць у сутарэннях часу! Чаму напрыканцы XIX ст. забіты былы паўстанец, паплечнік Кастуся Каліноўскага, Вінцэс Рашчынскі? Якую таямніцу захоўвае каменная жаба з надмагілля? Ці можна ўявіць, каб пяць студэнтаў стварылі Каралеўства Беларусь? Ці сustrакаліся вы з прывідам Кальварыйскіх могілак Мінска? У творах Людмілы Рублеўскай, уключаных у гэтую кнігу, - высакародства і подласць, каканне і зрада, экзістэнцыйны выбар між дабром і злом. А яшчэ - непаўторная іронія, з якой можна бясстрашна сустрэць любяя містычныя жахі.

ЗОЛАТА ЗАБЫТЫХ МАГІЛ

Паралельны раман

Род сыходзіць, і род
прыходзіць, а зямля
застаеща ў вяках.

Эклезіяст, 1:4

Пралог

вочы цемры смерць нянавісць

А што яшчэ ён спадзяваўся ўбачыць, углядоучыся
праз мокрае акно ў ноч, у восень, у безнадзейнасць? Быць
самотным — значыць трошкі памерці.

Нешта стукнула ў шыбу, нібыта адзіната прасілася ў
пакой... Не, яна, халодная пані Адзіната, ужо даўно царуе
тут. Сядзіць побач, перад полымем каміна. І што ёй да
ценяў былога, да тауму і адчаю дзён, калі не верылася, што
так будзе — вальтэр'янская крэсла, камін, цішыня...

Аднак што парушыла цішу? Гаспадар паднёс газоўку да
акна. Вочы саслаблі, а калісці мог пацэліць у цэшку на
фуражцы... Нешта гайдaeцца, падвешанае на вяроўцы да
галины старога каштана. Чалавек, спяшаючыся, расчыніў
акно, і мокры вецер ударыў яго па шчацэ, бышцам
выпрабоўваў на хрысціянскую цярплівасць.

На вяроўцы вісела здохлая варона.

Чалавек моўчкі глядзеў у цемру, не зважаючы на ўдары
ветру і спробы дажджу ператварыць пакой у маленъкую
Венецию.

Навошта ён сюды вярнуўся?

Што ў яго тут ёсць, акрамя магілаў?

Акрамя магілаў і нянавісці, што пазірала на яго цяпер.

Калі б ён мог сам адказаць нянавісцю! Але ён даўно
забараніў сабе ненавідзець, толькі часам вуголле дарэмных
шкадаванняў пякло душу знутры, не знаходзячы выйсця.
Не, ён усё-ткі не шкадуе... У ім усё яшчэ жыве той
даверлівы юнак, які вызнаваў сусветную справядлівасць.

Няхай каменне ў спіну, няхай здохлая птушка перад
акном, няхай ад яго хаваюць дзяцей і абараняюцца ад яго

пагляду крыжам... Нянатісць — дзіця болю, і боль той спароджаны і ягонымі продкамі... Грахі роду належыць сплочваць. Але трэба верыць, што калісьці гэта зменіцца і пакуты не стануцца дарэмнымі, як не бываюць дарэмнымі пакуты зерня, якое ператвараюць у хлеб. Не можа не быць працягу ў таго, што замешанае на любові і самаахвярнасці. Як у галаве ў самай пачварнай жабы хаваецца прыўкрасны камень, так у несправядлівым і жорсткім часе нашчадкі пасля знаходзяць іскрынкі цудоўных лёсаў і агмені чыстых памкненняў.

Гэта ён не пра сябе — пра тых, з кім меў гонар сябраваць.

Чалавек абрэзаў кітайскім нажом для папер вяроўчыну, на якой матлялася мёртвая птушка. Канец вяроўкі падхапіў вецер, разгайдай так, што на хвілю здалося, быццам вяроўка зараз завяжацца пятлёю. Ад раптоўнага ўспаміну горла перацінула нібыта ад тae пятлі, і чалавек зачыніў акно.

А ён толькі што разважаў пра набыты спакой... Няма і не будзе спакою, пакуль на гэтай зямлі пануе ценъ пятлі і ценъ неразумення паглынае самыя яркія агні...

Гаспадар зноў апусціўся ва ўтульнае крэсла. Праз шыбы ў пакой глядзела ноч, пані Адзінота варушыла вуголле ў каміне.

1

Гэта здарылася слотным сакавіцкім вечарам, паміж коскай і кропкай, на tym кавалачку сказа, дзе згадвалася пра вялікую пошасць у Паазер'і напрыканцы кіравання Жыгімonta Маладога. У дзвёры званілі так настойліва, што кропка атрымала больш падобная да працяжніка.

Вядома, гэтага не адбылося б (маём на ўвазе сапсанавую кропку), калі б Паліна пісала свой артыкул на камп'ютары, а не асадкай.

Але Паліна не любіла спавяданца жменьцы мікраэлементаў. І не любіла разглядаць няўчастных наведнікаў праз дзвярное вочка. Нават без асцярожлівага «Хто там?» расчыняла дзвёры наросхрыст.

Артур стаяў на лесвічнай пляцоўцы, беражліва прыціскаючы да сябе нешта цяжкое, ухутанае ў зялёную

саматканую посцілку. Па яго доўгіх валасах сцякала вада, а худы твар быў такі няшчасны, што Паліне адразу ж захацелася зачыніць дзвёры. Не, яна не чэрствая. Проста надакучылі няшчасныя мужчыны. А яны ў нас амаль усе такія — пакрыўджаныя ды незразуметыя, і беларускія жанчыны мусяць пажыццёва ратаваць іх ды шанаваць іхнюю спароджаную высокай духоўнасцю туту.

Вядома, падстава для тугі ў Артура была — зноў зволынлі з інстытута, дзе ён выкладаў гісторыю беларускай літаратуры. Тое, што студэнты дарэмна чакалі яго на лекцыях, — вядома, не клопат. Арцік у гэты час займаўся святой справай — шукаў духоўнай раўнавагі ў кавярні «Сем пятніц».

Што праўда, калі ён усё-ткі знаходзіў дарогу ў аўдыторыю, туды крадма прабіralіся нават з іншых факультэтаў. Літаратуразнаўца ад Бога — нават дзіўна, што сам мастацкіх твораў не піша.

Папярэджвала Паліна ягоную цяпер ужо былую жонку, колішнюю аднакурсніцу Аксану, наконт асаблівасцяў Артуравай творчай натурыв...

Праўда, і сама ў свой час гэтак жа разумна праігнаравала сяброўскія папярэджанні. Таму цяпер і сядзіць адна, разумная і гордая «вучоная дама»... І знаёмыя пры сустрэчах перагаворваюцца: «А як там Палінка? Усё яшчэ адна? Бедная! Трэба ёй было ехаць са Стасікам».

«Адна» — значыць «бедная»? Недастатковая, няспраўдженая. Чароўная архідэя, непрысмактаная да дрэўца-кармільца, зялёнай гірлянда плюшчу, абарваная з апірышча,— бяссілы прыгожы паразіт, які толькі і марыць ласкава аплесці новага гаспадара...

Так, Стась імкнуўся быць гаспадаром. І калі яму, таленавітаму праграмісту, удалося выйграць грант на стажыроўку ў Штатах, абвесціў адразу: назад — не вернецца, легалам ці нелегалам — застанецца там. І Паліна хоць бэбі-сітэрам, але прыладкуецца. Вядома, наўрад ці — гісторыкам.

Не, гэта не быў выбар між прафесійнай апантанасцю і сямейнасцю. Хутчэй — уцёкі ад лёсу плюшчу.

Воля — апошняе суцяшэнне няўдачніка. Пабач Паліна хоць водбліск уласнага кахання ў цёмных прыгожых вачах свайго ўладара — памкнулася б і за акіян, не разважаючы,

як калісці не разважаючы прыняла ягоную дзіўную прапанову: «Мне здаецца, з цябе магла б атрымацца някепская жонка».

Але акрамя любові да самога сябе, роднага, не бачылася ў Стасевых вачах анічога. Ён нават асабліва не ўгаворваў — хуценька арганізаваў развод, паабяцаў ліставацца...

А для яе проста скончылася жыццё.

Хацелася аднаго: спакою, самоты, як смяротна параненаму зверу. І каб ніхто ніколі болыш не змог прыўлашчыць нават часцінку ейнае душы. Яны ж не бяруць, не просяць — кусаюць, як ваўкі, ды пакідаюць цябе з незагойнай ранай.

Паліна заколвала ў цяжкі вузел цёмныя валасы і апранала доўгія сукенкі. Белья карункавыя каўняры да іх не вязала сама — не хапала цярплівасці. Купляла ў бабулек на Камароўцы. Ёй хацелася быць падобнай на віктарыянскую класную даму, якую-небудзь міс Тэмпль: годнасць, бездакорныя манеры — трымай дыстанцыю, мінак.

У зменлівых рысах яе гожага на манер візантыйскіх абразоў ablіtcha былі прыхаваныя цікаўнасць птушаніці і мройлівасць засцянковай паненкі... Хоць Паліна сама сабе не раз паўтарала, што яшчэ крыху — і яна назаўсёды ператворыцца ў нелюдзімку, зледзянее сэрцам, як скрадзены хлопчык Кай. Урэшце — дваццаць восем гадоў, развядзёнка.

Ці варта гаварыць, што мужчыны аблашчвалі яе позіркамі, але знаёміца баяліся: штучка!

Дысертацыю Паліна таксама не абараніла з-за сваёй «недатыкальнасці». Проста ў пэўны момант зрабілася брыдка: арганізатарская беганіна, бясконцыя перамовы, намёкі на тое, што Кастусь Каліноўскі — асоба супяречлівая...

А ў гімназіі выкладаць добра. І гучыць амбітна. Пару гадоў таму называлася школай, а сёння — гімназія...

Але мы адхіліліся ўбок ад падзеі. Дык вось, стаіць няшчасны Артур, мокры, як вадзянік, на лесвічнай пляцоўцы і працягвае нешта, ухутанае ў саматканую посцілку.

— Палінка, купі!

Ведае, хітраванец, што яна ўсё роўна яго пашкадуе. Сказала была, што апошні раз пазычае. Дык вось табе сёння — «купі»... Відаць, вазу Аксанчыну прывалок, геній непрызнаны...

Вада з Артура капала ўжо на дыванок у вітальні. Пад зялёнай посцілкай хавалася зусім не ваза. Жаба. Каменная жаба велічынёй са шчанючка. Бугрыстая, шэрай, але зусім не монстр — утульна кругленьская, лапкі ўмольна складзеныя, велізарныя вочы глядзяць так кранальна... Не раўнуючы, як цяпер Арцікавы. Праца прафесійнага скульптара, і не з нашага стагоддзя...

— Адкуль гэта ў цябе?

Артур задуменна пагладзіў жабу па каменай спіне. А пальцы дрыжаць... Дапіўся.

— Не хвалюйся, не крадзеная. Ад майго таты засталася. Гэта з надмагілля Вінцэса Рашчынскага. Ну таго, паўстанцкага філосафа. Ты лепш за мяне мусіш ведаць.

Паліна недаверліва зірнула на каменную зачарараваную царэуну. Вядома, Артураў тата быў важны чыноўнік за Саветамі, ездзіў па свеце... Сыночка-«бітніка», дарэчы, лічыў страчаным, нават неяк прымусова засадзіў у прывілеяваную псіхушку.

— Калі не памыляюся, Рашчынскі пахаваны ў Парыжы.

— А вось і памыляешся.— Артур раптам перастаў быць няшчасным, і Паліна вельмі любіла такія ў ім перамены, якія адбываліся, калі справа тычылася таго, чым ён цікавіўся, магчыма, больш за жыщё, але, на жаль, менш за сваю сусветную туту. Вочы госця зазяялі, голас загучаў спеўна, як на лекцыі.— Так, Рашчынскі пасля разгрому паўстання дзесяці з 1867-га жыў у Парыжы, нават браў удзел у рэвалюцыйных падзеях, але на пачатку дзесяціостых вярнуўся сюды. Людзі тых часоў цяжэй перажывалі расстанне з роднымі мясцінамі. Гэта для нас насталыгія — амаль што жарт, а для іх — куля ў жывым сэрцы. Ад гэтага паміралі. Дарэчы, Рашчынскі памёр неяк дзіўна, усяго год пражыўшы на радзіме. Падобна, што яго забілі. Нават працавала камісія па расследаванні смерці. І пахавалі яго ў касцёле ў Гарнушках, у магіле, якую ён сам сабе падрыхтаваў,— там была цэлая скульптурная галерэя, мармур, граніт, малахіт... Грошай ляснуў у сваё надмагілле... Як ведаў, што хутка спатрэбіцца.

— Першы раз чую пра такое...

— Не дзіўна.— Артур зноў пагладзіў каменнью жабу, нібы пакінутага гаспадаром сабаку.—Адразу пасля пахавання надмагілле зганьбавалі, нехта разбіў цэнтральную скульптуру, алегорыю смерці. І на працягу года невядомыя зламыснікі разбівалі фігуры адну за адной. Нібыта нехта так ненавідзеў былога інсургента, што хацеў знішчыць нават памяць аб ім. А калі мой бацька ўзначаліў барацьбу з помнікамі рэлігіі ў раёне, там ужо амаль не было чаго руйнаваць. У прыдзеле касцёла, дзе радавая ўсыпальніца Рашчынскіх, засталося толькі некалькі пашкоджаных дзіўных фігурак, і ўсё. Адну бацька загадаў адбіць для сябе. Сказаў, што надта нагадвае маю маці. Маўляў, паставіць у хаце, каб глядзела на сваю выяву і сядзела моўчи.

Арцік прыглушыў голас і з нянявісцю сціснуў зубы — Паліна ведала, ён дасоль не дараваў бацьку стаўлення да маці, хоць абаіх ужо няма на свеце. Тым жа здушаным голасам госць скончыў аповед:

— Касцёл узарвалі. Цяпер на тым месцы Дом культуры. Вось табе і ўся гісторыя маёй жабкі... Чырвонец не дорага?

Апошнія слова Арцік прагаварыў са звыклай няўпэўненасцю няшчаснага беларускага мужчыны. Але Паліна не магла адмовіць і са скрухай глядзела, як ён хавае атрыманую паперчыну ў кішэню і рукі яшчэ больш трасуцца, а вочы загараюцца непрыемным хваравітым бласкам...

Божа мой, Паліне б тады ўзяць гэтую жабу ды абринуць са свайго пятага паверха, каб разляцеліся ейныя шэрэя друзачкі па мокрым асфальце...

Але яна гэтага не зрабіла. Таму далей адбылося тое, што адбылося.

2

Вінцэсь ледзь прычакаў вечара, калі ў пакоях маёнтка западлі свято і цені неахвотна распаўзліся па кутах, каб пільнаваць момант свайго начнога панавання. У адным з такіх кутоў Вінцэсь схаваў захутаную ў посцілку стрэльбу, знятую крадма з дывана ў бацьковым кабінцы.

Вядома, такое ўчыніць было нядобра. Але што зробіш, калі дарос да шаснаццаці, скончыў Шляхецкі інстытут¹, а табе ўсё яшчэ не давяраюць зброі. А між тым у Маскалёвым лесе пасяліўся сапраўдны ваўкалак! Яго бачылі конюх Тодар і дзеци вясковага кавала, а паненка Рагманава, смуглавенькую Вальжыну з насмешнымі цёмнымі вачыма, пры ўсіх гаварыла, што толькі сапраўдны мужчына не збаіцца выйсці супраць ваўкалака. А паколькі такіх у наваколлі няма, дык яна лепш з двара выходзіць не будзе. Ваўкалакі, кажуць, дзяячатац крадуць.

Ваўчынную шкуру табе пад ногі, ганарліку! Ды каб свежым звярыным духам працяло твой лялечны пакой з белымі фіранкамі! Рашчынскія не баяцца ні людзей, ні ваўкалакаў.

Шкада, бацька ўнатурыўся не ў слайных ваяўнічых продкаў. Сам ніколі ў руکі зброі не браў і яму, Вінцэсю, не дае... Нібыта шаблі ды пістолі — адно для аздобы пакояў!

Нічога, Вінцэсъ дакажа ўсім, што ваярскі дух не пакінуў іх сям'ю! Цэліць ён трапна — навучыўся і без бацькавага дазволу.

Густы начны туман плыў па-над самай зямлёй. Так што здавалася, быццам Вінцэсъ ідзе па аблоках. Але высокая трава са здрадніцкім шоргатам балюча сцябала і калолася нават скроў вонратку, мокрую ад расы. Тры срэбныя кулі: адна ў ствале, дзве — у кішэні. Ваўкалака можна забіць толькі срэбнай куляй, пазначанай крыжам,— і Вінцэсъ патраціў дзень на тое, каб ператварыць тры старажытныя манеты з бацькавае калекцыі ў больш-менш ахайнія круглячки.

Сёння поўня... Час ваўкалакаў. Старажытныя грэкі лічылі, што людзі тутэйшых плямёнаў штогод на адзін дзень ператвараюцца ў ваўкоў. Можа быць, гэта праўда? І ў Вінцэсю ёсць кропля ваўчынае крыві? І зараз поўня змусіць яго кінуць стрэльбу і забыцца на тое, хто ён ёсць, і...

Ну і глупствы лезуць у галаву. Шаргоча трава, быццам нехта шэпча праклёны. Ускрыкнула начная птушка, нібыта беспрытульная душа... Не, Вінцэсъ не паддасца дзіцячаму постраху. Урэшце, ён — узброены мужчына... Маскалёў лес вунь ужо, цямнее, як зубчастыя сцены

цмокавага замка. Усё пралічана: хлопец падбіраеца паплавамі да ўскрайку лесу, дзе пачынаеца адхон, зарослы волхай, а менавіта там і з'яўляўся некалькі разоў ваўкалак,— і чакае... Пачвара абавязкова выбераща на асветлене поўняй месца, каб правыщь свой жудасны гімн цемры...

Вінцэсь пачаў мерзнуць — пачатак чэрвеня не быў чёплы. Раптам па целе прайшла гарачая хваля, застукала ўвушшу. З лесу выходзіла страшыдла... Яшчэ жахлівейшае, чым хлопец чакаў, бо падобнае да чалавека — на дзвюх ногах, калматое, прыгорбленае... Як і ўяўлялася, ваўкалак застыў на месцы і ўзняў аброслае поўсцю ablічча да поўні...

Прыцэл скакаў перад вачыма — ну, націскай жа! Палец не слухаўся. Мусіць, перашкаджала гэтае падабенства з чалавекам — і Вінцэсю неадольна хацелася, перш чым стрэліць, неяк аб'явіцца, даць таму стварэнню магчымасць супраціву — каб атрымаўся двубой, а не забойства з кустоў... Паказацца... Гукнуць... Няхай кінецца, зараве, а тады ўжо...

— Гэй... — вокліч застраў у горле. На галаву хлапца абрынулася нешта цяжкое, неадольная сіла выдзерла з рук стрэльбу, і ён упаў на зямлю.

— Бач, паганец, падпільнаваў! Зладзім табе паляванне начное.

Вінцэсь зразумеў толькі адно: вакол яго — людзі... Ён з цяжкасцю перавярнуўся на спіну, усё-ткі баючыся ўбачыць пысы, што прамаўляюць чалавечымі галасамі. Не, гэта былі не пярэваратні — троє ўзброеных мужчын. У цемры Вінцэсь разгледзеў толькі вусы і насцярожаны бліск вачэй. Адзін, у мужыцкай шапцы-магерцы, цэліўся ў хлапца з ягонай жа стрэльбы. Другі нагнуўся і спрактыкаванымі рухамі абшукаў Вінцэся, з асаблівой увагай падкінуўшы на далоні мяшечак з кулямі.

Раптам сэрца сціснуў цёмны жах — справа падыходзіў ваўкалак. Вінцэсь пазіраў на яго з зямлі, і таму ваўкалак здаваўся волатам — бо і сапраўды быў вышэйшы за астатніх.

— А што, казаў я вам, асочаць...

З пашчы ваўкалака даносіўся чалавечы голас. Вінцэсь угледзеўся — тое, што ён прымаў за поўсць, было

вывернутым кажухом і гэткай жа шапкай. Вядома, барада і валасы, чорныя, доўгія, густыя, надавалі абліччу дзікі выгляд, але самае страшнае было, што праз увесь твар чалавека — так, цяпер Вінцэсъ быў упэўнены, што гэта чалавек,— ішоў глыбокі цёмны шнар, відаць, ад шаблі. Нос, правая шчака, левае брыво рассечаныя, і левае вока, здаецца, пашкоджанае... Затое погляд правага, нават у цьмяным святле поўні гэта адчувалася,— быў незвычайна цвёрды.

Ад усведамлення, што ён мог забіць чалавека, Вінцэсъ пачало трэсці.

— Падымайся, гадзёнак. Раскажаш усё — памрэш лёгка. Не бойся.

У голасе чалавека ў магерцы гучала лёгкая пагарда, і Вінцэсъ па стараўся ўзняцца як мага больш спрытна і стаць у незалежную паставу.

— Дзе іншыя?

— Я адзін,— хлопецъ сказаў гэта амаль раўнадушна.

— Адкуль ведаў, дзе нас чакаць?

Вінцэсъ пачырванеў, радуючыся, што ў цемры гэтага не відаць,— давялося рассказываць пра авантuru з паляваннем на ваўкалака. Хлопецъ не спадзяваўся, што яму павераць. Хто яны? Разбойнікі? Уцёклыя жаўнеры? Катаржане?

— Ілжэ,— скроў зубы працадзіў той, што трymаў Вінцэсеву стрэльбу.— Забіць зараз жа — і ў дрыгву.

А ён уяўляў сваю смерць у бойцы, пад слайным штандарам, на чале пераможнага войска! Але нават цяпер належала сустрэць непазбежнае так, як прыстойна шляхіцу.

— Чакай, Марцэл...— уладна прамовіў ваўкалак, наблізіўся да Вінцэсъ і жалезнай рукой змусіў юнака павярнуць твар проста пад промні царыцы ночы. Вінцэсъ абражана адхінуўся, гатовы кінуцца ў бойку. Але ваўкалак здзіўлена запытаў:

— Ты не сын Антося Рашчынскага?

Вінцэсъ не зразумеў, чаму пасля ягонага пацверджання настрой захопнікаў перамяніўся — яны нібыта разгубіліся. А Марцэл у магерцы нават расчараўана прастагнаў.

Чалавек са шнарам чамусыці ўсміхнуўся і звярнуўся да таго, хто абшукваў Вінцэсъ:

— Пакажы, што ў яго забраў...

Развязаў мяшечак... І працягнуў супольным даланю, на якой блішчэлі два нязграбныя круглячки — самаробныя срэбныя кулі.

— Нават крыжкам пазначаныя... Што, і ў стрэльбе такая ж?

Вінцэсъ моўчкі кіёнуў. Вакол выбухнуў рогат.

Ваўкалак першы перастаў смяяцца і зварнуўся да хлопца сур'ёзна, нават з павагай:

— І ты пайшоў адзін на пярэваратня?

— Ды, відаць, перад дзеўкай пахваляцца захацеў,— насмешна вымавіў вусаты дзядзька з пістолем за поясам і, заўважыўшы засмучэнне Вінцэсъя, зарагатаў зноў.

— Не сядуй, хлопча,— сумна прамовіў чалавек са шнарам.— Выгнаннікі маюць няшмат вясёлых хвілінай. Зараз ты пойдзеш. Стрэльбу, раз яна трапіла ў лес, мы пакінем у сябе. Перадай бацьку вось гэта... — Ваўкалак дастаў з кішэні нейкі мяшечак. Навобмацак там было нешта дробнае і цяжкое.

— І запомні: твой бацька — першы, каму ты пра нас раскажаш.

Гэта прагучала як просьба, і Вінцэсъ прамовіў:

— Абяцаю.

— Ну што ж, шчасліва заставацца, Вінцэсъ Рашчынскі.

Хлопец ашаломлена глядзеў, як постаці адна за адной знікаюць у лесе.

— Гэй, паляўнічы, падары сваёй красуні замест ваўкалацкай шкуру вось гэтага звера... А то без здабычы вернешся.

Словы чалавека ў магерцы праціналі злоснай насмешкай. Вінцэсъ ледзь паспей падхапіць нешта слізкае і халоднае, штурнутае яму проста ў твар. Жаба... Юнак ледзь стрымай гнеў, але ўдалося прагаварыць спакойна:

— Дзякую за падарунак. Абавязкова перадам.

Поўня залівала прывідным святлом паплавы, і туман павольна спаўзаў да рэчкі, быццам паранены вужыны кароль у свой бурштынавы палац.

3

Мышкі плылі ў вялізным чорным парасоне, звесіўшы ваўнянныя хвосцікі на мокры асфальт. Вакол віраваў

Казюкас — святочны кірмаш. Дзень святога Казіміра ў Вільні — як Паліна магла прамінуць! Нават калі даводзіца заплаціць ладную частку ейнай выкладчыцкай зарплаты за візу, праезд, выщерпець некалькі гадзінаў у чарзе на мытні ды яшчэ пільнаваць сваіх гімназістаў — гаманлівую зграйку будучых фіолагаў, ці гісторыкаў, ці... Ат, галоўнае — каб сумленнымі выраслі.

Вязаных мышэй прадавала кабета ў вязаным жа капляюшыку, брылы якога абвіслі ад веснавой імжы, і ў пальчатках з абрэзанымі пальчикамі. Паліну ўзрушила, што кабета не высаджвае хвастатыя цацкі на якую кардонку ці скрынку, каб самой пакарыстацца караблём-парасонам у ягоным прамым прызначэнні, захінуцца ад дробных халодных кропляў. І мінская госьця набыла адну з мышак, з чорнымі вочкамі-гузікамі і чырвонымі бантам. Пасунулася далей — і было нечакана прыемна гэтак бязвольна і бяздумна плысці ў людскіх хвалях, аздобленых вярбоўкамі — адмысловая ўпрыгожанымі галінкамі вярбы, гаварыць на беларускай мове — і не сустракаць пагардлівых паглядаў. Праўда, найчасцей Паліну прымалі за польку. Але часам у адказ чулася і беларуская мова.

Паліна слізгала позіркам па раскладзеным тавары...

Гэтага не можа быць!

На прылаўку сядзела каменная жаба.

Не, не падалося — дакладная копія Артуравай. Дурнаватая ўсмешка, жаласныя вочы... Фарбаваны пад камень гіпс, няйначай. Гэтак жа, як і іншыя скульптуркі, перад якімі прысела жабка. Цікава... Не кіч. Роблена з густам. Са стылізацыяй пад старажытнасць. Сумныя анёлы хаўрусавалі з істотамі зусім нечаканымі: гэта, напэуна, адзінарог... а там — вужыная каралева.

Паліна пашукала вачыма прадаўца. Павільён быў багацейшы за іншыя, дыхтоўны, з драўляных шчытоў, аформленых пад сцены сялянскай хаты. Дзяўчына ў чорнай скуранцы і скандынаўскай шапачцы, з-пад якой звешваліся дзве светлыя пруткія касы, пакінула купку суразмоўнікаў і заахвочвальна ўсміхнулася патэнцыйнай пакупніцы. На роспіты пра паходжанне жабы дзяўчына пагардліва пацінула плячыма, і яе прыгожы твар з правільнымі рысамі, страціўшы непатрэбную ўсмешку,

набыў выраз, відаць, звыклай уладарнасці — дзяўчынавікінг.

— Ну, калі вас так цікавіць... Трэба спытаць у аўтара. Ён там, пад аркай... Бландзін у зялёной куртцы — не памыліцца.

У арцы, што вяла ў адзін са шматлікіх цудоўных старых дворыкаў, сапраўды нехта сядзеў. Што ж, гімназісты Палініны яшчэ гадзіну могуць вольна блукаць па кірмашы, потым — сустрэча ля Вострай Брамы... Не зблудзяць, вялікія. Пакуль Паліна, падабраўшы доўгі падол спадніцы і не менш доўгае «віктарыянскае» паліто, прабіралася між плеценых кашоў і рэкламных шчытоў, бачыла толькі цёмныя нерухомы скурчаны сілуэт — нібыта таксама скульптура. Стваральнік гіпсавай жабы сядзеў на перавернутай скрынцы, прыхінуўшыся спіной да вільготнай сцяны. Непакрытая галава з доўгімі светлымі валасамі нізка апушчаная, а рукі неяк вельмі сіратліва грэюцца ў рукавах курткі, як у муфце. Не хапала толькі шапкі пад нагамі.

Яшчэ адзін няшчасны мужчына. Гэтым разам — літоўскі.

Але калі Паліна стала проста перад «фігурай засмучонага» і няшчасны рэзка ўзняў галаву, яна не пабачыла на яго твары прыкмет «сусветнае туті». Праўда, аблічча сумнае, але зусім не жаласнае. Хутчэй смешнаватае — твар худы, а нос велікаваты, з гарбінкай, светлыя вусы і бародка, а вочы надзіва цёмныя, дакладней — цёмна-зялёныя, як нефрыт, і крыху наіўныя... Гадоў, як і Паліне, можа, трохі старэйшы.

Між тым светлавалосы, усвядоміўшы, што госця — да яго, нязграбна ўзняўся і ветліва схіліўся да Паліны. Але росптыты пра жабу пацвердзілі — дзівак і няўклюда.

— Перш чым адказаць, я мушу даведацца падставы вашага інтарэсу.

Паліна здзівілася, пачуўшы чысцюткую беларускую мову. Але ж бач, таямніцы ў яго...

— Я Паліна Ведрыч, гісторык, з Мінска. Выкладаю ў тамтэйшай гімназіі. Не так даўно мне падарылі каменную жабу, дакладную блізнючку вашае.

— Ну і што? Ці мала ў свеце копій?

Паліна зазлавала.

— Не разумею, чаму вы не хочаце расказаць. Я ведаю, што арыгінал — з надмагілля Вінцэнта Рашчынскага, беларускага філосафа, удзельніка паўстання 1863 года. Ён быў пахаваны ў Гарнушках, у Наўскім павеце. Як бачыце, мой інтарэс — прафесійны.

Скульптар па-хлапечы кіёнуў галавой, вытрымаў паўзу і кінуў:

— Я — з Гарнушак.

— Вось як? Дык вы павінны ведаць пра вашага славутага земляка!

Паліна адчула знаёмы паляўнічы азарт даследчыка. Яна, праўда, за справамі яшчэ так і не пачала росшукі звестак пра Рашчынскага — а цікава ж, з кім сутыкнула цябе старая рэч.

Скульптар стрымана пацвердзіў:

— Так, я чуў пра Рашчынскага. Праўда, касцёл з ягоным надмагіллем зруйнавалі, калі я быў яшчэ зусім маленькі. Але нашы сяляне не дадуць прапасці карысным рэчам. Ведаеце, што стаяла ў каморы маёй бабулі? Спавядальня. Пакрытае чорным лакам дрэва, разъба... Я, вядома, не ведаў, што гэта за шафа дзіўная. Толькі як вырас і ў касцёле падобную неяк пабачыў, здагадаўся. А для чаго яе выкарыстоўвала мая бабуля — прабачце, не скажу.

— Ну а жаба? — прыспешыла Паліна.

— Была і жаба... Бабулі яна прыдалася замест гнёту: класці паўзверх дошкі, калі трэба нешта прыціснучы — тварог там ці капусту.

— А пра Рашчынскага што вам бабуля расказвала?

— Ведаеце, дзіўная рэч... — Скульптар задуменна ўтаропіўся ў скляпенне аркі. — Я ўвогуле нейкі час надта ж цікавіўся айчыннай гісторыяй. Але нічога ўцяннага нікто мне не расказаў. «Пан быў бандытам», «Вар’ят нейкі», «Багаты быў» — і ўсе звесткі.

— Чакайце, — не паверыла Паліна. — У кожным раёне ёсьць музей, энтузіясты-краязнайцы.

Скульптар паківаў галавой.

— Думаецце, я пра гэта забыўся? У музеі — толькі ксеракопія энцыклапедычнага артыкула. А там усяго некалькі радкоў. Вось пра героя-партызана з нашага лесу ў энцыклапедыі амаль старонка, ды яшчэ з фотаздымкам. Таму і некалькі стэндаў яму прысвечана. А пра

Рашчынскага... Пачытайце, што вашы калегі ў энцыклапедыі напісалі.

— Валянцін! Што ты там прыляпіўся да аркі? — рэзкі голас належала дзяўчыне-вікінгу.— Ідзі да людзей! Вітаўт кавы на ўсіх прынёс.

Гандлярка падышла і пахмурна зірнула на Паліну. Той стала няёмка — сапраўды, сам-насам з чужым мужчынам... Бо дзяўчына падкрэслена паказвала — гэты належыць ёй... Прыйтулілася, паправіла пасмачку яго доўгіх светлых валасоў... А твар у самой нібыта свеціцца знутры, і нібыта яна ўжо замкнулася з ім сам-насам... На Паліну быццам пацягнула цяплом з чужых прыадчыненых дзвярэй.

— Добра, мне час ісці... Але ўсё ж...— Паліна дастала з сумкі візітоўку, працягнула скульптару.— Раптам штосьці даведаецеся пра нашага героя.

Скульптар беражліва ўзяў картку доўгімі, нязграбнымі, як і ўвесь ён, пальцамі — аж не верылася, што імі вылепленыя тыя вытанчаныя скульптуры. И дзяўчына пацягнулася зірнуць. А пасля яшчэ ў спіну Паліне гукнула з ледзь прыхаванай насмешкай:

— Даўк набыць нічога не жадаец?

— Жадаю,— нечакана адказала Паліна.

І ў абдымку з гіпсавай жабай рушыла да Вострай Брамы.

А гэты... дзівак... так і застаўся сядзець у арцы. Нібыта саромеецца, што ягонымі вырабамі гандлююць.

Хутчэй за ўсё так і ёсць!

Ля ўвахода ў капліцу Маці Божай Вастрабрамскай чарнявы хлопчык-жабрак назваў Паліну панечкай, і тая — нешта сёння надта чуллівая — аддала яму нерастрачаныя літвы. Тым больш колькі іх там было... Толькі пакінула на хлеб — як гэта прыехаць з Вільні без мясцовага хлеба, чорнага, як урадлівая зямля, цяжкога... А цяпер яго пякуць і з семкамі — хочаш, з гарбузовымі, хочаш — са сланечнікамі. Паліна ўзяла цэлы каравай — падзеліцца з маці, занясе па акрайцу сяброўкам... Хто б з продкаў мог падумаць, што хлеб зробіцца некалі сувенірам, забаўкай, як паштоўка!

А вось і вучні — гаманкою зграйкай хваляцца купленым. Вярбоўкі з сухімі кветкамі, пазалочаныя і

пасярэбраныя сцябліны льну; доўгія, як вясновая песня, цукеркі ў бліскучых абгортках, гліняныя званочки... І, вядома, кубкі, упрыгожаныя «міленіумнай» сімволікай — «2000». А яшчэ бурштын, і цудоўныя партманеты з кавалкаў скуры, і падсвечнікі з рознакаляровага шкла, якія ператвараюць самы будзённы пакой у казачны шацёр. І Паліна радавалася разам з усімі і паказвала сваё набытае — асабліва спадабалася жаба, пра якую сказалі, што падобная да смайліка — смешнага значка ў кампьютарных тэкстах. Паліна не надта ўдзяляла, але ж не спрачалася. Яна ўвогуле вольна адчувала сябе толькі са сваімі выхаванцамі. Яе нават папракалі, што не ўмее трymаць дыстанцыі з вучнямі. Але быць самавітай, з пачуццём уласнай важнасці — гэта ж так сумна, так нецікава! Гэта значыць прызнаць сябе завершанай, адмовіцца ад права шукаць, блытацца, радавацца жыццю...

Не, яна не самавітая і самавітай ніколі не будзе. Нягледзячы на апранахі віктарыянскай класнай дамы.

І ўжо ў аўтобусе, калі яны збіраліся ад'язджаць ад вакзала, Паліна спахапілася, што ў сумачцы няма пашпарта.

Вядома, ніхто не мусіў пакутаваць з-за ейнага нядбайства. Паліна, як магла, супакоіла спадарожных і нават усміхнулася на развітанне. Аўтобус з гімназістамі, вярбоўкамі і адмысловымі кошыкамі адправіўся ў Мінск.

Паліна стаяла ля дзвярэй, за якімі ахоўвалі закон і вырашалі лёс такіх разявакаў, як яна, і не наважвалася ўвайсці. З'явілася здрадлівая думка — уцячы, заблукаць у горадзе, і няхай будзе што будзе...

— Нарэшце вас адшукаў! — Няўкладны скульптар скіляўся над Палінай, працягваючы ёй сінюю кніжачку.— Аўтобусы абышоў, што з Беларусі прыехалі, тады думаю — ці ў міліцыі вы, ці ў амбасадзе... Дзіна казала — вы жабу ў сумку спрабавалі ўціснуць, потым ледзь дасталі... Відаць, тады пашпарт ваш і выпаў.

Свет расплыўся ў вачах у Паліны вясёлкай, і яна раптам разраўлася-разрумзала на ўесь калідор. Нешта цяжкое выслізнула з рук, грукнула...

— Нічога, нічога, я вам новую зляплю, прывязу... Яшчэ прыгажэйшую, вось пабачыще... — побач гучай голас.

Скульптар узяў у залітай слязьмі Паліны сумку, падхапіў пад руку, як малое дзіця, павёў на вакзал, усадзіў у крэсла, даў насоўку — выціраць слёзы, потым прынёс кавы, потым уклаў у руку білет... Паліна пакорліва прымала ўсё...

Ужо з тамбура цягніка паспрабавала вымавіць нейкае слова ўдзячнасці — светлавалосы няўклуда толькі памахаў рукой з платформы, шырока ўсміхаючыся. Ды яшчэ Паліне запомніліся ягоныя слова — ён, здаецца, увесь час расказваў нешта цікавае, спрабуючы супакоіць:

— Ведаеце, як ляпіў гэтую жабу, шмат чаго паўспамінаў з міфалогіі... Дарэчы, гэта, напэўна, не жаба, а рапуха — лапы іншыя і пыса не пляскатая... А пра рапух ёсць павер'е — чалавек, які не выкананаў пры жыцці тое, у чым пакляўся, прысягнуў, павінен пасля смерці ў ablіччы гэтай істоты абязцанасць выкананаць. І патрапляе на нябёсы толькі ў выпадку, калі яму, напрыклад, удасцца дапаўніці да алтара царквы. Можа, Рашчынскі думаў пра гэтую прымху? Памятаеце, як у жабы лапкі малітоўна складзеныя?

За акном цягніка мільгалі далёкія аген'чыкі. Паліна зняможана прыхінулася галавой да акна, паклаўшы капялюш на калені. Гэты Казюкас запомніцца надоўга. Такая «рамантыка»...

Але ж яна нічога пра светлавалосага дзівака з аркі не ведае! Толькі імя запомніла — Валянцін. А ён жа білет ёй за свае грошы купіў!

Вось няёмкасць...

І жабы разбітае шкада...

4

Бацька моўчкі стаяў, адварнуўшыся да акна, і Вінцэс баяўся парушыць цяжкое маўчанне. На сцяне, на фоне вясёлкавага кітліма, паблісквала, быццам суроўыя очы старых вояў, зброя — шаблі, корды, ружжы, мушкеты, абушкі, скрыжаваныя дзіды, нават буздыган — шастапёр, страшная зброя, якой раструшчвалі галаву. Але Вінцэс пагляд мімаволі цягнуўся да таго месца, дзе мусіла вісеть стрэльба, страчаная ім падчас начнога здарэння. Ды яшчэ на стале — мяшэчак, перададзены лясным знаёмцам. І жадаў бы — не пераканаеш сябе, што ўсё было толькі страшным сном.

— Я не хацеў, каб гэта адбылося цяпер і такім чынам...

Бацька гаварыў вельмі сур'ёзна і важка — гэтак з Вінцэсем ён яшчэ ніколі не размаўляў.

— Так, напэўна, я вінаваты, што лічыў цябе за дзіця, забыўшыся, што давялося зведаць самому ледзь не ў тваім узросце.— Бацька павярнуўся і зусім не сярдзіта зірнуў на сына. (Шкада, Вінцэс не ўспадчыніў гэтых вочы колеру сталі з праніzlівым паглядам — давядзеца пазіраць на ворагаў сваімі сінімі ды яшчэ вялікімі, як у паненкі.) — Разумееш, у дзяцінстве мне давялося перажыць шмат. Твой дзед Лявонцій быў чалавек... не вельмі лёгкі па натуры. Ты неяк пытаўся, чаму нашыя сяляне не адрабляюць паншчыну, а толькі плацяць чынш. Гэта і таму, што я хачу хоць нейкім чынам выкупіць зло, якое яны мелі ад майго бацькі. Гісторыя роду — не толькі ваенныя трафеі ды фамільныя партрэты. Гэта — цяжар, які сумленнага змушае скіліцца перад праўдай, а чэрствага — кінуць праўду пад ногі свайму гонару. Памятаеш, на ўзгорку за Гарнушкамі — вялікі пень, а каля яго — крыж з абразом Маці Божая Суцяшальніцы?

Вінцэс моўкі кіўнуў галавою. Менавіта туды Вальжына Рагманава час ад часу насіла кветкі — букецікі рамонкаў і валошкай, перавязаныя карункавымі стужкамі, а Вінцэс ішоў за ёю, як паж, і ніяк не мог навучыцца адказваць на жарты. Як усё лёгка было ў дзяцінстве, калі яны разам гулялі ў хованкі і слухалі ў Весніцах страшныя казкі ахмістрыні Казіміры! А мінульым летам вярнуўся на вакацыі з Віленскага шляхецкага інстытута, убачыў знаёмыя чорныя вочы... И незнёная прыгажосць і незнёмы боль назаўсёды знішчылі нязмушанасць. Падумаеш, на чатыры гады старэйшая! Эх, каб вайкалак існаваў папраўдзе!

— Дык вось, сыне,— голас бацькі змусіў Вінцэса адараўцаца ад мрояў.— На тым узгорку расла сасна, якую выкарыстоўвалі дзеля пакарання прыгонных,— пан Рашчынскі гаварыў зусім ціха.— Гэта старажытнае пакаранне, яно нарадзілася, калі панавалі дзікія норавы і жыщцё чалавече каштавала не больш за разбітую чарку. Ды не, чарка была большай каштоўнасцю — адзін з нашых продкаў змяняў сям'ю гарнушкаўскіх сялян з дзесяці чалавек на італьянскі сёrviz — крышталъ, аздоблены

срэбнымі птушкамі і вінаграднымі лозамі. Шэсць чарак і графін з коркам у выглядзе срэбной вінаграднай гронкі, на якой сядзіць матылёк.

— Памятаю той сервіз...— гэтак жа ціха адазваўся Вінцэс, і нейкі холад апаноўваў яго знутры, нібыта ў шкле паміж хатнім цяплом і знадворным сіверам з'явілася першая трэшчына. Ён амаль не хацеў чуць, што далей скажа бацька.

— Дык вось... Пакаранне было такім — вінаватаму разразалі жывот і прыбівалі канец кішкі да дрэва. А потым няшчаснага бізунамі ганялі па крузе, пакуль усе вантробы не наматаюцца на ствол. Самае страшнае, што пасля гэтага чалавек яшчэ нейкі час жыў. Я сам гэта бачыў. Бацька лічыў, што такое відовішча паспрыяе выхаванню ўва мне мужнасці.

Вочы пана Рашчынскага палыхнулі гневам, і Вінцэс раптам зразумеў, што зусім не ведае свайго бацькі,— гэты чалавек са спакутаваным тварам меў мала падабенства з тым ласковым, вясёлым *papa*, які заходзіў у дзіцячы пакой, заўсёды нешта напяваючы, які займаліся з Вінцэсем гімнастыкай па нямецкай сістэме. А калі сын быў на вакацыях, яны штораніцы разам пераплывалі сажалку. Нават калі ўтваралася тонкая скарынка лёду, яго разбівалі, каб вызвалілася з дзесьятак метраў, і прыслуга збягалася падгледзець, як шалёны пан купаецца ў палонцы і нават няшчаснага паніча за сабой цягне. А Вінцэсева любімая нянька Агата дык праста плакала ды галасіла, стоячы на беразе. Затое, насуперак звычаям, бацька з сынам заўсёды былі на ты, і ў дому не мелася звычкі цалаваць старэйшага ў руку і, як у строгіх прыхільнікаў «сармацкага ладу», падаць у ногі.

Пан Рашчынскі глядзеў на старажытную зброю на сцяне.

— Гонар роду... Нашы продкі часам дзіўна трактавалі гэтае паняцце. Калі я стаў уладаром маёнтка, загадаў спілаваць сасну і паставіць на тым месцы крыж. Але памяць пра ўчыненае зло не знішчыш так лёгка, як дрэва,— карані ад яго цягнуцца на шмат пакаленняў наперад. Я зрабіў, што мог,— спадзяюся, ты прадоўжыш маю справу. Падобна, я не змог стаць добрым бацькам. Я рана страціў маці, ты таксама. Жаль і любоў часам

адпрэчваюць розум. Я нічога табе не рассказваў, ні ў што не пасвячаў. Здавалася — яшчэ прыйдзе час... Мне хацелася бачыць, як маё дзіця бесклапотна гадуеща, радуеца жышцю... І вось — мой сын мог загінуць, і гэтак па-дурному...

— Тата, прабач....—Вінцэсъ па звычцы хацеў дадаць дзіцячае — «я больш так не буду», але ўсвядоміў, што не можа і не хоча гэтага вымаўляць. І бацька сказаў дзіўнае:

— Гэта не той учынак, за які трэба прасіць прабачэння.

Сей за стол, не спяшаючыся, развязаў мяшчак з лесу, высыпаў з яго нешта... Вінцэсъ прагна нахіліўся... Рознакаляровыя каменъчыкі, некалькі зярнятак, нават мінулагодні, счарнелы арэх... Вінцэсъ ледзь не засміяўся — а ён жа, пакуль нёс бацьку пасланне, чаго толькі ні перадумаў — вядома, падгледзець самому, што ўнутры, было нядобра.

Але бацька зусім не здзівіўся. Гэтак жа няспешна расклаў каменъчыкі па колерах, задумаўся... Потым пільна зірнүў на сына.

— Ім патрэбны трыв фунты пораху і набоі для пісталетаў. І ў іх скончыўся хлеб.

Вінцэсъ яшчэ не разумеў.

— Тата, хіба ты іх ведаеш? Хто яны такія?

Пан Рашчынскі памаўчаў.

— Брацтва Ваўка.

Вінцэсъ разгубіўся.

— Хіба гэта не казкі? Пярэваратні, якія з'яўляюцца па начах і з'ядаюць таго, хто забіў бязвіннага чалавека?

— Кожная казка калісьці была праўдай, сыне,— усміхнуўся пан Антось.— Брацтва Ваўка існуе на нашай зямлі вельмі даўно. Адразу, я думаю, яго ўтварылі нашы продкі-паганцы, якія не хацелі прымаць новую веру і хавалі свае паселішчы ў гушчарах. Потым — уцёкляя прыгоннія і жаўнеры, пакрыўджаныя людзі. Цяпер Брацтва захоўвае памяць апошняга паўстання. Тое, што даручылі табе,— вялікі давер. Сёння занясеш патрэбнае, куды я скажу. Чалавек са шнарам, з якім ты пазнаёміўся ў лесе, належыць да слauнага роду, Вінцэсъ. І продкаў варты. Дваццаць гадоў таму мы разам з ім былі вязнямі Бабруйскай крэпасці.

— Вязнямі? — а Вінцэсю здавалася, што яго больш нічога так не здзівішь.

Бацька ўстаў, павольна прайшоўся па пакоі, склаўшы рукі за спіной, бышчам збіраўся чытаць лекцыю.

— Паўстанне пачалося ў Варшаве. Але гэта быў шанс і для нас. Мне хапіла б і таго, што Аляксандр I забараніў жыхарам Беларусі і Літвы накіроўваць сваіх дзеяцей на вучобу ў замежныя універсітэты. А я так марыў пра Гейдэльберг, пра Падую, дзе вучыўся Скарына! А на далучаных да імперыі землях тварылася так шмат несправядлівасцяў, што не бачыў толькі сляпы. У Віленскім шляхецкім інстытуце, я вучыўся там, як і ты, многія падзялялі ідэалы паўстання — і вучні, і настаўнікі.

— Але цяпер там пра гэта не чуваць! — зазначыў Вінцэсъ, які не надта шанаваў сваю навучальную ўстанову.

— А хто табе мог расказаць? — уздыхнуў пан Ращынскі. — Сёння права выкладаць вам маюць адно «вернападданыя». А ў той час мы перапісалі вершы Міцкевіча і Чачота, чыталі Дыдэрота і Шылера... Паўстанне ўжо было амаль разбітае, калі я разам з сябрамі па інстытуце далучыўся да аднаго з атрадаў генерала Дэмбінскага, апошняга з абаронцаў. Мяне схапілі, калі я прыйшоў дадому ў спадзеве здабыць зброю і хлеб.

Вінцэсю стала страшна.

— Гэта зрабіў... мой дзед?

— Не, дарагі. Не пераймайся. Ён жа быў шляхціц. Але ён выгнаў мяне ні з чым — бо я пайшоў у атрад інсургентаў супраць ягонае волі. Мяне выдалі жандарам сяляне, якія так ненавідзелі пана, што нават постражах ягонага гневу не перашкодзіў ім адпомесціца на сыне. Дарэмна, што сын змагаўся і за іхнюю будучыню. Царская ўлады не толькі касавалі вольнасці літоўскае шляхты, але і зводзілі ўсіх, хто не мог пацвердзіць шляхецтва, да стану прыгонных, як і сёння, душылі падаткамі. Вядома, той жах, у якім сяляне жылі з ласкі твайго дзеда, не даваў ім усвядоміць, што чакае іх у абдоймах новых законаў. Калі ўжо варышся ў кіпні — якая розніца, у якім гаршку? Тым больш новыя ўлады не раз дапамагалі бацьку змушаць дзёрзкіх хлопаў да пакоры. Ссылка ў Сібір — гэта жахліў, чым бізуны. Не, твой дзед не быў нейкім людажэрам — ён у маладосці шмат ваяваў, нават быў у

войску Серакоўскага, калі яго разбіў Сувораў пад Крупчыцамі. Потым паехаў на Балканы, паспытаў турэцкага палону, мусіць, там і развучыўся цаніць чалавече жыщё. Напалеон спрабаваў стварыць у нас саюзнае войска Вялікага княства Літоўскага — многія шляхціцы пайшлі туды. А твой дзед пасмияўся. Сказаў — не верьшь больш у годнасць роду чалавечага. Ні за кога не варта паміраць. Тым больш за хамскую волю. Хлопы для яго былі не больш чым карысныя або шкодныя жывёлы. І каб не твая бабуля, я мог бы вырасці такім самym... І ты б цяпер адсылаў свайго слугу Янку на стайню, калі той падае табе не зусім гарачую каву. Не крывіся — выхаваць у чалавеку пагарду да бліzkага няцяжка. Паглядзі на партрэт у куце.

З карціны сурова пазіраў сівы чалавек, гладка паголены, у берэце і круглым карункавым каўняры, са шпагай. Але танклявая рука пакладзена не на ўпрыгожаны камштоўнымі камяннямі эфес шпагі, а на глобус.

Пан Антось патлумачыў:

— Я табе гаварыў некалі, што гэта твой прадзед Ганорый. З яго ў нашым родзе пачаліся каталікі — перахрысціўся з праваслаўя. Пасля таго як пабыў прыхільнікам Кальвіна... Вальнадумец, карацей. Разумны чалавек, вучыўся ў Чэхіі, Італіі, Нямеччыне. А вярнуўся сюды — у першы ж дзень прыгоннага на стайні бізуном забіў. Насмерць. Уласнай рукой.

— За што? — прашаптаў Вінцэсъ.

Бацька толькі горка ўсміхнуўся:

— Можа, падаў недастаткова гарачую каву... Ці што там продкі нашыя пілі? Медавуху? Дык вось, дзед Ганорый... Пра яго дасюль у Гарнушках расказваюць, што быў чарнакніжнікам і нават выгадаваў цмока пад уласнай пахай. І як падчас навалніцы бліскала маланка, усе навакольныя сяляне былі пэўныя — цмок нясе пану золата. А калі ў вёсцы знікала дзіця... Ну, не буду пераказваць усёе забабоннай аухты — вядомае адно: дзед твой памёр самай нядобрай смерцю. Засіліўся. Святар адмовіўся хаваць самагубцу на асвеченай зямлі. Тады яшчэ сустракаліся прынцыповыхія святары. Ты бачыў каля дарогі, на ўскрайку Маскалёва лесу, капліцу?

Вінцэсъ кіўнуў галавой:

— Толькі яна зусім занядбаная.

— Там — магіла твайго прадзеда, Ганорыя Аляксандра Рашчынскага. Жонка вырашыла — там лепш, чым пад царкоўнай агароджай, пасярод іншых вісельнікаў. І колькі ўжо баек вакол таго месца! Жорсткасць не памірае разам з акрутнікам. Але заўсёды з'яўляюцца людзі, якія могуць аддаць жыццё за перавагу добра. Мы былі на гэта гатовыя. Мартына Саколку, так завуць твайго новага знаёмага, схапілі падчас бойкі — яго паранілі... Бачыў, які ў яго твар?

— Так...

— З атрада засталіся ён і я. Мне — васеннаццаць, яму, як табе,— шаснаццаць. Следчыя хацелі, каб ён пацвердзіў, што я таксама — з атрада. За гэта абяцалі вельмі шмат — жыццё. Наша сям'я ў сваяцтве з многімі — Рагманавымі, Ляшчынскімі, Каліноўскімі. За мною пацягнулі б іншых — усе следчыя ўсіх краін і часоў мараць не схапіць асобнага злачынцу, а выйсці на змову, раскрыць закалот і чым болей шаноўных людзей у ім заблытаць. Мартын не сказаў ім нічога. Чаго гэта каштавала яму — ведае толькі ён. Але мяне адпусцілі.

— А яго?

— Як бачыш, ён жывы... І мы ўсё яшчэ чакаем свайго часу.

Апошнія слова бацька сказаў вельмі ціха, але Вінцэсъ зразумеў сэнс пачутага і скалануўся ад радаснай трывогі. Зусім як у вершы забытага паэта пра Чорнага Войну:

...Куля ніколі не ведае сцежкі ў абход,
Война самотны не ведае сцежкі спакою.
Маніш, чужынец, што мой не са мною народ,
Ён — гэта я, ён ніколі не будзе з табою.
Вежы маёнтка майго параслі палыном,
Тых, што кахалі мяне,— суд зямны не ўваскрэсіць.
Покуль жывы, Беларусь мая — родны мой дом,
Так, Беларусь, не губерня, не «ўсходнія крэсы».
Нават асуджанасць зброяю стала маёй.
І безвыходнасць — крыніца змагання для смелых.
Верас палае над беднай сцямнелай зямлёр,
Быщцам у попеле іскры пажару саспелі.

— Не, гэта не будзе хутка,— прагаварыў пан Рашчынскі, заўважыўшы, як заблішчэлі вочы сына.— І ты заўтра ж паедзеш у Вільню, да дзядзькі Андрэя. Ён дапаможа табе падрыхтавацца ва ўніверсітэт, а я думаю, гэта не будзе цяжка. Мы — не самыя багатыя, але я зрабіў усё, што мог, каб даць табе добрую адукцыю. Сюды вернешся толькі праз год.

Апошняе гучала загадам. Не, Вінцэсь не выкажа засмучэння.

На развітанне Вінцэсь не мог не спытаць:

— А маці ведала?..

— Яна чакала мяне са зняволення,— сумна казаў бацька.— Ты ніколі не пытаўся, якая спадчына засталася табе ад маці. Дык вось цяпер магу сказаць — яе сям'і належалі Саматыі за Маскалёвым лесам. Сёння яны належаць палкоўніку Варанецкаму, які ўціхамірваў паўстаннне.

— А сваякі?

— Спытай у сібірскіх крумкачоў, сын... И памятай — ад маці табе засталася найлепшая спадчына: мужнае сэрца і чуйная душа. Ці прынясе табе гэта шчасце — не ведаю...

Вінцэсь нават трохі сумеўся: бацька ніколі не казаў яму гэткіх высокіх слоў...

Пакунак з порахам і хлебам належала пакінуць пад крыжкам ля ссечанай сасны — унізе крыжа была зладжаная адмысловая хованка, прыкрытая дошкамі. Цяпер Вінцэсь ведаў, што каменъчкі і зярніты звычайна раскладаліся на пні — хто мог западзрыць у звычайнім смецці сакрэтнае пасланнне?

Зрабіўшы што належала, Вінцэсь марудзіў у прыщемку — яму хацелася яшчэ раз пабачыць лясных людзей. Спаткацца з імі па-іншаму, на роўных, магчыма, неяк выправіць іх меркаванне пра сябе... Але цені згушчаліся, чарнелі, быццам кроў памерлага дня, і стаяць у чаканні было непрыстойна і небяспечна... Тым больш рупіла яшчэ адна справа... Вінцэсь не мог паехаць адсюль на цэлы год — гэта ж бясконцасць! — не пабачыўшы Яе... Хаця б не пабыўшы каля яе... Вядома, ён мог сёння проста з'явіцца ў госці ў Весніцы — пан Вакула Рагманаў, бацькаў сардэчны сябра, заўжды радуецца ягонаму прыезду... Вінцэсь маленькім, асірацеўшы, столькі часу бавіў у гэтым доме,

пад апекай цёткі Ліны, маці Вальжыны і Маркі Рагманавых. Напэўна, каб цётка Ліна была жывая — усё было б прасцей... А цяпер — як паказацца на вочы чароўнай насмешніцы? Вінцэсю здавалася, што ўсе на свеце ведаюць пра ягонае няўдалае паляванне на пачвару.

Не, ён проста прыйдзе пад вокны Вальжыны, а потым пакіне ёй свой падарунак...

Да таго ж паабяцаў перадаць — жабу замест ваўчынае шкуры.

Што ж, ён даражыць сваім словам, нават дадзеным у адказ на грубы жарт. Вядома, прынясе не сапраўдную жабу. А вось гэтую — з зялёнага пералівістага шкла, а ў роце-гарлавіне — тры белыя ружы. Цудоўная вазачка з Саксоніі. Ён пералезе цераз агароджу і паставіць падарунак на стол у алтаницы, у таемным сковішчы, дзе Вальжына праводзіць з улюблёнымі кніжкамі па некалькі гадзінаў у дзень. И нікому не дазваляецца турбаваць там мройную паненку.

Вядома, Вінцэсъ напісаў і ліст... Дужа паэтычны і разумны, на ягоны погляд.

Салаўі шчодра сыпалі дробнае срэбра спеваў на цёмнае лісце, на вільготную траву... Багацце, якое належыць толькі закаханым. Вінцэсъ успомніў, што сёння — Васіліск, Салаўіны чацвер. Добры час для сардэчнай справы.

Хлопец асцярожна прабіраўся па сцяжынцы між кустоў бэзу, калі раптам пачуў шэпат... Месца пад акном паненкі Рагманавай было занятае. У цымляным святле поўні бачылася нечая высокая постаць. Злодзей?

— Што з вамі, Раланд?

Ціхі голас належаў Вальжыне. И Вінцэсю раптам стала страшна — не ад таго, што заўважаць, а ад прадчування болю, ад якога, вядома ж, няма лекаў, акрым қулі ў сэрца, як сцвердзіў бедны Вертэр.

— Там нехта ёсць,— голас мужчыны падаўся Вінцэсю знаёмым.

— Я нічога не чую. Вы сталі палахлівым, рыцар Раланд. Мужчына памаўчаў.

— Магчыма... Памыляюцца нават старыя салдаты. Можа, гэта шаргатала птушка.

— Ці котка! Спалохалася вас — вырашыла, што сапраўдны ваўкалак прыйшоў.

Яна яшчэ жартавала! Вінцэсъ з усяе сілы сціснуў кулакі, каб спыніць дрыжыкі. Цяпер засталося адно — сцішыцца... Выцерпець ганебнае становішча віжа. Ці — пабегчы прэч, ломячы кустоё? Абвесціць пра сваю прысутнасць? Горш за смерць... Думкі юнака блыталіся ад адчаю і безнадзейнасці.

— Вазьміце мяне з сабой, Раланд,— цяпер голас дзяўчыны трымцеў хваляваннем.— Мымаглі б сустрэцца ў Кракаве. Мяне туды пусцяць — да цёткі, у яе якраз імяніны. Мне ўсё роўна, што будуць пляткарыць. І я ніколі не буду перашкодай вашай справе.

— Вальжына, што вы кажаце? — разгублена азваўся мужчына.— Я не разумею вашае легкадумнасці.

— Вы што, сляпы? — Яна нават узвысіла голас.— Я кахаю вас і хачу быць з вамі! Толькі не кажыце, што вы гэтага не ведалі!

— Вальжына... — у голасе гучала сапраўдная пакута.— Я ведаю вас лепей, чым вы самі. Вы — рамантычная дзяўчынка. Вам патрэбны герой. Вы ж нават мянушку мне прыдумалі — Раланд... Рыцар... Паверце, вы кахаеце не мяне, а той вобраз, які стварыўся ў вашай разумнай, але мройлівай галоўцы. Гэта не сапраўднае пачуццё. Калі-небудзь вы абавязкова сустрэнече прыгожага юнака, які зробіць вас шчаслівой. А я — старая пачвара. Вы толькі нарадзіліся, калі я канай у каменных лёхах. Успомніце — на Каляды гадоў дзесьць таму, калі я прынёс вам жывую вавёрку, вы, убачыўшы мяне першы раз, закрычалі ад страху. І бацька, каб супакоіць, нават нешта прыдумаў вам пра мяне — быццам я зачараўаны прынц у звярыным абліччы.

— Я была зусім маленъкая...

— Прабачце, але сляпы не я — вы.

Чаму гэты голас такі знаёмы? Вінцэсъ трохі пасунуўся, каб лепш разгледзець мужчыну... А той якраз адварнуўся ад акна, дзе была смуглавая спакуса, і закінуў твар да поўні — нібыта жадаў правыць тужлівую ваўчынную песню... Жахлівае аблічча... Вінцэсъ ужо бачыў яго — учора ноччу, і таксама ў святле поўні. Глыбокі шнар, доўгія цёмныя валасы...

Не ў змозе трываць, Вінцэс апусціўся на зямлю і схаваў твар у траве... Ён больш не хацеў ні бачыць, ні чуць... Але шэпт з акна ўсё роўна працінаў салю:

— Я кахаю вас... Я ўжо доўгія трывадлы кахаю вас. Вашы пакутлівія гады, вашы раны, вашы цудоўныя вочы, вашы дужыя рукі... Усё, усё, што ваша,— міла мне, люба. Я ніколі не буду ні з кім іншым, чуецце? И скажыце, што вы не кахаеце мяне! Паспрабуйце зманіць — перад вачыма анёлаў, якія зараз глядзяць на нас!

— Не могу зманіць... Кахаю вас... Не буду з вамі...

Калі акно зачынілася і постаць Ваўкалака знікла ў начы, Вінцэс паспрабаваў устаць... Руку чамусыцы апякло болем — хлопец зразумеў, што раструшчыў шклянную жабку. Што ж, вазачка — не самае важнае з таго, што разбілася гэтай ноччу.

Поўня шчодра сяяла святое на сцежку, і Вінцэс прыпомніў яшчэ адну яе назову — ведзьміна сонца. У адчай людзі звяртаюцца і да ведзьміных сродкаў. Калі пакласці язык жабы на сэрца жанчыне, якая спіць, тая праўдзіва адкажа на ўсе пытанні.

Цяпер ён не мае патрэбы ў дапамозе жабкі.

Застаецца толькі адно — як казаў бацька, чакаць. Можа быць, яшчэ ўдасца памерці за каханне або за радзіму.

І бацька дазволіць яму мець уласную стрэльбу.

Урэштце, Вінцэсю ўжо шаснаццаць.

5

Хто даўмейцца пакласці ў труну цюльпаны? Кветкі абуральна жывія, пышчотныя і яркія, быццам дзіцячы малюнак. Здавалася, Артур зараз устане, адчуўшы дотык халодных сцяблінаў да сваіх рук. Ён жа быў такі нервовы, чуйны...

«Быў...» Гаварыць пра яго ў мінулым часе — яшчэ трэба прывыкнуць. Паліна адвяла позірк. Бабулька ў чорнай хустцы сядзела на табурэтцы ля труны і чытала малітойнік. Словы малітвы, здавалася, не ўзляталі, а апускаліся, як сухія пялёсткі, на падлогу, туды, дзе ўкленчыла Аксана. Былая жонка — яна заставалася адзіным блізкім Артуру чалавекам. И адзіным, хто мог сказаць, што паспраўднаму любіў памерлага. Паліна не вытрымала,

падышла да сяброўкі, сілком прымусіла ўстаць, завяла на кухню — яшчэ шлях да могілак, а ў беднай і макавінкі ў роце не было, відаць, ад учараашняга дня. І не спала, мусіць, ад таго часу, як патэлефанавалі з міліцыі. Колькі іх, неапазнаных трупаў алкаголікаў ды наркотаў, знайдзеных на вулічных лаўках, у пад’ездах, у гарадскіх парках, знікае ў безыменных магілах. Гэтаму — пашанцавала. Над ім плачуць, не ўспамінаючы пра благое, і, вядома, вінавацяць сябе... Не даглядзелі, не ўбераглі, не дапільнавалі...

— Кінь, Аксана! — Паліна сама ледзь стрымлівала слёзы.— Ну чым ты магла ўжо дапамагчы? Ты ж і так зрабіла ўсё магчымае і немагчымае. Алкагалізм — хвароба невылечная, і калі Артур сам не хацеў цягнуць сябе за валасы з дрыгвы...

— Ён быў такі таленавіты! Такі высакародны! Такі самотны! — плакала Аксана, вышіраючы рогам чорнай карункавай хусткі слёзы. Разумніца, пыкоўная брунетка, кахала, дзіця нарадзіла... Чаго Арціку не хапала, каб пераадолець стан няшчаснасці?

— Ён жа прыходзіў да мяне перад... перад смерцю,— спавядалася Аксана.— Грошай прасіў... Казаў — не на пітво, а заказаць ксеракопіі нейкіх дакументаў. Казаў, расследаваннем цікавым займаецца. Нават папку прынёс... Папрасіў прыхаваць. І Вадзіку цаачную машынку прынёс... А я...

Словы патанулі ў слязах. Паліна заспяшалася накапаць валяр'янкі ў кубак, але Аксана нецярпіва адпіла проста з бутэлечкі. І зноў залілася слязымі, тлумачачы, што зараз успомніла,— гэтак жа апошнія месяцы рабіў Артур.

— Два тыдні ў моргу праляжаў... Падабралі на сметніцы. Уяўляеш — на сметніцы! Такі розум, такі талент... Нават кніжкі не выдаў. Слухай, я хоць ягоную папку табе перадам, можа, надрукуюеш што...

— Аўтобус прыйшоў,— на кухню зазірнула Аксаніна маці. Вусны яе былі строга падціснутыя — Антаніна Васільеўна не збіралася маніць, праліваць слёзы перад гледачамі. Вядома, зробяць усё, як належыць, вядома, шкада чалавека, але колькі напакутаваліся ад яго... Хай Бог яму даруе.

Могілкі, звычайныя, гарадскія, з шэрымі бетоннымі помнікамі, падобнымі на недабудаваныя

трансфарматарныя будкі, з таненъкімі кволымі дрэўцамі; ablічча святара — засяроджанае і прасветленае, як і належыць на вялікай урачыстасці — адданні душы небу; яркае веснавое сонца — душа не зблудзіць; паасткі травы ў чорнай урадлівай зямлі — быццам вітаюць новага пасяленца...

Паліна не запомніла ні прачулых прамоў, ні памінак, што былі зладжаныя ў апусцелай Артуравай кватэрэ... Запала толькі ў памяць: на вышвільных шпалерах — яркія прастакутнікі, там, дзе віселі карціны. Быццам магільныя пліты. Вунь там быў партрэт Барбары Радзівіл, там — Уладзіміра Дубоўкі... А там, здаецца, самога Артура — ён сябраваў з многімі мастакамі. На пахаванне прыйшлі двое.

Паліна прымусіла сябе выпіць некалькі кілішкаў гарэлкі. Таму толькі пад вечар наступнага дня ўспомніла пра сінюю папку, аддадзеную Аксанай.

Артур усё-ткі заставаўся да апошняга навукоўцам. Толькі крыху дрыготкі почырк паказваў, што пісаў чалавек... ну, скажам, стамлёны жыщцём. Запісы былі акуратныя, абведзеныя каляровымі алоўкамі, са спасылкамі на крыніцы... Нават з малюнкамі. Але які сэнс гэтых запісаў? Паліна гублялася ў здагадках. Вочы слізгалі па зацемках, спрэс пакрэсленых.

«*Lupus metallorum*. Воўк металаў. Паглядзець у *Rosarium philosophum*. Або Апалон Лікіас? Воўк як сімвал ранішняга сонца, бо можа бачыць ноччу. Звер бога вайны Марса. Параўнаць выявы».

Рашучая рыса чырвоным атрамантам — і надпіс: «Усё-ткі воўк металаў. Сімволіка працэсу ачышчэння золата з дапамогай антымону: воўк глытае льва, каб яго вызваліць. Антымон — шэры воўк. Што такое антымон?!?» І выпіска на бачыне: «*Познелацінскае antimonium — сурма*».

Што да чаго? Артур захапіўся міфалогіяй? Гісторыяй алхіміі? Далей — яшчэ больш незразумелае. «Паўночны спяваючы лебедзь — *cignus musicus*. Ва ўмовах экстрэмальнага паніжэння тэмпературы цела (г. зн. калі замярзае) — крычыць незвычайным голасам: моцны высокі гук і больш слабы глыбокі трубны. Адсюль — лебядзіная песня. Запавет?» Яшчэ адна загадковая зацемка: «Чаму ў руках у смерці — крыж?»

Адгарнуўшы наступную старонку, Паліна ледзь не ўскрыкнула ад узрушэння: алоўкам была схематычна, але цалкам пазнавальна намаляваная... яе жабка. А калі Паліна прачытала напісанае пад малюнкам, узрушылася яшчэ больш: «У народных паданнях «грэшная рапуха» — увасабленне выратаваных «бедных душай». Калі чалавек не выканаў пры жыцці тое, у чым пакляўся, ён мусіў пасля смерці ў ablічы рапухі выканаць абыццае».

Тыя самыя слова, якія сказаў ёй на развітанне скульптар з Вільні!

Паліна, не чытаючы, прагартала астатнія лісткі ў папцы — таямніца вызірала з кожнай літары, вілася белай сцяжынкай між словаў, уплютаючы яе ў сіло непераадольнай цікаўнасці. На апошнім лісце не мелася тэксту. Там быў малюнак скульптурнай групы — старанна перамаляваны чорнай гелевай ручкай. Фігуры размяшчаліся на прастакутным узвышэнні. У цэнтры, над усімі — захутаны ў манаскую расу шкілет, кашчавы палец ягонай правай рукі паказвае на заціснуты ў левай крыж. У нагах у смерці воўк з ашчэрнай пашчай навіс над парапенем ільвом, які бяссіла прыпаў долу, прыўзняўшы галаву ў акуратных кудзерах, каб сустрэць сваю пагібель годна, вочы ў вочы. Далей можна было разабраць у спляценні фігур лебедзя, што рваўся ў апошні палёт. А вось жабкі сядзелі па баках пастамента... Як зразумела Паліна, жабак (або рапух — не хацелася іх называць гэтым словам) было чатыры, па адной у кожным куце.

Паліна ўжо здагадалася, што разглядае малюнак надмагілля Вінцэса Рашчынскага. Цікава, адкуль Артур перамалёўваў? Надмагілле ж пачало руйнавацца неўзабаве пасля збудавання.

Адказ знайшоўся на самім лістку: «Нац. архіў, фонд Станіслава Ксаверыя Людвісара, дак. 131». Вядомае прозвішча! Магнаты, старажытны беларускі род. Мелі шыкоўны палац не так далёка ад Гарнушак. Якая сувязь у Станіслава Людвісара з Рашчынскім? Чакай, ці не згадвалася гэтае імя сярод паўстанцаў? Магчыма... Трэба будзе ўдакладніць.

Але ж дзіўнае месца супакаення. Для чаго тут згрувашчана столькі фігур? Злавесная скульптура смерці — зразумела, а чаму — воўк, леў, лебедзь, жабкі? Дзіва што

Артур зацікавіўся. Наўрад ці столькі старання і грошай было ўкладзена, каб увасобіць капрыз хворага ўяўлення: з маствацкага погляду ўвесь гэты каменны карагод быў безгустоўны, бязладны. Аднак у размяшчэнні выяў, у іх саміх адчувалася прадуманаасць...

Паліна зноў узялася за паперы, на гэты раз узважваючы кожнае слова. Артур відавочна лічыў, што ў фігурах надмагілля было схавана нейкае пасланне — «лебядзіная песня». Менавіта гэтым ён тлумачыў, што надмагілле бязлітасна руйнавалі. З фігурай лебедзя і смерці больш-менш зразумела — сімвал пасмяротнага запавету, а як наконт ваўка і льва? Паліна яшчэ раз перачытала: «Сімволіка... ачышчэння золата... воўк глытае льва, каб яго вызваліць...»

Акрамя скульптур, надмагілле прыкращалі і надпісы. На самім пастаменце кароткі надпіс-пытанне: «*Qvis amas Amo*». Прыблізна «Каго любіш, люблю». Або «Люблю, каго любіш ты». Дзіўнае сцварджэнне падабенства густаў на магіле!

Дзяўчына ўзяла з падваконня каменнью жабку, пакруціла, перавярнула... Знізу ў скульптуцы круглая адтуліна — відаць, фігурка насаджвалася на адмыслове мацаванне. Зняў — і ўсё.

І там жа, знізу, на жабцы змяіліся ледзь зауважныя літары: «**ТЕ**». Можа, подпіс скульптара?

Паліна яшчэ раз абледзела жабку, водзячы пальцамі па халоднай спіне ў пухірках і выёмінках,— гэтак жа лашчылі гэты камень пальцы скульптара з дзесятніцатага стагоддзя. Работа тонкая, старанная. На спінцы ўзор падзелены акуратнай лініяй, значкі нагадваюць руны... Дзіўны арнамент! І тут у калідоры нешта зашаргатала...

О не, толькі не гэта! Вешалка для адзення, толькі ўчора чарговы раз прыматацаваная Палінай, зноў збіралася абрывіцца на падлогу. Глухі ўдар пацвердзіў, што зламысны намер здзейсніўся.

А Паліна яшчэ радавалася, калі набыла гэтую стылізаваную пад карчажыну рагульку! Абы не так, як ва ўсіх.

Добра, што маці на працы, а то зноў пачала б наракаць, што ў доме няма мужчыны.

Паліна кінулася прыладжваць вешалку на месца. Яшчэ можна паспець да прыходу маці — ранішні спектакль у ейным тэатры закончыцца ў два, пакуль прыме касцюмы (Марыя Апанасаўна працавала касцюмеркай), яшчэ гадзіна...

Тэлефонны званок заспей дзяўчыну, калі яна спрабавала начапіць непаслухмянную рагульку на толькі што замацаваны шруб. Нічога, каму трэба — ператэлефануюць. Аднак тэлефон званіў і званіў. Так што першай не вытрымала Паліна.

— Алё... Я слухаю...

Аксанчын голас гучай так незвычайна, што Паліна імгненна забылася на вешалку, якая зноў уляглася на падлогу.

— Артурава сіняя папка ў цябе? Ты яе чытала?

— Так, вось толькі што гэтым займалася. Вельмі цікава, дарэчы...

Аксана ледзь не зрывалася на крик:

— Неадкладна вярні! Запакуй яе ў канверт... У цябе ж ёсць вялікі канверт, так?

— Ну... А чаму?..

— Не перабівай! — Аксана сапраўды крычала, як у істэртыцы.—Запакуй... Адрас не пішы... Ведаеш, дзе мая пошта? На рагу Камуністычнай і Кісялёва. Скрыня нумар сорак пяць. Укінь папку ў скрыню — і ідзі. І помні: ты яе не чытала, не бачыла. І ўвогуле нічога пра яе не чула. Ни ў якім разе не здымай копіі! Забараняю! Сорак пятая скрыня! Не пераблытаеш? Ідзі зараз жа!

Паліна слухала сяброўку і халадзела: як лёгка страціць розум! Даперажывалася, небарака... На ўсе спробы супакоіць — крик:

— Так трэба! Не пярэч! Пакляніся памяццю Артура, што зробіш, як кажу! Кляніся. Ну! Калі яшчэ і ты будзеш на майм сумленні...

Што заставалася рабіць? Аксана не ў тым стане, каб з ёю спрачацца. Урэшце, і папка належыць ёй. Паліна апранулася так хутка, як магла,— нервовасць сяброўкі перадалася. Узялася за папку... І задумалася. Копіі не здымай! Што за глупства? Але не — ва ўсім Аксанчынім маналогу тут чуўся адзіны пробліск логікі. Сяброўка не хоча, каб Паліна працягвала даследаванне Артура. Чаму?

Аксана ніколі не лезла ў навуковыя справы. Павыкладаўшы гісторыю ў школе, «наеўшыся» настаўніцкага жыцця, скончыла курсы візажыстаў і цяпер някепска пачуваецца ў прыватным салоне прыгажосці. Што ёй Гекуба, дакладней, Вінцэсъ Рашчынскі?

Урэшце, хто ведае дакладна, што ляжала ў папцы? Прачытанае засталося ў памяці, пасля занатуе, а вось малюнак надмагілля... Паліна, павагаўшыся, выцягнула з сініяй папкі аркушык і схавала ў шуфляду свайго пісьмовага стала. Нічога, прызнаеца ў злачынстве, як толькі Аксана прыйдзе да розуму.

Ліў веснавы дождж, па-весенъску няўтульны і халодны. Паліна вярталася дадому з прыкрым адчуваннем пераможанай. А ў калідоры ляжыць не прыбітая вешалка... І маці, напэўна, ужо дома...

Паліна зірнула на сваё акно — так, свеціцца. Стаяць бы вось так пад дажджом і ветрам і глядзець на асветлене акно... І ўяўляць, што табе няма куды ісці... Прыемная гульня, калі ведаеш, што цябе чакаюць у вітальні пухнатыя чырвоныя пантофлі.

— Слухай, тут да цябе нейкі тып прыйходзіў,— голас маці гучай няўхвальна, што азначала — госць выглядаў зусім несамавіта і на ролю мужчыны ў доме ніяк не мог прэтэндаваць.

— Які тып? — няўважна перапытала Паліна, страсаючы дождж з капелюша.

— Ну што ты робіш? Зусім здзічэла,— уздыхнула Марыя Апанасаўна.— Чаму без парасона пайшла? Зараз гарбаты пастаўлю... А тып быў таксама без парасона. Мокры, як пацук, барадаты, патлы доўгія, сам даўжэны — бітнік нейкі, відаць. Казаў, пазней яшчэ заявіцца.

— Мама, бітнікаў даўно няма,— стомлена заўважыла Паліна, пераабуваючыся ў чырвоныя пантофлі.— Рокеры ёсць. Панкі... Рэперы... Гэтыя... скінхэды. Толькі скінхэды не валасатыя, а лысыя.

— А як бы яны ні называліся, лысыя ці валасатыя — сутнасць адна. Збіцца ў зграю, адваяваць жыццёвую прастору, пазначыць месца вакол сябе — шалупіннем ад семачак, проста пляўкамі, лаянкай, гучнай музыкай, крамзолямі на сценах... Што хлапцы, што маладыя малпы,

што пейнікі... Адны курлыкаюць, другія ў грудзі сябе б়оць валасатымі кулакамі, трэція гітары аб калена ломяць...

Мапі працягвала гаварыщь ужо на кухні. У дзвёры пазванілі. І Паліна — дзвёры наросхрыст...

У прыцемку лесвічнай пляцоўкі — зноў лямпачку нехта выкруціў! — стаяў высокі прыгорблены мужчына і прыціскаў да грудзей нейкі скрутак... З доўгіх валасоў сцякала вада...

На імгненне Паліна паверыла — Артур з каменнай жабкой... Не можа быць... Блёкат... Што яму трэба?

— Я, мусіць, не ў час? — вінаваты голас не належай прывіду. Паліна змусіла сябе зірнуць на госця... Віленскі скульптар! Ну так, яна ж пакідала яму візітоўку...

Ад дурнога спалоху Паліна раптам пачала ўсхліпваць. І зноў — на вачах у гэтага няўклоды! Што ён пра яе падумавае? Істэрычка!

— Прабачце... Не звяртайце ўвагі...

Госць пачаў нешта суцяшальнае мармытаць і працягваў ёй свой скрутак, як калісьці Артур. І Паліна ведала, што ў скрутку, пад чорнай цыратай, і зноў не ўтрымала дрыготкімі рукамі цяжкага каменя...

6

У дарозе ўсе робяцца філосафамі.

Што, несумненна, трохі крыйдна для філосафаў сапраўдных, якія маюць у кішэні сурдута пасведчанне аб выдатнай датэрміновай здачы іспытаў на званне кандыдата па кафедры філософіі Санкт-Пецярбургскага універсітета.

Вінцэсъ паблажліва зірнуў на пана Вакулу Рагманава, які, адкінуўшыся на мяккае сядзенне экіпажа, працягваў натхнёна разважаць пра жывёльны магнетызм на прыкладах з mestачковага жыщца і варушы ў чорныхі задзірыстымі вусамі, не раўнуючы як хрушч...

Такі, як гэты, што з мяккім зумканнем даверліва сеў на Вінцэсэў рукаў, нібыта ведаў — гэты чалавек ужо не будзе, як калісьці, лавіць, навязваць на нітку, каб потым пускаць лётаць пакутлівым кругам. Вінцэсъ — даўно не дзіця і не падлетак.

Шкада, што бацька не прыехаў на станцыю сам. Пан Вакула кажа — трохі прыхварэў... Вінцэсю цяжка было ўявіць бацьку хворым, нямоглым. Але за пяць гадоў невядома што магло тут змяніща...

Пяць гадоў не быць на радзіме! Бацька слай грошы, лісты, пасылкі. Вінцэс увесь час адчуваў ягоную апеку — і тады, калі жыў у Вільні, у дзядзькі Андрэя Каліноўскага, дырэктара Шляхецкага інстытута. І ў Санкт-Пецярбурзе, пасля паступлення ва ўніверсітэт, дзе прытулак даў бацькаў сябра Пятро Шчамлінскі, выкладчык Інжынернай акадэміі.

Але дадому пан Антось сына не клікаў. Хлопец здагадваўся, чаму бацька пад рознымі падставамі адцягваў ягонае вяртанне. Аберагаў... Баяўся, каб Вінцэс не пацярпеў ад сваіх небяспечных знаёмстваў. Каб сам не ўвязаўся ў якую авантuru. Горкая крыўда варухнулася ў душы. Якое права мае бацька тримаць яго дасоль у дзіцячым пакой!

Ну нічога. Вінцэс вяртаецца дадому мужчынам, самастойным, дарослым чалавекам.

Колькі разоў за гэтыя гады юнак уяўляў спатканне з бацькам! І падрыхтаваўся як след. Чорны капялюш з шырокім брыламі, дастаткова абвіслымі, плед у чырвона-чорныя шашачкі, таксама, як належыць, патрапаны.

А ў кішэні нават набытая перад ад'ездам люлька: чорная, бліскучая. Вінцэсю так і хацелася заціснуць яе ў зубах... Але неяк было ўсё-ткі няёмка. І, папраўдзе, страшнавата, што заперхаеца, выявіць, што яшчэ не навучыўся курыць як след.

Такія капелюшы і пледы, як у Вінцэсі, насілі бяднейшыя студэнты. Вінцэс мог дазволіць сабе і форменны мундзір. Але форму, якая нібыта лічылася абавязковай, апраналі на заняткі толькі «белападшэўнікі», сынкі з багатых сем'яў, заклапочаныя будчай кар'ерай і цяперашнім станам сваіх пазногцяў. Вінцэс ад усіх душы такімі пагарджаў. І нават спецыяльнасць абраў сабе такую, што выклікала падазрэні,— філасофію. У Маскоўскім універсітэце дык увогуле кафедру філасофіі адкрыць так і не наважыліся, хоць заходы рабіліся. І ў Санкт-Пецярбурзе найболыш была ў пашане ў афіцыйнікаў

славянафільская «філасофія» Хамяковых, Аксакавых ды іншых. Няхай адукаваная большасць смяялася, а гарадавыя цігнулі ў кутузку «за демонстративное ношение русской одежды». Галоўнае — тры кіты, на якіх стаіць імперыя. Праваслаўе, самадзяржаўе, народнасць. Прыгонныя — дзецы, паны — бацькі іхнія. А ў Пісанні ж сказана, хто пашкадуе розгаў для дзіцяці свайго, той не любіць дзіця сваё.

Вось і не шкадавалі.

А для тых, хто хацеў вальнадумстваваць, цытавалі пасланне Паўла аб tym, што філасофія спакушае.

Са спакушэннямі змагаліся.

Прафесар Пецярбургскага універсітэта Аляксандр Галіч, разумнік, эстэт, які Пушкіна ў ліцэі вучыў, яшчэ да паступлення Вінцэса адхілены ад выкладання «за пренебрежение к властям и безбожие». А цяпер на ягоным месцы Гіляроў-Платонаў даводзіў, што філасофія Гегеля супярэчыць здароваму сэнсу.

А студэнты перадавалі адзін аднаму «Лісты аб вывучэнні прыроды» Герцэна, «Фенаменалогію духу» Гегеля і «Тэорыю сусветнага адзінства» Шарля Фур'е. Той, хто хацеў навучыцца,— мог гэта зрабіць. У іх, ліцвінаў, было моцнае зямляцтва — і песня, якую яны спявалі на сваіх сходках, старая блюзнерская песня вандроўных шкаляроў, была на мове іх зямлі.

Пойдзэм па свеце, брат мой бяскрыды.
Хай беражэ нас Дзева Марыя.
Хай нам даруе, што не малітвы
Нас падтрымалі ў час нешчаслівы.
І за плячыма ў торбе няважкай
Біблія, томік Вальтэра і пляшка.
На Беларусі трактаў багата.
А каля трактаў — карчомкі і хаты.
Ёсць у карчомцы пітво і дзічына,
Ёсцека ў хаце красуня дзяўчына.
Пойдзэм па свеце, брат мой вяёлы.
Поўня па небе коціцца колам.
Сонца між хмар, як дзяўчына ў кляштары,
Тварык хавае, бледны ад мараў.

Вецер — наш брат, а падпіхае ў спіну.
Бог, ты зляпіў нас — чорт плюнуў у гліну.
Вось мы, дурныя і маладыя.
Хай беражэ нас Дзева Марыя.

Няхай царскі ўказ адмяніў студэнцкія суды — паняцце гонару заставалася непарушным. Ніякія інспектарскія прывілеі не маглі змусіць бурлівую студэнцкую грамаду паважаць даносчыка ці пакорліва слухаць ненавіснага прафесара.

Вінцэсэ таварышы паважалі. Урэшце, цяпер у яго ёсць уласная таямніца — тыя хлопцы, з якімі ён пасябраваў у Санкт-Пецярбурзе, не дадуць, каб іх ператварылі ў зацкаваных звяроў. Сын віленскага дзядзькі, стрыечны брат Юзаф Каліноўскі, ціхмяны хваравіты юнак, дужа рэлігійны, звёў, аднак, Вінцэсэ з такімі асобамі, перад якімі ўсе лясныя ваўкалакі — няздары і няўдачнікі.

А вось і Маскалёў лес. І крыж на пагорку, абвязаны рушніком.

Хрушч прыўзняў матава-рудыя надкрылі, паважна і павольна, бышцам дама — шорсткая крыналіны, і зляцеў з Вінцэсевага рукава ў напоенае сонцем паветра.

— У Вільню прыехаў нейкі пан Кашмарэўскі ў суправаджэнні мадам у парыжскіх туалетах, пашытых у Варшаве,— усё гэтак жа алтымістычна ракатаў побач бас пана Рагманава.— Абвясціў сябе вучнем доктара Месмера і майстрам гіпнозу. Цудадзейнае вылячэнне ад усіх хваробаў з дапамогай жывёлынага магнетызму, правадніком якога нібыта з'яўляецца тая мадам. І што ты думаеш — паваліў народ! Арыстакраты духу, адукаваныя, соль няшчаснае гэтае зямлі. Пасядуць вакол стала, возьмушча за руکі і прымываюць на сябе ваганні сусветнага эфіру. А ў Хорашчах брыда якая... Да пана Высокінскага сябра прыехаў, варшаўскі купец. Недалічыўся пятнаццаці рублём. Падумалі на маладзенъкага садоўніка. Дык небараку тыдзень катаўвалі. Калі ўжо не было як па спіне біць, хвасталі па жываце і грудзях. А па жывым мясе — крапівой напякалі. Дзве тысячы бізуноў дадуць — і ў хлеў, у гной. Піць прасіў — пан загадаў над водой трymаць у паветры. Чуткі пайшлі па ўсёй акрузе. Нават земскі спраўнік змушаны быў умяшацца. А грошы пасля

знейшліся — купец у іншым доме, аж у Беластоку, п'яны забыўся. Вось так мы і жывем, любенькі. У ваганнях сусветнага эфіру.

Нешта ў голасе дзядзькі Вакулы змусіла Вінцэсія пільней угледзеца ў знаёмы з маленства твар. Сустрэй пагляд чорных вачэй, звычайна вясёльых, з гарэзнымі чарцянятамі, а ў гэтае імгненне глыбокіх і халодных, як дзве студні, і здрыгнуўся... Як мала ён ведае людзей!

Дарога збочыла ў невялікі гай — апошні бастыён лесу перад палямі, адваяванымі чалавекам у векавой бязлітаснай барацьбе. Сонца прасявалася скрэзь зялёныя шаты вясёльым дажджом — хоць перасыпай промнікі з далані ў даланю, здаецца, зазвінць, як манеты. Вунь капліца, дзе пахаваны прадзед-чарнакніжнік, праглядвае між ствалоў маладзенькіх соснаў... Вунь — дарога на Весніцы...

І гэтакі недарэчны боль, які Вінцэсія лічыў пераадоленым, зноў раскроіў сэрца. Бо чорныя вочы дзядзькі Вакулы нагадалі яму іншыя, падобныя — гэткія ж яркія і звычайна гарэзныя. Бровы над тымі вачымі выгіналіся тонкімі лукамі, ліўся чорны шоўк валасоў, сабраных у непаслухмяны вузел... «А што сёння ўпаляваў нам пан Вінцэсія? Няўжо цмока ў залатой кароне?» — нібыта прагучай наяве звонкі голас.

Не, гэта немагчыма. Вінцэсія жа ўсё для сябе вырашыў. У кожнага ёсьць дзіцячае каханне — першае, няспрайджанае, недатыкальнае. Як пасмачку валасоў, састрыжаных у аднагадовага дзіцяці, яго належыць захоўваць у самай даліні шуфлядзе памяці.

І раптам — такая туга і нясперпнае жаданне ўбачыць... Вінцэсія ведаў, што Вальжына так і не выйшла замуж. І ведаў чаму.

Не, ён не пойдзе да яе.

А можа, наадварот — варта зірнуць цяперашнімі вачымі на колішняга куміра. Пабачыць засцянковую паненку, не надта юную — дваццаць пяць гадоў, на погляд Вінцэсія, узрост самавіты. І, напэўна ж, яна ніколі не чытала Герцэна і не бачыла на сцэне імператарскага тэатра Прова Садоўскага.

Як несправядліва — памяць пра тое, чаго не было, што прымроілася, жадалася, куды больш яскравая, чымсьці пра рэальныя падзеі.

Вазок перастаў падскокваць на каранях соснаў, светлыя абрусы палеткаў слаліся пад ногі траўня, а паабапал скурчыліся ў пакорлівым паклоне хацінкі — век ім не выпрастасца, толькі ў зямлю ўрастасца, хаваючыся ад панскіх паглядаў.

Гарнушки... Ласкавая назва — нібыта ад слова прыгарнуць, абараніць, захінуць...

І так захацелася гэтай абароненасці, утульнасці — як у дзяцінстве...

Вядома, перш чым зайсці ў кабінет, можна было і зняць капялюш. Але Вінцэсь паддаўся юначаму жаданню паказацца ва ўсёй студэнцкай красе.

Сустрэўшыся позіркам са знаёмымі вачыма колеру сталі, убачыўшы знаёмую ласкавую ўсмешку, зразумеў: не было патрэбы ў красаванні. Не мела сэнсу і крыўдаваць.

— Сын... Прыйехаў...

Бацька і сын абняліся. І толькі тады Вінцэсь з жахам усвядоміў, як цяжка ўзняцца бацька з фатэля, якое выснажанае ў яго ablічча і ўвесь ён нібыта высах,— якія вятры дзымулі на гэтым скрыжаванні, каб высушыць дужае цела бацькі?

Усё гэтак жа на кіліме вісела зброя, паглядалі з партрэтаў паважныя продкі, на карціне «Суд Мінервы» курчыўся на прыступках мармуровай лесвіцы злачынца. Нічога не змянілася. І розум пана Рашчынскага заставаўся ясным і па-ранейшаму іранічным.

— Чытаў Гогаля, пра казакаў? Так і хочацца сказаць услед за Тарасам Бульбай: «А поворотиська, сын!» Не, не, можаш заставацца ў капелюшы. Я зайды быў прыхільнікам тых мысляроў, што аддавалі перавагу зместу перед формаю. Ну, чаму ж цябе навучылі ў тым універсітэце, дванаццацідакавым, доўгакалідорным ды двухпавярховым, пад рукою Пятра-рэфарматара збудаваным?

Бацька зноў апусціўся ў крэсла, шчыльней захінуўся ў барвовы аксаміт шлафрока, нібыта яму было холадна, і нечакана перайшоў на нямецкую мову: ну, хацеў пахваліцца ведамі — давай!

Ды як ні стараўся кандыдат філасофіі бліснуць — пераконваўся: суразмоўца ведае не менш. А спрэчка пра гегелейскі «дух эпохі» ўвогуле здзівіла Вінцэса. А ён лічыў, што спазнаў так многа...

— Але хопіць з нас філасофіі на сняданак,— нечакана рассмяяўся пан Антось, нагадаўшы ранейшага вясёлага *papa*.— Вернемся да нашых зямных спраў. І найперш — хадзем у сталоўню.

І Вінцэс зноў жахнуўся: бацька ўстаў з цяжкасцю, нават твар у яго пакрыўся дробнымі кропелькамі поту. Хлопец падхапіў яго пад руку.

— Што з табой, тата? Ты доктару паказваўся?

Пан Антось, аднак, толькі ўсміхнуўся зблелымі вуснамі.

— Пра маё здароўе мы яшчэ паговорым. Не самая цікавая тэма.

Адхінуў сынаву руку і рушыў сам — павольна, але роўнай хадой.

А на стале красаваўся крышталёвы сервіз — чаркі, упрыгожаныя срэбрымі птушкамі, графін з коркам у выглядзе вінаграднай Gronki...

Вінцэс неўразумела зірнуў на бацьку і сустрэўся з пільным поглядам шэрых вачэй. І зразумеў — гэта недарэмна. Сервіз, які калісьці выменялі за сям'ю гарнушкаўскіх сялянаў, ніколі на Вінцэсевай памяці не пакідаў буфета.

Калі яны выпілі па чарцы мадэры — першы раз Вінцэс піў з бацькам на роўных, як дарослы, — пан Рашчынскі адклай сурвэтку, памаўчаў, падаючы знак, што скажа нешта важнае.

— Я прапанаваў нашым сялянам волю. Кожная сям'я мае права на дзве трэці зямлі, якую абрабляе. І яшчэ трэць — выкуп. Вядома, зусім невялікі. І ў крэдыт. Я не магу аддаць ім адразу ўсё — ведаючы норавы нашага павета, баюся вялікага шуму. Ты не застанешся ні з чым — будзе ладны кавалак добрай зямлі, якую можна аддаваць у арэнду, паплавы, маёнтак, цукраварня, лес... Ты можаш абскардзіць маё рашэнне як спадчыннік.

— Тата...— Вінцэс нават пачырванеў ад узрушэння.— Як ты мог так думачы! Абскардзіць! Я рады!

— Ну вось... — усміхнуўся пан Антось,— недарэмна наведваў чытанні ў літаратурным гуртку.

Вінцэся зноў кінула ў чырвань. Іх сходкі, на якіх абмяркоўвалася будучае паўстанне, праходзілі «пад шыльдай» літаратурнага гуртка. Няўжо бацька ведае і пра гэта? Усміхаецца сабе ў вусы. Вочы колеру сталі глядзяць і выпрабавална, і неяк сумна, са шкадобай.

Ведае...

— І яшчэ адно, сын. Нельга даць волю чалавеку, прабач за каламбур, насуперак яго волі. Як ты ставішся да гегелейскага прынцыпу «дзвюх натуральных істотаў» — пана і раба, якія ўрэшце мусіць прызнаць адзін аднаго раўнапраўнымі?

— Я лічу гэта справядлівым.

— Але ці заўважыў ты, што прызнанне павінна сыходзіць не толькі з боку пана? Раб мусіць прызнаць пана роўным сабе! І калі ты думаеш, што нас успрымаюць толькі як вышэйшых істотаў, ты моцна памыляешься, сыне...

Пан Антось паднёс да перасохлыkh вуснаў крышталёвую чарку з вадою, адпіў. Вінцэсь зноў заўважыў на бацьковым ілбе дробныя кропелькі. Ён сапраўды моцна хворы... Неадкладна трэба наладзіць лячэнне, якім бацька, відаць, пагарджае. Але пан Антось працягваў далей — нібыта хацеў паспесь выказацца:

— Я не ведаю, што выйдзе з маёй задумы. Магчыма, будзе яшчэ больш гора.

— Як гэта можа стацца?—шчыра здзівіўся Вінцэсь.

— Самыя добрыя намеры выяўляюцца жахам або... анекдотам. Ці чуў ты — у 1767 годзе далёкі сваяк тваёй маці Павел Ксаверы Бжастоўскі абвесціў у сваім маёнтку Мерач, што на Ашмяншчыне, рэспубліку.

— Ніколі не чуў...

— Вось бачыши. А шляхта як была перапужалася! Паўлаўская сялянская рэспубліка, на чале з панам-прэзідэнтам, са сваёй канстытуцыяй, з роўнасцю ўсіх грамадзянаў. Двухпалатны сойм абраў — уяўляеш, у вёсцы! Міністэрствы былі. Рэферэндумы праводзіліся па важных пытаннях.

— Несур'ёзна неяк гучыць. Нагадвае «марскія баталіі» радзівілаўскага «флоту» на выкапаных у Нясвіжы каналах,— не вытрымаў Вінцэсь.

— Усё на свеце — гульня. А ў Паўлаўскай рэспубліцы зладзілі школу для сялянскіх дзяцей, бальніцу. Нават банк.

Вядома, нельга самавітай дзяржаве і без сімвалу — сцяг меўся, герб, нават манеты чаканіліся. І войска межы ахоўвала. Бацька тваёй маці расказваў — вояў апраналі ў белыя жупаны са свойскага сукна і чорныя аўчынныя папахі з чырвоным верхам.

— І што цяпер засталося ад гэтай... казкі?

— А нічога. Усё расцягнулі спадчыннікі, і нават магіла прэзідэнта Паўлаўскай рэспублікі занядбаная. На ўдзячнасць разлічваць нам нельга, сынне. Што б ні прыйшло ад нас, нават калі аддаць апошніе, само жыццё — усё наша для мужыкоў падман, абкраданне, гвалт... Цару вераць. Ён — далёка. Ён — з казкі. А той указ, што рыхтуецца ў Пецярбурзе, якога так нашы сяляне чакаюць... Залатымі літарамі на срэбнай паперы... Гэта ж ганьба. Імперыя... Трэці Рым... Земляў нахапалі пад свою руку. А краінай кіруе вузкае кола «кальяншчыкаў» — палацавых лізундоў, што дамагліся вялікай прывілеі — прысутнічаць пры тым, як гасудар спраўляе вялікую патрэбу. У яго з гэтым, разумееш, здаўна праблемы, а дапамагае курэнне кальяна. І пакуль памазанік курыць свой кальян і патроху с..., за шырмачкай дзяжураць асабліва давераныя і забаўляюць уладара, як могуць. І, вядома, уводзяць у вушы тое, што ім трэба. Вось у якіх эфірах нараджаецца воля для народа, сынне. І можна ўявіць, якой яна будзе. Воля — без замлі, з паншчынай, з вар'яцкімі выкупамі... А гэты сервіз... Я хачу, каб ты заўсёды захоўваў яго. І калі табе раптам падасца, што ты зрабіў для свайго народа ўсё, што мог,— пастаў яго на свой стол.

Потым, у кабінцы, бацька адкінуўся ў мяккім фатэлі, заплюшчыўшы вочы і ніяк не рэагуючы на роспіты. Вінцэсі і ўгаворы паклікаць хоць доктара Краўцова, старога іх знаёмца.

Нарэшце пан Антось загаварыў, ціха і стамлёна:

— Думаў прамаўчаць. Але я і так зашмат аберагаў цябе ад праўды. Веру, што цяпер ты здолыны прыняць усё. Усю праўду... і ўсякую. І табе давядзэцца гэта зрабіць, сынне...

Пан Антось павольна адхінуў крысо шлафрока, падняў кашулю — і Вінцэсі жахнуўся: на левы бок была накладзеная павязка, на якой праступала чырвоная пляма, іржавая па краях.

— Ты... паранены?!!

— Гэта здарылася ўжо год таму.— Пан Антось захінуў шлафрок, няспешна завязаў шырокі пас з залатымі кутасамі.

ВінцэсЯ трэсла ад трывогі і шкадобы.

— Чаму ты не паведаміў мне? Хто гэта зрабіў? Як?

— Супакойся,— у голасе ў бацькі гучала сталъ.— Думкі пра ролю мсціўцы Радрыга пакінь адразу. Гэта зрабіў... адзін з нашых сялянаў. Гарнушкавец.

— Як гэта атрымалася?

— Я ехаў конна праз Маскалёў лес, вяртаўся ад Рагманавых. Праязджаў паўз капліцу, дзе магіла дзеда Ганорыя... Раптам з-за яе муроў — страла. Драўляная, з самастрэлу.

— Чаму ты думаеш, што стралаў селянін?

— Я бачыў, як ён уцякаў,— пан Антось гаварыў зноў зусім ціха.— Ён някепскі хлопец, добры гаспадар.

— Яго злавілі?

Пан Антось памаўчаў, апусціўшы вочы.

— Разумееш, сынок... Пачаць дазнанне, ловы, падняць шум... Пасля гэтага чаго будуць вартыя мае новаўядзенні? Хлопец, што ў мяне стралаў, выконваў волю тых гарнушкаўцаў, што лічаць, быццам я хачу сваім указам падмяніць царскі. І замест «сапраўднай волі» даць сваю «несапраўдную». І... я дваццаць гадоў таму глядзеў, як ля праклятае сасны каралі ягонага бацьку.

ВінцэсЯ кіпей ад роспачы.

— Але ж так нельга пакідаць!

— А чаго ты хочаш? Замах на пана — справа дзяржаўная. Гарнушкаўцы не на востраве жывуць. Сябруюць з іншымі вёскамі, разам на сходкі збираюцца. Я магу дараваць сваім, колкі мне заўгодна. Але калі даведаюцца ў наваколлі — колкі халопаў ляжа пад бізуны на дазнанні, колкі за змову патрапіць на катаргу! Так не будзе.

— Але доктар...

Пан Антось сумна паківаў галавою.

— Я раіўся з надзейным доктарам. За год звычайнай рана зацягнулася б.

ВінцэсЯ паходадзеў ад страшнай здагадкі.

— Атруга...

Бацька моўчкі нахіліў галаву. Маўчанне было такім невыносным, што Вінцэс ледзь не закрычаў:

— Ёсьць іншыя дактары! У Вільні, у Гародні! Урэшце, дазволь, я завязу цябе ў Пецярбург. Найлепшыя прафесары...

— Ад нянявісці няма лекаў,— мякка прамовіў пан Рашчынскі.— Ты мусіш змірыцца, сынок. Паабяцай толькі адно — ты не будзеш помсіць за мяне. Урэшце, адно жыццё каштую другога. І ў тым віры, які я прадчуваю — а я сапраўды ведаю больш, чым ты думаеш,— загіне столькі высакародных і добрых, што маё жыццё нават на макавінку не скране перапоўненая вагі смерці...

А потым, нібыта яму яшчэ мала было гора, Вінцэс паехаў у Весніцы, да Рагманавых. Можа, яму хацелася хоць трохі заглушиць свой боль новым узрушэннем.

І Яна аказалася ўсё такой жа прыўкраснай, і ззялі чорныя вочы, і ўзляталі гарэзна і трохі здзіўлёна бровы... І толькі незнамая тонкая зморшчынка, яшчэ ледзь зауважная, працягнулася між броваў ды смех стаў усмешкай. І ад гэтага здавалася Вальжына яшчэ больш мілай. І крыўдна было, што ён, Вінцэс, для яе — ранейшы забаўны хлапчыска. Так, яна шчыра яму ўзрадавалася і ўважліва слухала. Але... Вінцэс усведамляў, што ў яе не абрываецца ў грудзях, як у яго,— ад нязначнага выпадковага дотыку. Ад сустрэчы позіркаў. Ну і што з таго, што ён распавядае пра самыя найучасныя і ўражлівія філасофскія тэорыі, што гэтак рамантычна закідвае на плячо плед у краткі...

А госць яшчэ і выявіўся дурнем — на самым пачатку спытаў, чаго паненка ў жалобе. І атрымаў паблажлівае:

— Усе жанчыны гэтага краю, якія неабыякавыя да лёсу радзімы, носяць жалобу па расстраляных у Кракаве дэмантрантах.

Ну чуў жа ён пра гэта ў Пецярбурзе ад Зыгмунта... І вось — забыўся. І каб не дзядзька Вакула ды Марка — малодшы брат Вальжыны, які за гэты час вырас у гожага чарнавокага юнака, абое жартайнікі і гаваруны,— хоць ідзі зараз жа і тапіся ў Баламутавым віры.

І толькі на развітанне Вальжына зварнулася да госця сур'ёзна:

— Ведаецце, Вінцэсь, які цуд... Якраз як вы паехалі, пяць гадоў таму, я знайшла ў садзе разбітую вазачку. Мне здаецца, я бачыла неяк такую ж у вашым доме — яна вельмі адметная, наўрад я магла памыліцца. Пачакайце, зараз прынясус...

Сэрца Вінцэсія ледзь не высоквала з грудзей, калі Вальжына працягнула яму на далоні разбітую шкляную жабку.

— Ваша?

Вінцэсія годна вытрымаў дапытлівы позірк. Павольна ўзяў аскалёпкі, пакруціў, разглядаючы.

— Наўрад ці гэта з нашага дому. Але я праверу. Выявіцца, што не наша,— я склею і аддам вам.

Калі Вінцэсія ехаў дадому праз Маскальскую лес, мімаволі падалося — прыщемак сочыць сотнямі нядобрых воч і атрутная страла прымерваецца да сэрца... Ганебныя дрыжыкі прабегліся па целе. Але хлопец прымусіў сябе не прыспешваць крок каня. І нават — хоць гэта было зусім хлапецтва — расхінуў на грудзях цёмны сурдут, каб была відна белая кашуля. Няхай бачаць — ён не баіцца быць мішэнню.

Але толькі пабачыўшы на адхоне сілуэт крыжа і ўдалечыні — агенчыкі маёнтка, змог вольна ўздыхнуць.

Які ж ён баязлівец!

У Вінцэсевым пакоі ўсё гэтак жа на сцяне вісела копія леанарадайской «Мадонны з гарнастаем» — калісьці Вінцэсія верыў у глыбіні душы, што гэта ablіtcha маці. А ў куце паранейшаму стаяла чароўнае цукерачнае дрэва — выразанае з залацістай драўніны ліпы, з мноствам маленъкіх галінак, на якіх калісьці з'яўляліся — вядома, самі па сабе — цукеркі, пернікі або раптам — маленъккая шабля, зусім як сапраўдная, ці вершнік з пагрозным намаляваным тварам. І Вінцэсія адчуў нарэшце — ён дома. Вярнуўся...

Хлопец падышоў да расчыненага акна... На каштане гайдоющца белыя анёлкі-гронкі. А як буяе бэз! Цэлае мора — і дзесьцы ў пene духмяных ружова-блакітных хваліў высноўвае свае срэбныя карункі салавей...

А на падваконніку... Што гэта? З мяшэчка на далонь выпала срэбная куля, нязграбная, самаробная, пазначаная

крыжкам. І маленькі аркушык з трьма словамі: «пятніца апоўначы крыж».

7

Госця, які прыходзіць у дождь, сустракаюць больш ветла.

Нават калі яго ніхто не клікаў і ўвогуле выглядае ён, як апошні паляўнічы на кентаўраў.

Жабка ад падзення ў вітальні амаль не пацярпела — толькі адкалоўся кавалачак лапкі — і цяпер сядзела побач з сястрой-блізночкай на часопісным століку і радасна ўзіралася ў свой новы дом пукатымі вачымі.

Паліна прыдзірліва аглядала жывёлінак — і гіpsавая, прывезеная віленскім госцем, і каменная былі зусім аднолькавыя. Прыемна і тое, што гіpsавая зроблена куды больш старанна, падрабязна, чым сіная копія, разбітая ў віленскай паліцыі. Падарунак рыхтаваўся адмысловам.

Скульптар — Паліна прыгадала, што завуць яго Валянцін — сядзеў на зэлдіку, прынесеным Палінай маці з кухні для прамоклага госця (няма чаго фатэлі псаваць). Прыйгрబіўся, быщам бусел, паглядае цікаўна вакол. Вядома, ёсьць на што паглядзець: Паліна загрувасціла хату карцінамі невядомых мастакоў, што не ўяўляюць мастацкай каштоўнасці і таму не запатрабаваныя музеямі, «выканнёвай» керамікай ды, вядома, кнігамі — шафа адмаўлялася змяшчаць іх у сваё перапоўненое чэрыва, і кнігі складваліся, да абурэння маці, у стосы ля сцен — нібыта часова, а насамрэч, як яно і бывае ў такіх выпадках, на гады.

А госць сапраўды выглядае несамавіта. Светлыя пасмы валасоў перахоплены плеценым скуранным матузком, як у хіпі. Вусы і кароткая бародка таксама стасуюцца з хіпоўскім іміджам. Швэдар самавязаны, з тоўстых бэжавых нітак — відаць, гандлярка ў скандынаўскай шапачцы звязала, няйначай жонка.

Паліна нахілілася над жабкамі...

— А вось тут вы памыліліся. Узор на спінцы не такі, як у арыгінала.

Валянцін патрос галавой.

— Гэтага не можа быць. Вядома, бабуліна жабка была пашкоджаная, але ўзор на спінцы захаваўся. У мяне з дзяцінства — абсолютная зрокавая памяць.

— Гэта як абсолютны музычны слых? — няўажна перапытала Паліна, пераварочаючы жабак дагары.

На падоранай жабцы, вядома, не было адтуліны для мацавання, але надпіс меўся — прыгожымі гатычнымі літарамі, па коле: «Вільня, 2003, ВНЧ».

— ВНЧ — ваш подпіс? — здагадалася Паліна.— Як расшыфруваеца?

— Ну...— сумеўся скульптар,— напрыклад, «вам незнамы чалавек».

Паліна перасмыкнула плячыма: не хочаш называеца — не трэба, вось дурное какецтва.

— Вядома, на арыгінале быў іншы надпіс,— заспяшаўся патлумачыць Валянцін.— Тры лацінскія літары.

— Вы памятаеце іх? — загарэлася Паліна.

— Памятаю... Я ж іх бачыў. «ALB».

— Дык гэта ж... выдатна! Тут ужо можна рабіць нейкія высыновы. Гэта не подпіс аўтара. Магчыма, частка слова альбус — белы або яшчэ нейкага... На маёй напісаны «ТЕ». Калі перакласці з латыні — «цябе», «табой»... Чакайце! А жабак было чатыры! Можа, і на астатніх нешта напісаны? І мусіць складацца ў нейкую фразу альбо слова? І малюнкі на спінах... Не можа быць, каб яны нічога не значылі. Тут павінна хавацца таямніца!

Пры апошніх словах Паліны Валянцін змяніўся з твару. І раптам — узніяўся з зэдліка, схапіў са стала сваю жабку, быццам гарачае вуголле, і пасунуўся да дзвярэй.

— Ведаеце, я вам лепш нейкую другую скульптуру прынясу. Нашмат лепшую. Магу і з дрэва. Ці з натуральнага каменю. Хочаце вужынную каралеву? Ці льва?

Паліна апамяталася і невымоўна абурылася:

— Ану паставіце на месца! Урэшце, я яе купіла! Вы забыліся? Ай, не! Гэта я забылася! — Раптоўная здагадка змусіла яе пачырванець. Можна падумаць, госць мок пад дажджом толькі для таго, каб мець шчасце падарыць ёй жабку і пасля выслушоўваць жаночыя фантазіі! Што ён падумае — столькі важдаўся з ёю ў Вільні, а яна аддаваць доўг і не збіраеца! Паліна кінулася ў вітальню, дастала з

кішэні плашча кашалёк. Мала... Дый трэба не рублямі — Валянцін жа ёй білет да Мінска не за рублі купляў! «Зялёная заначка» захоўвалася ў надзейным месцы — у скрыні са шкарпэткамі. Урэшце Паліна вінавата працягнула скульптару належную, па яе падліках, суму.

— Прабачце, калі ласка. Я вам вельмі ўдзячнай за дапамогу.

Госць сядзіта пазіраў на гаспадыню, трymаючи жабку ў руках, як перахоплены ў вырашальны момант гульні мяч.

— Схавайце свае грошы. Вы мне нічога не павінны.

Вось такіх паваротаў Паліна не цярпела. Яна не мае патрэбы ў міласціне выпадковых знаёмыx!

Валянцін трохі разгубіўся ад ейнага абурэння, але падумай і пакорліва ўзяў грошы.

— Добра. Не хвалюйцеся. Я не ведаў, што гэта вас абразіць. Але скульптуру я хачу забраць не таму, што пашкадаваў. Проста я зразумеў, што вы пачынаецце займацца гістарычным фэнтэзі на гістарычнай дрыгве, прабачце за таўталогію. Не трэба тлуміць галаву. Гэта ўсяго толькі скульптуры з надмагілля, камяні з пячаткай смерці. Зноў мяне падвяла мая абсолютная зрокавая памяць. Зрабіў бы стылізавана... І Дзіна ўсё настойвала — рабі жбак на продаж, рабі...

У словах скульптара гучала шчырае шкадаванне.

Паліна не вытрымала:

— Да што вас, урэшце, засмучае?

Скульптар пануркіўся, чамусыці спыніўшы позірк на Падініных чырвоных пантонфліках, і памаўчаў добрую хвіліну.

— Аднойчы я сустракаўся з чалавекам, які таксама цікавіўся магілай Рашчынскага.

— Дзе? Калі?

— Даўно, яшчэ ў бабулінай вёсцы. Пасяліўся нейкі дачнік. Распытваў усіх пра ўзарваны касцёл, пра надмагілле Рашчынскага. Кожны дзень блукаў па Доме культуры, што на месцы касцёла збудавалі. Нешта выміраў, запісваў. Яго лічылі вар'ятам, а дзеци, вядома, за ім бегалі. Смешны такі дзядзька, у белым капелюшы, у акулярах. Мне гадоў дзесяць было, але я на ўсё жышцё запомніў, як ён паўтараў: «Тут павінна хавацца таямніца! Тут павінна хавацца таямніца!»

— І што, знайшоў той дзядзька нешта цікавае?

— Не ён, а яго знайшлі. Аднойчы раніцай, каля Дома культуры, з прабітай галавой.

Паліна разгубілася.

— А чаму вы вырашылі, што гэтая смерць звязаная з роспытарамі пра надмагілле?

Скульптар паціснуў плячыма.

— Я проста чую, што гаварылі дарослыя. Усе асуджалаці цікаўніка. Вядома, вінаватых не знайшлося.

Паліне нават стала смешна. Баіцца! Вось дзівак!

— Запэўніваю, што мне ніхто галаву не праломіць. І пастваўце жабку на столік. Калі баяцца нават уласных дзіцячых фантазій... Глупства якое!

У гэты момант з кухні паказалася маці з кубкамі гарбаты на антыкварным медным падносе. Марыя Апанасаўна незадаволена паглядала на госця.

— Што ў вас тут за спрэчкі?

Валянцін сумеўся, і Паліна скарысталася гэтым, каб забраць у яго жабку. Скульптура была пераможна ўсталяваная на столік, і госцю давялося зноў усесціся на зэлдік. Тым больш і Марыя Апанасаўна апусцілася на канапу з кубачкам у руках — госць не адносіўся да тых, хто мог прэтэндаваць на тэт-а-тэт з ейнай дачкой.

Маці ўсё-ткі падабрэла, даведаўшыся, што няўклюда — менавіта той рыцар, які дапамог Паліне ў Вільні, і ў выніку гэтага «пацяплення» на стале з'явіліся нават печыва і нарэзаны лімон.

— Даўк гэта ваша работа? — перапытала Марыя Апанасаўна, разглядаючы жабку.— Прыгожанка...

— Гэта не проста прыгожанка,— важна зазначыла Падіна.— У гэтых жабках хаваецца нейкная таямніца.

Паліна назнарок падкрэслена прагаварыла апошнія слова, каб убачыць, як госць зноў тузануўся і ўстрывожыўся — вунь як амаль з нянавісцю пазірае на бедных жабак.

— Таямніца? Як цікава! — ажыўлася маці.— Раскажы!

— Да я і сама не ведаю, у чым соль. Але на гэтих жабках — кавалкі нейкага надпісу. І бачыш — на спінках таксама нешта накрэслена.

— Нічога не разбяру. Бародаўкі нейкія, звіліны... Чакай...

Марыя Апанасаўна схадзіла па акуляры і зноў нахілілася над жабкамі.

— Ты лічыш, гэтыя ўзоры маюць сэнс? Бачу крыжык... Ад крыжыка ўніз і трохі ўбок лінія. Па баках нібыта рымскія лічбы. А вось і літары — NNW, здаецца... І стрэлачка...

Валянцін нават не пасунуўся паглядзець.

— Правільна, NNW. У мяне быў час падумаць, што яны значаць.

— Ну і? — зацікавілася Паліна.

— Магчыма, норд-норд-вест. Накірунак свету.

— Выходзіць, тут частка карты?

Паліна была ў захапленні.

— Паглядзіце, на другой жабцы — іншыя літары і іншыя значкі. Вось калі б сабраць усіх чатырох жабак! Вы не ведаеце, Валянцін, дзе могуць быць астатнія дзве?

— Ды яны напэўна ў касцёле загінулі,— змрочна адказаў Валянцін.

— Не, не можа быць! — абурылася Паліна.— Гэта было б несправядліва ў адносінах да мяне!

Валянцін з неўразуменнем зірнуў на суразмоўніцу.

— Вядома, несправядліва!— паўтарыла Паліна.— Я толькі зацікавілася — і ўсё перапыніцца. Як фільм, на самым захапляльным эпізодзе. Жабкі аддзяляліся ад пастамента параўнаўча лёгка. Самі бачыце, якія яны сімпатычныя. Упэўнена — іх забралі з касцёла. Мой сябра, што прынёс мне жабу,— ён нядайна памёр — гаварыў, што калі касцёл узрываўся, то на надмагіллі ўжо не заставалася фігур.

Скульптар ізноў устрывожыўся:

— А што, ваш сябра таксама цікавіўся гісторыяй Рашчынскага? І як ён памёр? Даўно?

Паліна ледзь не зазлавала.

— Адкуль у вас такая падазронасць? Смерць Артура навуковых роспушкаў не тычыцца. Лепей пра гэтыя значкі падумаем.

— А што тут думаць? — азвалася Палініна маці.— Трэба да Сымона Пятровіча з нашага тэатра звярнуцца! Ёсьць у нас такі рабочы сцэны. Дэкарацыі перасоўвае, апаратуру. Сам — ваенны ў адстаўцы. На падлодцы служыў

штурманам — значыць, у картах мусіць разбірацца, як бусел у жабах!

— Што за Сымон Пятровіч? — здзівілася Паліна.— Нешта не памятаю ў вас такога...

— А калі ты ў нашым тэатры апошні раз была? — накінулася на дачку Марыя Апанасаўна.— Здзічэла зусім. Гімназія — дом, дом — гімназія... Ну яшчэ архіў, бібліятэка ды музей. Бабскае царства. Усё роўна ж дысертаци ю кінула, нашто мазгі сушыць! Прайшлася б калі па горадзе, у кавярні пасядзела...

— Мама, у кавярні зараз не з дзяржаўнай зарплаты сядзець! —Паліне было непрыемна — зноў маці перайшла на ўлюбённую тэму.— І нашаму госцю зусім нецікава слухаць пра акалічнасці майго асабістага жыцця.

— Ну чаму ж...— нясмела запярэчыў скульптар.— Якраз асабістасе і ёсьць саме цікавае. Усё сапраўднае мастацтва вырастасе са штодзённага, вельмі інтывіннага.

— А як жа наконт грамадзянскага тучання? — з'едліва кінула Паліна.— І ўвогуле — побыт толькі перашкаджаетворчаму выяўленню. Я думаю, што мастак уцякае ў сваю творчасць ад асабістага жыцця і яго будэнных турботаў.

Валянцін не згаджаўся.

— Вы памыляецеся. Мастак — як куст бэзу: карані яго натхнення — побыт — схаваныя, занятыя нецікавай справай сілкавання, выжывання. А кветкі-творы буюць нібыта самі па сабе. І здаецца, нібыта ўсё мастакоўскае грэшнае жыццё, увесе бэзавы куст складаецца з кветак — ні каранёў, што прабівалі шлях у цёмнай зямлі, адбіраючы жыццёвую прастору ў іншых, ні галінак, якія ламалі ўсе мінакі ў ахвоту.

Марыі Апанасаўне маналог віленскага гостя спадабаўся.

— А вы філосаф! — з павагай прамовіла яна.— І, відаць, майстра добры. А вось Паліну маю маглі б вылепіць?

— Мама! — ледзь не закрычала Паліна.— Ну як табе не сорамна!

Валянцін, прымружыўшы вочы, глядзеў на Паліну.

— Думаю, скульптурны партрэт атрымаўся б. Хаця мушу сказаць, вельмі часта адбываецца, што прыгожыя твары, калі іх вылепіш, страчваюць усю прыгажосць, і наадварот — у непрыгожых выяўляюцца прывабнасць,

арыгінальнасць. Скульптура адбірае колеры, ззянне вачэй, няўлоўныя рухі рысаў — вельмі мала каму са скульптараў удаецца перадаць унутранае жыццё мадэлі. Звычайна лепяць адну форму. Нават калі зняць з вас гіпсовую маску, вы наўрад ці пазнаеце ў ёй сябе...— Валянцін вінавата ўсміхнуўся Паліне.— Вы нагадваеце партрэты Смірновай-Расэт. Была такая прыгажуня ў пушкінскую эпоху, гаспадыня свецкага інтэлектуальнага салона. Сябравала з Гогам, Вяземскім, тым жа Пушкіным... Рысы дакладныя, характэрныя. І абрис вуснаў такі самы. Тады лічылася эталонам жаночай прыгажосці, калі вусны маленъкія, «сардэчкам», яркія... І складка вуснаў — як у дзіцяці, гарэзная і наўная. Але я не вазьмуся перадаць, скажам, ваш пагляд. Ён у вас так дзіўна мяняецца — то пазираеце, прабачце, як класная дама, то як жыццярадаснае дзіця. Паставу, праўда, перадаць лягчэй...

Позірк скульптара неяк вельмі ўчэпіста-прафесійна абмерыў Паліну, усё роўна як правёў рукамі па целе.

— А пра Палінину фігуру гаворка не заходзіла,— у голасе маці гучай такі метал, што Валянцін адразу спалохана перавёў вочы на свой кубак гарбаты. Паліна схавала ўсмешку. Госць адпіў яшчэ раз, паставіў кубак на стол, трывожна зірнуў на гадзіннік і ўзняўся.

— Ну, усё... Дзякую за гарбату, за гасціннасць. Мне пары. Дзіна чакае.

Вось табе і пернік. Чужы мужчына пад прыглядам. І сказаў — нібыта прабачэння просіць, нібыта ў нечым сорамным прызнаўся.

— Дзіна — тая дзяўчына, што вашы вырабы прадавала? Жонка?

Валянцін вінавата ўсміхнуўся:

— Калі дакладней — яна мая ўладальніца.

Марыя Апанасаўна ўхваліла:

— Правільна, жонак трэба шанаваць, слухацца.

Але Валянцін ніяк не падтрымаў тэму, выйшаў у вітальню, за ім пасунулася падабрэлая Марыя Апанасаўна... Паліна зусім забылася, што там — непрыбітая вешалка і інструменты побач! І хутка з калідора данеслася бадзёрае пастукванне малатка і гэткія ж бадзёрыя каментары маці.

— Што ж, можа, лепш такі, чым ніякага! — зазначыла маці, калі за госцем зачыніліся дзвёры.— Непатрабавальны, паслухмяны, уважлівы... Вядома, з мужамі ў носе, але дзе ты бачыла іншых!

— Мама, ён жанаты,— сярдзіта прагаварыла Паліна, прыбираючы посуд са стала.— Ягоныя вартасці мне без патрэбы.

— Я ж табе яго і не сватаю,— таксама зазлавала маці.— А толькі і ты прынца на белым кані не чакай. Яны ёння калі і ездзяць на белых конях, дык хіба падчас запою. Ды хапае ж і нармальных, добрых хлопцаў. Вось у нашай артысткі, Лялечкі Малецкай, сын... Менеджэр, нежанаты...

Паліна ўцякла ў свой пакой, ляснуўшы дзвярыма, праз якія даляцела апошняя матчына рэпліка:

— І ўрэшце, віншую цябе — за апошнія тры гады гэты недарэка быў першы мужчына, які меў гонар выпіць з намі сам-насам гарбаты.

Сапраўды... Прайшло ўжо тры гады, як з'ехаў Стась. Неверагодна! Нібыта час для Паліны спыніўся. Выходзіла замуж не на пару гадоў — да канца жыцця размерыла шлях. І, саштурхнутая пад адхон на самым пачатку, там і засталася.

З кім парадаўнаў яе госць — са Смірновай-Расэт? Цікава, можна пашукаць у бібліятэцы нешта пра гэтую свецкую даму.

А да Сымона Пяtronвіча, былога штурмана, абавязкова трэба наведацца. І скульптар, дарэчы, прасіў яго з сабой паклікаць. Нібыта яшчэ тыдзень яны з «уладальніцай» будуть у Мінску.

8

Прах аддаецца праху...

Чаму ад гэтага так баліць жывым?

Вінцэсъ глядзеў праз акно кабінета на касцёл, падобны да старога воя ў медных латах,— там бацька два тыдні як сустрэўся з продкамі. У адным з прыдэлаў храма магільны склеп роду Рашчынскіх. Заслужылі калісьці — грашыма ці дабрадзейным жыццём? Хто скажа праўду...

Туды ляжа і ён, Вінцэсъ. І, можа быць, не так доўга давядзецца чакаць яго памерлым сваякам.

— Ласка Пана Бога з ім,— суцяшальна прагаварыў Юзаф, здагадаўшыся, пра што думае сябра.— Ты не саромся слёз — паплач. У нашым асяродку прынята, што мужчынам плакаць ганебна, шкадаванне — прыніжае. І любое гора належыць сустракаць з каменным тварам... Сэрцы ж у нас не каменныя, Вінцэс! Калі падчас пакаяння ці малітвы ў чалавека няма слёз, значыць, не спаслаў яму Гасподзь і расказяння ці замілавання. Не саромся пачуццяў, дружа.

Вінцэс з удзячнасцю зірнуў на Юзафа. Той, як толькі даведаўся пра бяду сябра,— выпрасіў адпачынак у сваім гарнізоне і прыехаў. Рахманы, худзенькі, з вялізнымі наўўнымі вачыма. З ablічкам так не стасаваўся ваенны мундзір, у які Юзаф быў апрануты.

Стрыечныя браты, Юзаф і Вінцэс, пасябравалі, яшчэ калі вучыліся ў Шляхецкім інстытуце, дырэкторам якога быў бацька Юзафа, пан Андрэй Каліноўскі. Колькі разам блукалі па старых звлістых вулках, уздымаліся на вежу Гедыміна... Прыйхіналіся да калонаў у касцёле святога Пятра, каб пачуць цурчэнне падземных крыніц і галасы-скаргі пахаваных у сутарэннях каралёў — і сапраўды чулі!

Здавалася б, Юзаф больш скільны да развагаў пра сэнс быцця, але філосафам зрабіўся Вінцэс, а яго сябар скончыў Мікалаеўскую ваеннна-інжынерную акадэмію, паспеў папрацаўць на будаўніцтве чыгункі. Ды родныя мясціны цягнулі — і ён знайшоў пасаду ў Берасцейскай крэпасці.

Што ж, свае людзі патрэбныя паўсюль. На кожнай пасадзе можна служыць свайму народу... І рыхтаваць паўстанне. Зыгмунт Серакоўскі, кіраўнік іх гуртка,— капітан расейскага генеральнага штаба. Людвік Звяждоўскі таксама працуе ў штабе і нават вучыць дачок генерал-губернатара Назімава польскай мове. Дзюлеран, якога Вінцэс ведаў нашмат менш,— начальнік Пецярбургска-Варшаўскай чыгункі.

Толькі ад Вінцэсія мала карысці. Ну, мае сувязі са жменькай «лясных братоў». Пасля прызначанай ля крыжа сустрэчы Вінцэс бачыўся з Ваўкалакам шматкроць — дапамагаў Брацтву, як калісьці бацька. Зброяй, ежай, калінікалі прытулкам. Мартын безаглядна давяраў сыну старога сябра, і Вінцэс не мог не захапляцца лясным

правадыром, яго самаахварнай і адкрытай натурай. Між імі ўзнікала ўсё больш шчырых гаворак, Вінцэсь бачыў, што Мартын усёй душой прыхінуўся да яго... И так было брыдка, што не мог быць шчырым да канца сам — з-за Вальжыны.... З-за таго, што не мог адмовіцца ад надзеі — каб яна сказала яму, Вінцэсю, слова, падобныя да падслуханых у салаўіным садзе.

Так, «лясныя браты» будуць біцца страшна, як скандынаўскія берсеркеры, і вартыя тысячи вояў. Але яны далучацца да бойкі і без ягонага пасрэдніцтва. А хто пойдзе за ім, Вінцэсем, з ягоных сялянаў? Тыя, хто плакаў над магілай бацькі? Іх было нямала — пан Антось недарэмна пражыў сваё жыццё. Рабы шчыра плачуць і па смерці тырана — чалавек, ратуючы сябе ад невыноснага штодзённага страху, пачынае шчыра любіць кату і бачыць справядлівасць у ягоных здзеках. Але пан Антось не хацеў, каб яго баяліся.

Так, на пару дзесяткаў чалавек Вінцэсь можа разлічваць. Але іншых, тых, для каго пан — нават не вораг, а істота іншае пароды, большасць...

Вінцэсь апусціўся ў фатэль, у якім любіў апошнія дні сядзець пан Антось,— нібыта зліўся з ценем памерлага. Цяпер Вінцэсь упэўнены, што падобны да бацькі. Такія ж светлыя валасы, хударлявае аблічча, прамыя бровы сыходзяцца на пераносі... Толькі очы ў пана Антося былі сталёвага колеру, а ў яго — сінія...

Ён не будзе помсіць — ён даў слова. Але як забыць?..

— Бацька хацеў, каб Гарнушкі сталі востравам вольнасці і заможнасці для сялянаў,— горка прагаварыў Вінцэсь.— А ты ведаеш, як старажытнагрэцкі філосаф Кратэт Афінскі назваў прыдуманы ім востраў, на якім усе сябруюць, філасофствуюць і ядуць часнык? Востраў Кайстра. Жабрацкая торба. Шчасце магчымае толькі там, дзе няма чаго дзяліць — адно на ўсіх неба, адна зямля, адно мора...

— Але Бог паставіў адных над другімі,— запярэчыў Юзаф.—Усе роўныя ў яго вачах, але кожны служыць яму па-свойму. Мой цёзка па прозвішчы, Кастусь, занадта захоплены проблемай улады і маёмы. Нельга, каб усё скончылася поўнымі страўнікамі. Даць зямлю тым, хто яе ўрабляе. Але найперш — будаваць школы! И вучыць

неаддзельна ад хрысціянства. Адукаваны чалавек без рэлігіі больш небяспечны для грамадства, чым барбар. Гэта воля, якая перарасце ў рабства яшчэ горшае!

— З барбараў зрабілі пачвар гісторыкі.— Вінцэсь нават знайшоў у сабе сілы ўсміхнуцца, бо Юзаф заўсёды смешна гарачыўся, калі гаворка тычылася падобных матэрый.— Рымляне адбіralі іх волю, замянялі іх культуру сваёй, нібыта літасць давалі... Народ, здолны жыць, гэтага не даруе. І ўвогуле... Народы здаюцца мне жывымі істотамі. Разумееш — кожны з іх нараджаецца, праходзіць пару дзяцінства. Пасля — юнацтва, сталасць. Потым — старэе... І — памірае, знікае. Нават калі захоўваецца яго назва — гэта ўжо іншы народ, кроў змяшана з крывёй іншых, больш маладых. Паглядзі на італьянцаў — хіба гэта тыя старажытныя рымляне, уладальнікі ўсёмагутнай імперыі? Ці кожны з іх зразумее старажытную латынь? А грэкі — нашчадкі Аляксандра Македонскага? Памятаеш, мы чыталі ў інстытуце апісанне афінскіх матрон — яны былі беласкурыя, ружовашчокія, з залацістымі, трохі рудаватымі валасамі...

— Не вельмі доказна,— запярэчыў Юзаф.— І тады сярод грэкаў напэўна былі чарнявыя. І мовы ўсе мяняюцца з часам.

Вінцэсь упартая пакруціў галавою.

— Нам толькі здаецца, што наш час — самы важны. І што заўсёды існавалі толькі тыя дзяржавы і нацыі, якія мы ведаем. У хетаў яшчэ да таго, як егіпцяне пабудавалі піраміды, быў водаправод і каналізацыя... А цяпер ад іхніх гарадоў не засталося нічога — толькі камяні ў пустэльні, праходзячы паўз якія, вандроўны купец нават не падумае, што гэта — рэшткі велічнага палаца або крапасной вежы.

— На тым пабудавана хрысціанская мараль,— паціснуў плячыма Юзаф.— Усё зямное, матэрыяльнае — пыл. І ў пыл вернеца. Вечная — душа.

— Але і ў народа ёсць душа! — ледзь не пракрычаў Вінцэсь.— Калі народ юны, ён асвойвае новыя землі, расселяеца, памнажаецца. Дужаецца і адваёўвае сваё месца на зямлі. У сталасці — будзе гарады і стварае імперыі.

— А калі са старэе? — зацікавіўся Юзаф.

— А старась — гэта філософія і мастацтва... Не такія, як раней. Мастацтва народа, які перажывае свой заняпад, заўсёды можна адрозніць — асаблівы блеск, вычварныя формы. Як фрэскі ў лабірынтах Крыта, намаляваныя перад тым, як востраў быў захоплены. Старась этнас... Мноства філософскіх плыняў, мноства жанраў і відаў творчасці і мала геніяў. Калі народ малады — у яго пераважае адна філософія і ўсё мастацтва мае адны, харктэрныя, рысы. І вайскаводца яшчэ важнейшы за акцёра.

— Народы ўзнікаюць і гінуць па волі Божай,— дакорліва заўважыў Юзаф.

— Не буду спрачацца,— аднымі вуснамі ўсміхнуўся Вінцэс.— Я пра іншае... Які наш народ? Ён зусім юны? Можа быць, яшчэ дзіця, якое не ўсведамляе сябе, і пакорліва слухаецца іншых, і не запомніў нават сваё імя? А можа, старэча, які саслаб у шматлікіх бойках? У такім разе, дзе быў наш росквіт? У часы Скарэны і Буднага? Пакуль мы жылі па Статуце, напісаным нашай мовай? Прафесар Шымкевіч знаходзіў у беларускай мове шмат індаеўрапейскіх слоў... Дрыгва, азярод... Можа, нашы продкі прыйшлі ў гэтыя балаты і пушчы з Егіпта ці Міжземнамор'я, каб уратаваць рэшткі былога магутнага племя? І мы ўсе носім у сабе памяць пра былую веліч і стому ад страшэннай паразы і выгнання?

— Твае пытанні застануцца без адказу,— ціха прагаварыў Юзаф.

— Але мы — маладыя,— зазначыў Вінцэс, на імгненне скінуўшы журбу.— Мы — маладосць, жыццё свайго народа. Ты сказаў слушна — кожны мусіць служыць. Нават калі ты — не найлепшы служка. Я дастану зброю, пра якую просіць Кастусь. Думаю, сотню штуцераў можна без асаблівых падазрэнняў набыць у розных крамах... Заўтра ж і займуся.

Гадзіннік на каміне гучна пррабіў поўдзень, і з аженца над цыферблатам высунулася невялічная пляцоўка — цяпер на ёй было аж дванаццаць фігурак з мезенец ростам. Пасярэдзіне — Смерць з касой, яна смешна нахілялася ў розныя бакі пры кожным удары маятніка. А вакол, узяўшыся за рукі, тузаліся ў недарэчным танцы

Кароль, Блазан, Жабрак, Дама, Рыцар, Селянін, Купець, Святар ды іншыя асобы. Іх драўляныя твары былі цёмныя, адноўкавыя, нібыта ўжо забраныя Смерцю...

І лісты на дрэвах за акном ужо афарбавала іх залатая смерць — восень. Толькі неба стала яшчэ больш сінім, глыбокім. Як вір... З апошнім ударам гадзінніка пачуўся далёкі крык:

— Пан Вінцэ-эсь!

Па дарозе ад Маскалёвага лесу імчаў вершнік. Цёмныя, як воранава крыло, валасы, белая кашуля расхінутая на грудзях...

Няўжо Марка Рагманаў?

Брат Вальжыны выглядаў вельмі заклапочана, але не мог здушыць таемнага хлапечага задавальнення ад удзелу ў значнай падзеі, нават калі ў гэтым шмат няшчасця. Бач, як вочы блішчаць... Марка кінуў запытальны позірк у бок Юзафа.

— Можаш гаварыць пры ім усё,— запэўніў Вінцэсъ.— Гэта мой сябра.

— Ваўкалаака схапілі,— выпаліў Марка.— Людзі палкоўніка Варанецкага... Непадалёк ад нашага дома, там, дзе бэзавыя зарасці. Падстрэліў нагу... Ён нічога не мог зрабіць. Павезлі на калёсах у мястэчка. І бацьку забралі — пакуль як сведку. Вальжына ў горы... Сказала — да вас ехаць...

Сапраўды гора... Вінцэсъ глядзеў у вочы юнака, гэткія ж вялікія, чорныя, як і ў сястры... Што мусіць адчуваць Вальжына? Ведаючы яе, Вінцэсъ не сумняваўся, што дзяўчына абвінаваціць ва ўсім сябе. Мартын-Ваўкалаак, безумоўна, прыходзіў, каб пабачыцца з ёю, а іх спаткенні, відаць, ужо нехта звіковаў. Але вось дзіўна — Вінцэсъ не мог уяўіць, што Ваўкалаак здаўся жывым. Паранілі ў нагу... Гэта не магло б перашкодзіць адстрэльвацца. Мартын ніколі не хадзіў без зброя. І — Вінцэсъ дакладна ведаў — апошні набой бярог для сябе. І куля была срэбная, самаробная, пазначаная крыжкам, з трох, што калісці зрабіў Вінцэсъ, каб упаляваць ваўкалаака. Гумар вісельніка, якога апошні Рашчынскі не ўхваліў, аднак Мартын смяяўся і паўтараў, што загіне не як шараговы няўдачнік, а як сапраўдны сын ночы.

— Трэба сабраць людзей і напасці на пастарунак! — для Марка ўсё было зразумелым, як для маладога харта на першым паляванні.

— Адумайцеся! — захваляваўся Юзаф.— Гэта рокаш... Паўстанне... Усё роўна што выстраліць у бочку з порахам. Мы не гатовыя ісці супраць войскаў! Заўчасны пачатак — пагібель.

Вінцэсъ задумліва круціў у руках узятую з каміннае паліцы вазачку-жабку, зеленаватую, нібы вада ў ручайніе пасля летняй залевы. Тонкі пасак — шнар на шкле, месца склейвання. Ён ніколі не знікне, як не знікаюць шнари на сэрцы. Хлопец нібыта зноў чуў аднойчы падслушаны гарачы шэпт: «Я кахаю вас... Я ніколі не буду з іншым...»

Што ж, калі не можаш даць шчасце дзяўчыне ў выглядзе сваёй каштоўнай асобы,— май гонар не рабіць яе няшчаснай, адбіраючы надзею быць шчаслівай з іншым.

Ад уладаў Мартыну літасці чакаць не выпадае ніяк — не больш, чым зацкаванаму ваўку ад паляўнічых. Але пра гэта Вінцэсъ падумае пасля. А вось бацьку Вальжыны і Марка належыць ратаваць неадкладна.

— Трэба звярнуцца да Станіслава,— прапанаваў сцвердзіў Юзаф, і карункавы ценъ ад яблынівай галінкі, што гайдалася проста перад шыбай, варухнуўся на сцяне, нібыта бязгучна паліўся залаты дождж...

— Я паеду да Людвісараў сам,— змрочна зазначыў Вінцэсъ.— Вядома, гэта непрыстойна — ездзіць па гасцінях падчас жалобы. Але затое мне не давядзенца думаць пра касцюм для візіту.

— Да Людвісараў?!! — ледзь не падскочыў Марка.— Вы звар'яцелі, панове? Да гэтых магнатаў! Вы б яшчэ да самога рускага гасудара на прыём патрасіліся!

— Ты проста не ведаеш...— няуважна патлумачыў Вінцэсъ, ужо гатовы сышодзіць.— Стась Людвісар — мой аднакурснік па універсітэце... І... наш таварыш.

Апошнія слова Вінцэсъ вымавіў з некоторым намаганнем. Ён усё яшчэ не вырашыў для сябе, якой ступені давёру заслугоўвае Стась. Калі першы раз убачыў яго ў дартуары універсітэта, унутрана ўсміхнуўся, як і на адрес усіх «белападшэунікаў»: прышчавы спешчаны юнак з адпалаіраванымі пазногцямі, з валасамі, відавочна ўкладзенымі куафёрам. Адзінае, што непадобнае да

звыклага вобраза «багатага сынка», — вінаватая ўсмешка на тоўстых бледных вуснах ды баязліва-цікаўны пагляд спадылба — як птушаня наважваеца вылецець з гнязда. Ну а калі прагучалі імя і прозвішча — Станіслаў Людвікар, — усё стала нібыта зразумела. Сынок Сігізмунда Людвісара, магната, да якога губернатар лічыць гонарам з'ездіць у госці. Па солі на мядзведзях Людвікар, вядома, не ездіць — дзікунства. Але Венецыю сабе зладзіў — тысячы прыгонных мужыкоў каналы капалі ды гарбатыя масты выштукуўвалі, каб пасля да ўласных хатаў падрульваць на чоўнах з падоўжанымі насамі, выводзячы «Санта-Лючью». А выпадковыя праезджяя дзівующа, адкуль з мужычых вуснаў не-не дый прарвеща слоўца з мармурова-аліўкавай краіны.

I, вядома, для ўсяго універсітета была неспадзянка, калі Станіслаў пацягнуўся не да арыстакратаў, а да іх, студэнцкай вольніцы ў пледах. Не зважаючи на насмешкі і недавер, смела браў удзел у абстракцыях нелюбімых прафесароў, ладзіў абеды для згаладалых калегаў. Ды яшчэ гэтак пачуваўся пры гэтым вінавата, што не было няёмкасці, — госці пераконваліся, што яны робяць ласку гаспадару. Вінцэсь, праўда, не лічыў сябе бліzkім сябрам Стася — хлопец, вядома, добры, і столькі разоў даводзіў сваю вернасць і прыстойнасць, і выяўляе да самога Вінцэса нейкую сабачую адданасць, але... Можа, Вінцэса раздражнялі ягоныя паліраваныя пазногі? Стась так і не кінуў гэтае аздобы, згадваючи, што Аляксандр Пушкін увогуле адрошчваў такія пазуры, што насыт на мезэнцы напарстак-футарал. Далучылі Стася і да гуртка — вядома, не да самых апошніх таямніцаў. На перасцярогі Ёсафат Агрызка, адзін з кіраунікоў, заявіў адно: для справы карысна мець сярод сваіх чалавека грашавітага і ўплывовага.

Грошы ў Станіслава былі нямераныя, бацька на адзінага сына не шкадаваў нічога. Вінцэсь ведаў, што Стась узрадуеца магчымасці паўдзельнічаць у змаганні, — але гэтая ягоная радасць, гатоўнасць «робінгудстваца» здаваліся Вінцэсу падлеткавай гульней. Ён падазраваў, што Станіслаў і заставаўся падлеткам, цікаўным і сарамяжным, якому ўсё роўна: або да індынейцаў у

амерыканскія прэрыі збегчы, або з ліцвінскімі касінерамі — у пушчу.

З сястрой Стася размаўляць было куды прасцей. Хрысціна часам прыязджала да брата са свайго пансіёна. Вядома, у суправаджэнні высаходлай «дунэны», мадам Лецьен. Дачка магната... Вось каму варта было нарадзіцца хлапцом! Імклівая, рэзкая — ніякай табе лёгкай феінай хады. Валасы як залаты пажар, і заўсёды выбіваюцца асобныя пасмачкі нават з самай акуратнай прычоскі, нібыта заўсёды вакол паненкі вецер. Зялёныя очы смяюцца, куточак велікаватага рота прыгукніты, і ані згадкі пра мілья жаночыя хітрыкі — зірнуць так, каб у мужчыны засталося пытанне... І патрэба знайсці адказ. А як яна першы раз з'явілася ў іх кампаніі: «Якога вы меркавання пра антрапалагічныя стыгматы Ламброза?»

А сама ў крыніцах. Яны ледзь не зарагаталі. Вынік дрэннага выхавання: на дачку ні пан Людвікар, ні пані Людвісарава амаль не зважалі, маўляў, адзіная з яе карысць — парадніцца праз ейны шлюб з добрым домам.

Не дзіва, што ніхто з іх гурту ў паненку не закахаўся, хоць куртуазныя настроі рэалізоўваліся часам на асобах самых неверагодных.

Была яшчэ адна таямніца, пра якую ніхто, акрамя Вінцэса, не ведаў. Пяць гадоў таму ва ўніверсітэтскім холе пачуўся страшэнны грукат. Вінцэс павярнуўся і ўбачыў худзенъкае золатавалосае дзяўчыно з вачымі, як зялёныя сподачкі, напоўненыя жахам і слязьмі. На мармуровай падлозе ў лужыне ляжала пабітае шкло і нешта незразумелае, цёмнае... Уё ясна — дурнічка залезла ў шафу з калекцыяй заспіртаваных яшчарак. Да месца здарэння ўжо збягаліся... І тады Вінцэс ступіў наперад, як праўдзівы рамантычны герой:

— Прабачце, гэта мая віна. Хацеў паказаць паненцы экспанат... Спадзяюся, вы не напалохаліся, мадэмуазель?

Пасля таго і пачалося дзіўнае сяброўства з Людвісарамі.

Гадзіны за тры да іх маёнтка можна даехаць. Галоўнае, каб Стася быў дома... Юзаф на развітанне сказаў, што памоліцца за гэта.

І малітвы, відаць, былі пачутыя.

Людвісарава будавалася яшчэ тады, калі нават князі не ведалі, што такое шкарпэткі, і спецыяльна прызначаныя

хлопы пераціралі салому, каб насыптаць яе ў панскія боты. Але высакародны камень сценаў, вышчарблены падчас шматлікіх аблогаў, падаўся цяперашнім гаспадарам нямодным, і замак перарабілі ў нейкае падабенства рымскага палаца — светлая тынкоўка, белья калоны з дзябёльмі карыятыдамі, цёмныя піраміды таполяў...

Сцены гасцёўні былі абабітая сапраўдным парыжскім муарам — залатыя лілеі і гладыёлусы на сінім, у дакладнай сіметрыі. Вінцэсъ кінуў вокам у кут, на вялікі партрэт, і ўздрыгнуў — Напалеон Банапарт! Без подтісу, у адзенні старажытнага рымляніна, але цалкам пазнавальны. А між тым у Расійскай імперыі яго можна было называць толькі «узурпатор» або «карсіканская пачвара». Вінцэсъ ведаў, што дзед Стася ў свой час быў прыхільнікам гэтай «карсіканской пачвары» і нават узброіў полк узурпаторскага войска на свае грошы. За што пасля нейкі час і пабыў у выгнанні. І ўсё роўна цяпер расійскія ўлады лічыліся з Людвісарамі. Партрэт Напалеона сведчыў: тут не баяцца нікога. Уладары гэтага дома не падлягаюць асуджэнню. Яны толькі з паблажлівасці мірацца з законамі дзікунскай імперыі.

І, каб не было гэтага партрэта, не прымалі б, можа, тут і Вінцэсъ — сярэдніяя руکі шляхціца.

Станіслаў, як зайсёды, шумна радаваўся прыезду таварыша па таемным братэрстве і паабязаў, што зробіць усё магчымае. Бацька звычайна не адмаўляе ў падобных просьбах. Увечары вернецца — і пытанне вырашым. Праўда, на гэты раз давядзеца цяжэй — дзяржаўнае злачынства...

— Пан Вакула Рагманаў — зусім бязвінны чалавек,— Вінцэсъ лічыў за лепшае, каб Станіслаў сам быў у гэтым перакананы.— Свяяк наш. Я яго з дзяцінства ведаю — вясёлы, добры, мухі не пакрыўдзіць. Інсургент апынуўся ля іх маёнтка выпадкова.

— Вінцэсъ! Прыміце мае спачуванні! — у гасцёўню нібыта заляицеў залаціста-белы віхор з зялёнымі вачымі. Хрысціна працягнула госцю ращучую далоньку.— Я загадала падаць абед у кітайскай альтанцы. Вы любіце жульены?

Стася паблажліва кіунуў — што, маўляў, узяць з кабеты, думае толькі пра груба матэрыяльнае. Вінцэсъ усміхнуўся,

згадаўшы чамусьці прыпавесць пра Марфу, якая мітусілася, каб пачаставаць здарожанага Хрыста, і Марыю, што ў гэты час сядзела і слухала госця, чым і заслужыла ягоную ўхвалу ў адрозненне ад «матэрыйальнай» Марфы.

Але ж Вінцэсъ сапраўды стаміўся і быў галодны. І стол падрыхтаваны дасканала. А Хрысціна зноў выявіла сваю непасрэднасць, зашаптаўшы:

— У вас вялікае гора, Вінцэсъ. Але ж, напэўна, здарылася яшчэ нешта жахлівае, што змусіла вас прыехаць. Чым я магу вам дапамагчы?

Аж непамысна ад ейнага адданага пагляду. Напэўна, ніяк не забудзе той выпадак са слоікам.

Чым яна дапаможа, карункавае дзяўчо? Пераказам чарговай сенсацыйнай кёнжкі? Відэлец у руце ў дзяўчыны дробна дрыжэў, так і не скарыстаны па прызначэнні. Так што нязменная мадам Лецьен зрабіла падапечнай не адну заўвагу наконт добрых манераў. Вінцэсъ угледзеўся ў твар мадам, падобны на ваксовы... Гладка зачасаныя сівия валасы, вузкі прамы рот, высока прыўзнятая тонкія бровы, нібыта намаляваныя... Ніяк не мог вызначыць, ці была мадам у маладосці прыгожай, і тым больш не мог уяўіць, якім быў яе муж, пан Лецьен? Ні адцення пачуццяў у сухіх рысах. Толькі калі сустракаецца вачыма са сваёй выхаванкай, усё аблічча нібыта цяплее.

Нешта яны сёння зачаста па-змоўніцку пераглядаюцца, Хрысціна і мадам Лецьен...

Лёкай ў вышытых срэбрам белых сурдутах і белых панчохах бязгучна слізгалі па падлозе з падносамі. Вераснёўскае сонца, перш чым знікнуць за краем далёкага лесу, шчодра ліло сваё чырвонае золата праз вітражы алтанкі, больш падобнай да мініяцюрнага палаца. Вінцэсъ на нейкі момант змрочна задумаўся. Вальжына, можа быць, таксама сядзіць у алтанцы. Той самай, запаветнай, але наўрад ці сёння яна там чытае... І наўрад ці плача — хутчэй сціснула да болю далоні і глядзіць у нікуды чорнымі вачыма, поўнымі да краёў адчаю. А можа, паехала ў павет, не ў змозе заставацца бяздзейнай?

Раптам Вінцэсю ўсё, што вакол, падалося нерэальнym — белы абрус з дасканалай кітайскай парцэлянай, букеты экзатычных кветак, старанна састаўленыя нейчымі таленавітымі рукамі, звонкае пастукванне лыжачак.

Хрысціна і Стась у белых касцюмах. Ён, Вінцэсь, і мадам Лецьен — у чорным. Нібыта парцэлянавыя лялькі. Круглая альтанка. Круглы столік... Быццам унутры музычнага куфэрка. Вінцэсю нават здалося, што ён чуе срэбныя званочкі, якія назвоўваюць немудрагелістую механічную мелодыю, а альтанка патроху пакручваецца — у адзін бок, у другі... Рашчынскі кінуў погляд наверх, на зашклёнае акенца-ружу ў даху альтанкі,— нібыта чакаў сустрэцца з паблажліва-цікаўным позіркам агромністага назіральніка.

І тут пад вітражным акном, дзе пачынаіся славутыя людвісараўскія каналы а-ля Венецыя, нехта зацягнуў «Санта-Лючью», з характэрным беларускім «ч». Мужычы голас надрываўся, стараючыся справіцца з замежнымі руладамі,— відаць, звычайны рытуал падчас панскага абеду. Песня наплыла здалёку, цяптер аддалялася, чуёся плёскат вады — выкананаўца, ясная справа, плыў у гандоле з беларускага дубу па вызначаным тым жа рытуалам маршруце.

Гэта было такое адчужэнне ад месца — быццам пазногцем правялі па сухім пыльным шкле. Преч з гэтага лялечнага царства... Паранены Мартын на гнілой саломе... Дзядзька Вакула — на допыще. Напэўна, не страціў жартуюнага тону, толькі ў голасе загучала сталь.

Час спыніўся, прыліп смаўжом да аўгсбургскага срэбнага падноса, і неадольна хацелася падагнаць яго...

Вінцэсь кінуў на стол накрухмаленую сурвэтку з вышытымі па куточках галінкамі квітучай вішні і ўзняўся, мармытнуўшы нешта наконт тэрміновасці ад'езду.

Засталіся яшчэ ў памяці спалоханыя зялёныя вочы. Быццам зноў разбіўся слоік з заспіртаванай пачварай.

Калі Вінцэсь пастукаўся ў дом Рагманавых, было ўжо зусім цёмна. Але Вінцэсь ведаў, што ў дому не спяць.

Вальжына глядзела вялікімі чорнымі вачыма, абведзенымі ценямі, кудысъці скрозь госця.

— Дзякую вам... Будзем спадзівацца, што бацьку хутка адпусцяць. А другому дапамога ўжо не патрэбная.

Вінцэсь не разумеў.

Яна паўтарыла:

— Мартына няма. Ён загінуў.

— Адкуль вы ведаеце?

Вальжына дастала з-за карсажа дрыготкімі пальцамі нейкі вузельчык, развязала...

Срэбная куля... Нешта цёмнае на ёй — кроў?

Марка, які ўвесь гэты час трывожна пазіраў на сястру, не вытрымай:

— Адкуль гэта ў цябе?

Вальжына павольна, як у сне, зноў загарнула металёвы круглячок.

— Засей у ствале вішні. Там, дзе была перастрэлка. Я ведаю, што ён... Мартын... і збіраўся так зрабіць,— у яго была такая куля. Значыць — навылёт... Мусіць, цэлую сюды...— Вальжына паказала рукой на шию. И голас яе быў такі дзіўны, тонкі-тонкі, як павуцінка, што Вінцэсі мімаволі ахапіў жах. Марка абняў сястру за плечы і нешта прашаптала.

— Думаете, я звар'яцела? Сапраўды, дзіўны сувенір... Паверце, я не належу да ліку тых экзальтаваных асобаў, што выпрошваюць кавалачак вяроўкі павешанага або пасму валасоў з галавы, адсечанай на гільяціне. Гэта куля для мяне нешта іншае... Прабачце, я не ў стане зараз талумачыць...

Яна сышла, не развітаўшыся, у свой пакой, але спіна, абцягнутая чорнай сукенкай, была такой выпрастанай, што гэта было горш за плач...

А там, дзе дарога зварочвала да Гарнушак, ад цёмнага камля таполі аддзяліся тры постаці.

— Загінуў наш атаман... Ад кулі тваёй, панічок, загінуў... як і хацеў. Ведаю, што сваёй рукой ён вызваліўся. Але глядзі ж, каб не было граху на табе, панічок. Ведаю, да якога акенца вы абодва хадзілі. Дазнаемся, што ты нячысты...

Цені расталі ў начы, а Вінцэсі усё яшчэ ўзіраўся ў цемру, у якой, бы стары цмок, звіваўся восеніскі туман.

9

У кожным прыстойным тэатры мусіць быць свой прывід.

Нават калі тэатральная трупа займае найсучасны будынак, у сценах якога не замуравана нічога, акрамя арматуры, прывід сіламі працоўнага калектыву будзе

створаны, надзелены страшнай і кранальнай гісторыяй жыцця і смерці і расквечаны красамоўнымі рысамі паводле аповедаў напалоханых і шчаслівых відавочцаў.

Тэатр «Капялюшык» меў законнае права на прывіда, бо месціўся ў сутарэннях старога-старога гарадскога храма... Дакладней, былога храма, лёс якога пакуль яшчэ вырашаўся. Справа ў тым, што «перахрышчваўся» гэты будынак за сваё немалое жыццё ва ўсе магчымыя канфесіі — гэта ж быў тыповы беларускі храм. Падлі і паганілі яго і казакі, і напалеонаўскія французы, і польскія гусары. Спрычыніліся да яго цяперашняга несамавітага ablічча і савецкія барацьбіты з рэлігіяй, і бамбёжкі апошніяй вайны...

А ён моўчкі стаяў і захоўваў у магутных, як спіна зубра, сценах дыханне часоў і прададзеную памяць.

Так, гэты храм быў сапраўдным беларусам.

А людцы ўсё спрачаліся, каму ён мусіць належаць — каталікам, праваслаўным, уніятам? Тым больш цяжка гэта вызначалася, што ад колішняга будынка засталіся толькі трываверхі, накрытыя пляскатым дахам, і што калісьці гэта быў велічны храм, мала хто з мінакоў і здагадваўся.

Добра, што ў спрэчку не ўмешваліся псіхіяtry — у надзеіных сценах знаходзіла прытулак і адпаведная лячэбніца.

«А між тым псіхіяtr тут не лішні», — з прыкрасцю падумала Паліна, прабіраючыся па вузкіх калідорах за сцэнай, дзе месціліся гримёркі. За дзяўчынай ішоў жабкавы скульптар Валянцін, увесілася чапляючыся сваім швэдарам за старыя дэкарацыі, і Паліна не ведала, як ён ставіцца да дзікіх выкрыкаў і мітусяніны побач:

— Дзяўчаты, далібог, скрэз мяне прайшла! Шэрая, як дым! І холад па целе, холад!

— А ты, Люсечка, паслала б яе туды, куды мяне пасылала сёння на рэпетыцыі. І твая манашка развеялася б, як маё да цябе каханне.

— Дурань!..

Паліна ўздыхнула: тэатр «Капялюшык» засяліўся ў гэтыя муры не так даўно, відаць, таму ablічча прывіда яшчэ не набыло пэўнасці: адны казалі пра белую манашку, другія — пра чорнага мніха... А вось сёння — нейкі гібрыд:

манашка, але шэрая... Паліна ўсё-ткі палічыла патрэбным нешта патлумачыць, кінула спадарожніку цераз плячо:

— Не звяртайце ўвагі... Гэта артысты.

І самой стала няўмка: так паблажліва прагучала.

— Сюды хадзіце! Не наступіце на ружавы куст...— Марыя Апанасаўна махала рукой там, дзе адгаліноўваўся невялікі калідорчык, і ў сваёй белай хустцы, накінутай паўзверх чорнай доўгай сукенкі, таксама магла цалкам сысці за прывід — хіба калі б не ўзбітыя ў самавітую піраміду выбеленныя валасы. Паліна і Валянцін асцярожна абышлі бутафорскі куст з пап'е-машэ з намаляванымі ружамі, падобнымі да сіней капусты, і ўрэшце апынулася ў доўгім, як пенал, пакоі без вокнаў.

У пакоі панаваў дзіўны пах зёлак. Ля адной сцяны стаяла шырма, груба размаляваная пад антычныя разваліны, на другой — развешаная бутафорская зброя, відаць, сабраная з розных спектакляў. Алюмініевыя кінжалы, шпага з тоўстага дроту, кардонны меч... Прыйтулак Арлекіна. Пад паліцай з кніжкамі стаяла выцвілая канапа, а з канапы пры набліжэнні гасцей узняўся сам Арлекін... Як Паліна зразумела, той самы Сымон Пяtronіч, былы штурман падлодкі.

Штурман быў мала падобны да сівагаловага паважнага марскога ваўка. Па-першае, ён аказаўся зусім не стары, гадоў мо трыццаць шэсць. Па-другое, невысокі. Папраўдзе, дык ненашмат вышэйшы за Паліну, а віленскому скульптару — дык увогуле па плячо. Але не шчуплы — проста падцягнуты, жылаваты, а пад чорнай майкай перакочваюцца цягліцы. І твар смуглавы, таксама падцягнуты, як у легінера...

«Але ж правільна,— толькі цяпер дадумалася расчарараваная Паліна,— ён жа не на караблі служыў, а на падлодцы, туды вось такіх і адбіраюць — невысокіх і трывушчых».

— Гэта часткі нейкага маршруту,— упэўнена сказаў Сымон Пяtronіч, уважліва разгледзеўшы Палініны аркушыкі з перамаляванымі са спінаў жабак малюнкамі.— Усё пазначана — і азімут, і накірункі. І адлегласці — як я разумею, у сажнях. Калі перавесці ў нашы меры, на кожным малюнку шлях дзесяці метраў сто.

— І вы маглі б вызначыць, дзе гэта знаходзіцца?—
усхвалявалася Паліна.

Картазнайца паблажліва ўсміхнуўся.

— Ніхто вам гэтага не вызначыць без ведання
мясцовасці. Схемы трэба прывязаць да карты. Хаця б адну
кропку знайсці. Што абазначае, напрыклад, гэты крыжык:
камень? Дрэва? Будынак?

Валянцін падаў голас:

— Ну, можа, мы б змаглі вылічыць мясцовасць... Што
тады?

Штурман паціснуў плячыма.

— Гэтыя два малюнкі — усё, што вы маецце?

Паліна ўздыхнула:

— Мы думаем, што такіх жабак было чатыры.

Сымон Пятровіч развёў рукамі.

— Ну, спадарове, справа безнадзейная. Калі гэта
павінна скласціся ў адзін шлях, нават калі б вы знайшлі
усе чатыры яго кавалкі,— трэба ведаць чарговасць.
Разумееце? Апошняя крапка кожнага адрэзка — пачатак
іншага.

— А хіба нельга будзе вызначыць, перастаўляючы,
прымерваючыся?

Штурман незалежна скрыжаваў на грудзях руکі і
адкінуўся на спінку сваёй старой зялёнай канапы.

— Нешта вы ўсе горача дыхаеце над гэтымі
аркушыкамі. Можа, патлумачыце?

Паліна нерашуча зіриула на маці і Валянціна.

Марыя Апанасаўна дапамагла дачцэ наважыцца:

— Ну чаго гуляць у таямніцы? Распавядзі чалавеку, як
ёсць. Можа, што і падкажа, а ты яго потым на абарону
дысертацыі запросіш.

Маці відавочна звязвала Палініны вышкуі з ейнай
кар'ерай.

І Паліна распавяла пра ўсё... Акрамя, вядома, таго, як
Аксана забрала ў яе папку і пасля не хацела нават згадваць
пра гэта. Не расказала, і як пайшла ў архіў, паглядзець
фонд Станіслава Ксаверыя Людвісара, дзе Артур знайшоў
малюнак намагілля Рашчынскага, а ліста з малюнкам,
документа №131, у тэчках не аказалася. І калі Паліна стала
распытваць, архівісткі ўсчалі гвалт і абвінавацілі ў
прапажы памерлага Арціка, які, вядома, ужо ніяк не меў

магчымасці апраўдацаца. Але Паліна дакладна ведала — Артур, які заўсёды так горача адстойваў прынцып навуковай этыкі, не мог гэтага зрабіць.

Над бутафорскімі антычнымі развалінамі луналі купідончыкі, ружовыя, з круглымі азадкамі і гэткімі ж круглымі шчочкамі. Прысутныя перадавалі з рук у рукі партрэт Вінцэся Рашчынскага, адзіны, які змагла знайсці Паліна. Партрэт быў намаляваны ў Парыжы мастаком невядомым, але прагрэсіўных імпрэсіяністичных паглядаў, які б ніколі не даў згоды распісваць шырмы ружовымі купідончыкамі. Аблічча вымалёўвалася з каляровых пісягай. Але імпрэсіяністу ўдалося перадаць асаблівы выраз твару: быщам чалавек нешта пакутліва ўспамінае і боль успамінаў для яго — адзіная рэальнасць. І было нешта трагічнае ў несупадзенні яркіх колеравых спалучэнняў і сумотнага аблічча чалавека.

— Гэта Вінцэсь Рашчынскі пасля паразы паўстання,— патлумачыла Паліна.— Мала каму ўдалося тады ўцячы — яму пашанцевала. Вядома, вясёлага мала — сябры забітая, павешаная, сасланая... Маёнтак патрапіў пад апеку казны. Толькі праз трыццаць гадоў Рашчынскі атрымае дараўванне ад уладаў і зможа вярнуцца дадому.

— Паўстанне Каліноўскага...— задумліва прамовіў Сымон Пятровіч, круцячы ў руках рэпрадукцыю.— Калісці я зачытваўся раманам «Каласы пад сярпом тваім» Уладзіміра Каараткевіча, у рэйды з сабой браў. І вельмі засмучаўся, што няма працягу — усё перарываецца на падыходзе да паўстання.

— А я чуў, што працяг нібыта быў,— сумна прагаварыў Валянцін.— Нібыта скралі працяг...

А Паліна на ўсе вочы глядзела на былога падводніка, які раптам выявіўся прыхільнікам Каараткевіча і «гатовым беларускім мужчынам». Гэта ж трэба! Нават маці сваю Паліна не магла пераканаць, каб гаварыла па-беларуску. «Позна мне перавучвацца»,— казала тая, ды і ўсё. Сустрэць у іхнім горадзе чалавека, які валодае роднай мовай,— усё роўна што земляка на чужыне.

— Наконт скрадзенага працягу, можа, і праўда... Але мне інакш уяўляецца,— працягваў Сымон Пятровіч. — Мінулым летам я сваіх скаўтаў у паход вадзіў па Віленшчыне, якраз наведалі па дарозе музей у Кушлянах...

Дык там рассказваў нам адзін дзядзька, што падчас паўстання на Беларусі было рэпрэсавана сто тысяч шляхецкіх сем'яў. Гэта ж цэлая праслойка грамадства! Самая лепшая, адукаваная... Яшчэ колькі гадоў — і з'явілася б пакаленне, якое магло збудаваць нацыянальную дзяржаву. І ніхто б яе ўжо не знішчыў. А так — нават памяці няма. Можа, і мае продкі мелі дачыненне да таго паўстання? Не ведаю. Быў жа прадзед лапцюжным, але шляхцюком. І Караткевіч сам прызнае ў цяжка яму пісаць працяг, бо яго героі не могуць перамагчы.

— Ты скаўтаў у паход водзіш? — здзівілася Марыя Апанасаўна, вычуўшы тое, што самой было цікава.— Вось не ведала...

— Ну, не толькі скаўтаў... — патлумачыў былы падводнік.— Экстрэмалаў розных таксама.

— Напэўна, на байдарках? Ці на плытках? — здагадалася Паліна.

Але ў штурмана толькі неяк дзіўна змяніўся смуглавы твар.

— Не, спадарыня. Водны турызм мяне не вабіць.

Марыя Апанасаўна зноў завалодала выявай Рашчынскага.

— А ён прыгожы быў, калі б яшчэ нармальна намалявалі... Напэўна, карыстаўся поспехам у жанчын.

Паліна задумалася.

— Ды нешта не памятаю пра яго рамантых гісторый... Ён і жанаты не быў.

— Значыць, рамантычная гісторыя мелася,— нечакана змрочна прагаварыў Сымон Пятровіч.— Пераможаны мужчына — якая жанчына падзеліць з такім лёс? Ды яшчэ маёнтак забралі... Вядома, нейкая красуня дадала горычы ў жыццё вашага... Рашчынскага. Прабачце, вядома, шаноўныя спадарыні, за няглажненасць, але жанчыны не любяць тых, каго яны лічаць няўдачнікамі.

— Чаму вы такога меркавання пра жанчын? — не змаўчала Паліна.— Многія шляхцянкі ішлі за сваімі мужамі на катаргу, многія выходзілі замуж за зняволеных.

— За героем на катаргу — гэта рамантычна... — не здаваўся штурман.— А вось з няўдачнікам — нецікава.— Прагучала так сумна, што Паліна здагадалася: асабістae, няйнachай. Сымон Пятровіч пацвердзіў:

— Не прымайце мяне за старога звягу. Лічыць сябе няўдачнікам — дыягназ. Для гэтага неабавязкова сапраўды пацярпець вялікія страты. Я на такую хваробу, між іншым, не хварэю. А вось калі мяне звольнілі з флоту, а на Беларусі, зразумела, такіх спецыялістаў, як я, не патрэбна, жонка ад мяне адразу адварнулася. Я яе не вінавачу — сапраўды, які з мяне муж. Яна натура тонкая, перакладчыца. А я вечна ў рэйдах, ды яшчэ і трантаў дамоў не прывозіў, як звычайнія маракі загранкі,— у нас жа сакрэтныя заданні, ваенная таямніца. А на марскім дне супермаркетаў не будуюць.

— Калі жанчыне не хапае рэчаў — гэта толькі наступства,— павучальна прагаварыла Марыя Апанасаўна.— Гэта значыць, што насамрэч жанчыне не хапае кахання!

— Ну так, кахання...— Сымон Пятровіч засмяяўся дзіўным хрыплым смехам.— Каханне яна атрымала. Ад таленавітага і грашавітага. Праўда, калі я сышоў з поўнай торбай непрамоўленых крыўдаў і пажаданнем шчасця,— той... таленавіты... знік.

Сымон Пятровіч расказваў нават з іроніяй. Але тут усіхваляваўся Валянцін:

— І няўдачніку можа паshanцаваць на каханнe! Я таксама... З уласнага волыту...— Валянцін трохі павагаўся, але ў кожнага настаем час выгаварыцца.— Я ж тут вучыўся, скончыў тэатральна-мастацкі інстытут. Зладзілі мы першую выставу нашай суполкі — сабраўся маладыя скульптары, мастакі... Ды яшчэ дзе зладзілі — аж у «чарніліцы», на другім паверсе Палаца мастацтваў. Гонар! Гасцей насклікалі на презентацыю. Прыйшоў я з гэтай выставы, паходзіўшы дзень сярод выпадковых наведнікаў, наслухаўшыся іхніх каментараў... И як даў кулаком па глінянай балванцы, якую паўгода спрабаваў ператварыць у сусветны шэдэўр... И што вы думаецце — разбіў! Хоць ужо амаль зацвярдзела. Вось што значыць сапраўдная злосць!

— Ну і навошта? — іранічна прамовіў штурман.— Чым гліна правінавацілася?

— Гэта я не гліну. Гэта я свае спадзяванні — кулаком...— жорстка прагаварыў скульптар.— Не ўсім быць Радэнамі ці Азгурамі... Я забараніў сабе думаць пра вялікае мастацтва. А тут якраз пачаўся прыватны бізнес. I

мы з адным знаёмым зладзілі фірму... Ведаеце, якую? — Валянцін з горкай насмешкай абвёў прысутных вачыма.— Па вырабе надмагільных помнікаў. На любы густ. Гэта быў найвялікшы здзек, які я мог тады над сабой учыніць за бяздарнасць. Бачылі, можа, анёлкаў, што плачуць, захінаючы твар крыламі? «Памяять о тебе вечна, как наша любовь». І назуву для фірмы прыдумалі адпаведна «кічавую» — «Асфадэль».

Сымон Пятровіч чамусьці ўсхваляваўся.

— Як, як твая фірма называлася?

— «Асфадэль»...— з прыкрасцю паўтарыў Валянцін.— Гэта лілеі такія. Лічацца кветкамі мёртвых. Я і сам тады быў... як мёртвы.

— Ну і нармальны бізнес,— прабурчэла Марыя Апанасаўна.—Напэўна, зараблялі някепска.

Валянцін няёмка паціснуў плячыма.

— Так... Заказаў давалі шмат. Добра хоць, за працай не ставала часу надта задумвацца над сэнсам жыцця. Кватэрну набыў, пасля яшчэ адну — пад майстэрню. Усё жыццё па інтэрнатах, дык тут адцягнуўся. Ну і скончылася вядома чым. Фірма прагарэла, як сухая лапушына. Які з мяне бізнесмен — я мог толькі ляпіць ды высякаць. А напарнік, аказваецца, пачаў пашыраць бізнес — перапрадаваў кватэры, яшчэ нешта там... Каравей, паставілі нас на лічыльнік. Ды не нас, а мяне — сябрук мой уцёк, а ўсе даокументы аказаліся на маё імя. Прадаў кватеру адну... Тады другую... Збыў машыну, урэшце, усё, што меў... І ўсё адно доўгу заставалася — дваццаць пяць «кавалкаў». Мяне везлі забіваць. І тут з'явілася яна... Дзяўчына, на якую я асаблівай увагі не звяртаў. Нават пакрыўдзіў, адпрэчыўшы ейную ўвагу да маёй каштоўнай персоны. І вось яна выкупіла мяне, няўдачніка, аддаўшы ў заклад сваю маё масць і самую сябе... І мяне ёй прадалі ў пажыццёвае карыстанне.

— Як гэта? — здзівілася Паліна.

— А так...— з весялосцю адчая патлумачыў Валянцін.— У прымым сэнсе. Дзіна паступова выплочвае мой доўг з працэнтамі. Я дапамагаю зарабіць грошы, працую ў ейнай фірме. Умова такая: калі я сыду — Дзіна адкажа сваім жыццём.

Нейкі час усе прыгала мшана маўчалі. Сымон Пяtronіч, аднак, не выявіў асаблівага ўзрушэння.

— Чаму ты лічыш сябе няўдачнікам, не разумею? У цябе ёсць жанчына, якая цябе кахае і якую ты, прынамсі, паважаеш. Кім ты працуеш у ейнай фірме? Вартайніком? Прывіральшчыкам?

Валянцін зацята ўскінуў галаву — пытанне прагучала жорстка.

— Я ўмею ляпіць.

— ...І займаешся любімай працай,— падсумаваў падводнік.— Ты — шчаслівы чалавек.

Паліна падазрана разглядала суразмоўцаў. Высокі няўклюдны скульптар са светлымі валасамі, перацягнутымі матузком, і смуглывы жылаваты штурман з абліччам, як у каскадзёра ці воя — вунь колькі старых шнараў на твары, на руках,— такія розныя! І пры тым абодва — тыповыя няшчасныя беларускія мужчыны. Відаць, Марыя Апанасаўна падумала тое самае, паколькі скептычна паглядзела на аднаго, на другога і моўкі пахітала галавой у адказ нейкім сваім думкам.

Паліна здагадалася — канчаткова збракавала ў якасцімагчымых зяцёў. Не, у маші гэта ўжо нейкая манія... Хутка пачне прыглядзіцца да грузчыкаў у хлебнай краме, да ахоўнікаў суседніяй з іхнім домам базы агародніны.

Трэба было вяртаць размову да гістарычнай тэмы.

— І ўсё ж такі — пра што хацеў пакінуць звесткі Вінцэсъ Рашчынскі?

— Можа, нейкае патаемнае сховішча паўстанцаў? — спытаў Сымон Пяtronіч.

— Ды не,— запярэчыла Паліна.— Надмагілле будавалася ў дзеяўніст响я гады, калі Рашчынскі вярнуўся на радзіму. Ды якая розніца! Не ведаю, што скаваў Рашчынскі — каштоўнасці, дакументы, або там, у апошніяй кропцы, забытая магіла нейкага героя — мне ўсё роўна. Мы проста абавязаны гэта знайсці! Гэта наша гісторыя! Ліст да нашчадкаў, які з-за нашай няўвагі можа не дайсці больш ніколі ні да кога! Вы як хочаце, а я гэтую справу не пакіну.

— І дысертацыя атрымаецца сенсацыйная! — задаволена падтрымала на свой капыл Марыя Апанасаўна.— І ў газетах напішуць!

Паліна ўперлася строгім паглядам у Валянціна:

— І не ўздумайце мяне адгаворваць — я ўсё роўна прайду гэты шлях да канца!

Валянцін з дакорам зірнуў на Паліну:

— Вас адгаворыш... Добра, магу з'ездзіць у Гарнушкі... У хаце бабулінай чужыя людзі цяперака. Але да дзядзькі майго можна завітаць. Ён і так зазлаваў на мяне, мусіць, што даўно не прыязджаю. Толькі не ведаю, як Дзіна да гэтага паставіцца.

Сапраўды, «уладальніца»... Паліне зрабілася чамусыці вельмі прыкра. І страшэнна шкада гэтага няўклоду — ён не выглядаў шчаслівым у статусе маёмысці. Успомніла, як сіратліва сядзеў ён у арцы віленскай вулкі, пакуль закаханая жанчына прадавала ягоныя творы... Але ж хіба не вартая здзіўлення і тая Дзіна! А ці змагла б яна, Паліна, так вось ахвяраваць усім дзеля чалавека, які нічым з ёю не звязаны? Паставіцца сваё жыщё ў замежнасць ад яго? Гэта ж як трэба кахаць...

Але Паліне аніяк не ўдавалася выклікаць у сабе добрыя пачуцці да гандляркі са светлымі косамі.

За дзвярыма пакойчыка між тым сціхлі галасы, затое пачуцься «трубны глас» — па мегафоне артыстаў запрашалі на рэпетыцыю. Гэта азначала, што ўсе работнікі тэатра «Капялюшык» мелі зараз свой клопат.

Калі госці былі ўжо ў дзвярах, Сымон Пяtronіч ветліва прамовіў:

— Прабачце, Валянцін, вы не маглі б затрымацца? Мне трэба вам тое-сёе сказаць.

Паліна і Марыя Апанасаўна разгублена глядзелі на зачыненныя перад імі дзвёры, у якіх паварочваўся ключ.

— Ну і Бог з імі, пайшлі... Няхай паразмаўляюць,— зазначыла Палініна маці.

Аднак не паспелі яны адысціся ў канец калідора, як у пакойчыку штурмана пачуцься страшэнны грукат, нешта падала, разбівалася...

— Да што яны, звар'яцелі, ці што?!!

Марыя Апанасаўна стукала ў дзвёры, за якімі не сціхала баталія.

— Сымон, ты здурнеў? Што ты там робіш?

З усіх дзвярэй паказваліся цікаўныя твары. Нарэшце шум у пакойчыку сціх, яго дзвёры расчыніліся, упусціўшы пераляканых кабет.

Дэкарацыя з антычнымі развалінамі, пашкуматаная, быццам пабывала ў зубах у цмока, ляжала на падлозе, а пад ёй, накрыты размаляваным палотнішчам, нехта адчайна варушыўся, як хрущ пад насоўкай. Паколькі Сымон Пятровіч у ваяўнічай паставе стаяў ля сценкі з бутафорскай зброяй, варушыўся няянакш небараака скульптар.

— Я тры гады чакаў, каб гэта зрабіць,— штурман цадзіў словы скрэзь сціснутыя зубы, і Паліне чамусыці захацелася апынуцца як мага далей адсюль.

З дзіркі ў дэкарацыі паказалася рука, потым прасунулася галава. Вока Валянціна патроху заплывала сінім.

— Паслухайце... Гэта памылка. У мяне з вашай жонкай нічога не было.

— Гэта ў цябе з ёй нічога не было,— прагаварыў Сымон Пятровіч.— А ў яе з табой — было ўсё. Вядома, ты нач правёў — і забыўся. Табе што, самадаек не хапала?

Паліна схаладнела... Не можа быць! Няўжо ён, няўклюда і летуценнік, такі?..

— Ды кажу вам: не ведаю ніякай Святланы... І ў рэстаране «Папараць-кветка» адзіны раз у жыцці быў — калі адзначалі абарону дыпломаў.

Новы майстэрскі ўдар у сківіцу змусіў Валянціна, які толькі што няўпэўнена ўзняўся на ногі, зноў паляцець на падлогу.

— Сымон, прыйдзі да разуму!— Марыя Апанасаўна гатовая была таксама даць волі рукам.— За што ты так яго?

— А вы ў гэтага генія могілкавага спытайце... Ты хоць ведаеш, што яна кожны дзень цябе чакала? — зноў звярнуўся штурман да скульптара.— Запальнічку тваю, у выглядзе пісталета, да сэрца туліла... Таксама мне каўбой! Ды я сам быў гатовы цябе расшукашць і за ручку да яе прывесці! І я ніколі не бачыў яе такой шчаслівай, як у тыя моманты, калі яна вёрыла, што ты вось-вось прыедзеш. Асабліва ў псіхущы, у апошнія дні.

— У мяне ніколі не было запальнічак. Я не куру! — гнеўна прагаварыў Валянцін, больш-менш цвёрда ўстаўшы на ногі.—Хаця... У сябрука майго, з якім мы фірму зладзілі, мелася такая запальнічка, памятаю.

Сымон Пяtronіч кryху разгубіўся:

— У Святланы візітка была — Валянцін з фірмы «Асфадэль». Выходзіць — ты. Я цябе шукаў, але фірма ваша ўжо знікла, і дзе ты, ніхто не ведаў.

Валянцін сумна ўсміхнуўся:

— Ну, зразумела... Сябрука майго таксама Валянцінам звалі. Можаце праверыць. Ён — Валянцін Сцяпко, я — Валянцін Чарапавіцкі. Здаралася, ён называўся майм прозвішчам — у непрыемных сітуацыях.

Сымон Пяtronіч недаверліва глядзеў на ворага.

Валянцін выщер кроў з носа Падлінай насоўкай і прамовіў ціха і сур'ёзна:

— Слова гонару, я не ведаў вашай жонкі.

Сымон Пяtronіч нейкі час памаўчаў, потым панурыўся і прамовіў:

— Веру... Прабач. Твой сябра зноў цябе падставіў. Ён які, дарэчы, з выгляду?

— Ну... Ніжэйшы за мяне. Кароткая стрыжка. Цёмны...

— Вось-вось... И Святлана гаварыла пра чарнявага. Падобны, маўляў, да Адрыяна Чэлентана. А ты, гляджу, — бялявы... Думаў, пафарбаваўся, гад.

— Збіў чалавека ні за што! — абуралася Марыя Апанасаўна.

Штурман стамлёна сеў на канапу, загаварыў нібыта сам сабе:

— Яна не мела фліртаў... У яе заўсёды ўсё было вельмі сур'ёзна. Яе мужчына мусіць быць героем. Я яе расчараўваў — замест таго каб стаць якім адміралам, альнуўся бесправоўным, ды яшчэ ўпартага адхіляў прапановы з іншых краін. Ну не хачу я з'язджаць адсюлы! Нават дзеля залатых палацаў. А тут гэты... геній з рэстарана... Ах, Мікланджэла, ах, Эрнст Неізвесны... Ад бяссоння ўсё жыццё пакутавала. Такая прыгожая... мройлівая... Сабе не магла дараваць, што яе першая і апошняя здрада была... так, пошлым фліртам. И я ёй ўсё расказваў казкі — што ейны Валянцін з'ехаў з выставай у Амерыку, што яго выклікалі ў Індыю... Яна ўжо не магла праверыць,— голас Сымона Пяtronіча задрыгэў.— И я аднаму радаваўся — што над ейнай магілай не стаць помнік вашай фірмы.

Сымон Пяtronіч кінуў пагляд на збіты твар скульптара і пачырванеў.

— Што ж, я цяпер твой даўжнік. Калі хочаш, можаш даць здачы... Не? Ну, тады хіба дапамагу ў вашых вар'яцкіх роспушках. Не ведаю, што вы там збіраецеся знайсці — золата, дыяменты або матэрыял для дысертациі,— я ў вашай волі. Толькі загадзя дамовімся — у дзялёжцы не ўдзельнічаю. Не хачу, калі што, увязваща ў быдлячую справу шкуматання тлустага кавалка.

На сцэне ішло сваё жыщцё. Нехта адбіваў нястомнымі нагамі рытм пад вясёлую мелодыю — тэатр «Капіялюшык» спецыялізуваўся на аперэтках ды мюзіклах, любімых жанрах міжчасся. Прывіды будынка затаіліся па кутах, адпускаючы жывое на волю. Валянцін і Паліна, якія ад прыкрага інцыдэнту не перамовіліся ні словам, выйшли за цяжкія дзвёры — нібыта з-за цемры кулісаў патрапілі на ярка асветленую сцэну. Амаль летняе сонца ўдарыла ў очы, як сафіты.

— Што яна з табой зрабіла? — дзікі крык злева змусіў і без таго знерваную Паліну літаральна падскочыць. Да скульптара падбягала Дзіна, на гэты раз — у беленъкім джынсавым касцюмчыку. Пагляд, кінуты ёю на Паліну, быў вастрэйшы ад касінерскага ляза. Гэтага Паліна ўжо не магла вытрываць і шпаркім крокам рушыла преч, пакінуўшы за спіной апраўданні Валянціна пра тое, што не варта перажываць, што ён проста ўпаў на дэкарацыі...

10

Жаўнер зрабіў крок, спатыкнуўся і ўпаў, нязграбна падкурчыўшы пад сябе руку,— быццам нехта нацягнуў перад ім нябачны дрот.

Сіняя фуражка з прабітай цэшкай упала побач, на чорную адліжную зямлю, нібыта таксама жывая істота, пазбаўленая чужой злой воляй жыцця.

Вінцэсъ агаломшана глядзеў паўзверх стрэльбы, страціўшы на нейкі час здольнасць успрымаць гукі, дотыкі, вобразы...

Калі Варшава пачала паўстанне — гэта было як зімовыя грымоты. Польскі камітэт апраўдваўся — не выпадала чакаць, выйшаў загад рускага цара забіраць у рэкрутам студэнтаў, гэта значыць — лепшую моладзь. Хіба пакінуць маладых гінуць па лясах у безнадзейным змаганні?

Але неабходнасць не робіць цудаў. Вінцэсь ведаў, што яны на Беларусі яшчэ не падрыхтаваныя як след, каб ісці супраць магутнай імперыі. Але немагчыма пачынаць бойку без веры ў перамогу — і ён верыў... Былі ж у гісторыі прыклады, калі невялікая купка апантаных мяняла лёсы краін. Гарыбалльдзі вёў за сабой тысячу чырвонакашульнікаў — і сёння Італія паўстае з друзу, стаптанага ботамі аўstryякаў.

Атрад Вінцэся — сотня чалавек. Шляхціцы, мяшчане, сяляне... У дваццаць два гады ўзяць на сябе адказнасць за жыццё сотні чалавек...

Што ж, ён малады. Але са смерцю бацькі стаў старэйшым і адзіным у родзе. І да апошняга часу пранейшаму кожную раніцу плаваў у палонцы — як калісці прывучыў пан Антось. Вінцэсь ведаў, што здолее зрабіць з сабой ўсё, чаго будзе вымагаць гонар. Цела і душа не здрадзяць, як не зрадджвае добра падрыхтаваная, прыстраляная зброя.

Можа, таму Вінцэсю верылі. У яго атрадзе чатыры дзесяткі гарнушкаўцаў. Сярод іх — тыя, хто вучыўся ў гарнушкаўскай школе, каго пасыпалі ў вучэльні і інстытуты на грошы Рашчынскіх. Фельчар, вясковы настаўнік, ляснічы, каваль...

Як заўсёды, наперад усіх сустрэць смяротную небяспеку выходзяць самыя лепшыя, разумныя, сумленныя... І гінуць.

Калі з пакалення ў пакаленне адбываецца такі пачварны адбор — хіба дзіва, што беларусы ўсё больш заслугоўваюць славу пакорлівага, цярплівага, зацятага, як балота, народа?

Першая бойка... Пакуль яшчэ няма горычы стратаў, няма сапраўднай нянявісці. Сцяг, вышываны любымі дзяўчычымі рукамі, ззяе барвай, золатам і беллю.

І першыя забіты Вінцэсем чалавек ляжыць на чужой яму, чорнай зямлі.

Вінцэся прывёў да прытомнасці стогн побач — Марка Рагманаў! Гэта ж яго ледзь не застрэліў чалавек у сіней фуражцы. Вінцэсь дапамог Марку прыўніцца... Дзякую Богу, жывы — куля толькі драпанула па галаве. А каб забіла... Як тады глядзець у очы Вальжыне? Да Вінцэся падбягалі інсургенты — вясёлыя, нібы пасля ўдалага

палявання. Атрад жаўнераў быў невялікі, і, відаць, чужынцы не чакалі ўзброенага супраціву.

— Разбегіся, як кураняты...— Стась Людвісар расплываўся ва ўсмешцы, аддана гледзячы на камандзіра. І гэты можа загінуць...

Вінцэсю раптам стала страшна. Як тады, калі ехаў праз Маскалёў лес і чакаў атручанай стралы ў грудзі. Яго вусны шапталі:

— Гэта яшчэ не перамога... Не перамога... Першы крок на сцяжыну смерці.

Але належала прагнаць ганебную слабасць, пакуль ніхто не заўважыў.

У маёнтку Рагманавых зладзілі лазарэт для параненых. З аднаго боку — лес, з другога — поле. Прыслугі — трох чалавекі: ахмістрыня Казіміра ды конюх з жонкай-пакаёўкай. Усе — амаль што сямейнікі. Месца спакойнае, аддаленае. Пан Рагманаў быў дзесьці пад Гародніем, там, дзе і Юзаф,— а Юзафу як ваеннаму інжынеру даручылі камандаваць штабам паўстанцаў. Вінцэсъ ведаў, што сябра згаджаўся на гэта не без ваганняў,— але так палка любіў сваю Айчыну!

Стась Людвісар падбег да Вінцэсія.

— Хрысціна паведаміла, што будзе чакаць мяне на паштовай станцыі. Прывяže гроши. Заўтра на досвітку мушу ехатъ.

Вінцэсъ спахмурнеў.

— Не варта было б ублытваць паненку. Як пан Людвісар?

Станіслаў упартага закусіў губу.

— Вядома, угневаны. Хоча, каб я вярнуўся дадому. Ніколі!

Вінцэсъ уздыхнуў. Спадзвеи на тое, што, дзякуючы сынаваму энтузізму, магнат Людвісар адкрыта стане на бок паўстання, не спрайджаўся. Венецыянскія каналы пад беларускімі соснамі страцілі б дасканаласць без пе сеень прыгонных мужычкоў. А мужык, узброены штуцерам, наўрад ці стане ламаць язык «Санта-Лючыяй», а запяе роднае «У нядзельку параненьку» дый пераблытае свайго і чужога пана. Але Людвісар не жадаў і становіцца на бок імперыі, што пазбавіла яго продкаў і яго самога былога улады. Людвісараўская гроши сілкавалі змаганне. Вінцэсъ

не любіў выслоўя пра тое, што грошы — цягліцы вайны, але ведаў, што без іх паўстанне захлынецца. Косамі супраць штуцераў нядоўга паваюеш.

У гасцёўні віравалі людзі. Грукатала зброя, якую належала падрыхтаваць да наступнай бойкі. З спачывальні чуўся стогн параненага ў нагу кавала. Вінцэсъ адщукаў вачыма знаёмую постасць у чорнай сукенцы. Вальжына, якая сядзела ў фатэлі ля акна і нешта хутка шыла, прыўзняла галаву з акуратна ўкладзенымі каронай чорнымі косамі і ўсміхнулася госцю. За гэтую ўсмешку Вінцэсъ гатовы быў памерці... А забіць?..

Уваччу ізноў паўстаў жаўнер, які валіцца на зямлю... Зусім малады... Не старэйшы за Вінцэсъ...

Вальжына асцярожна зняла з каленяў працу — гэта быў паўстанцкі мундзір, шэры, з чорнымі галунамі, узнілася, падышла, клапатліва зазірнула ў твар.

— Што з вамі? Вы падумалі зараз пра нешта страшнае... Вінцэсъ удзячна ўсміхнуўся.

— Гэта ўсяго толькі мае мroi... Прабачце.

Вальжына глядзела вельмі сур'ёзна, з увагай. І Вінцэсъ ад гэтага быў такі шчаслівы, што мімаволі паддаўся спакусе прадоўжыць гаворку і, можа, скінуць з душы хоць частку цяжару.

Яны сядзелі на верандзе, адзінам месцы ў доме, дзе можна было адасобіцца. Вінцэсъ накінуў на плечы дзяўчыне, каб не змерзла, ваўчынае футра. Неба шарэла, нібыта набрыніяла вадой воўна, і першыя вечаровыя цені ўжо запляталі шчыльныя павутой куты.

— У Санкт-Пецярбурзе я шмат думаў і разважаў пра смерць. Разумееце, у кожнага філосафа свая канцепцыя гэтае з'явы. Я хрысціянін і, вядома, успрымаю смерць пераходам з аднаго стану ў другі, вызваленнем душы ад цялеснасці абалонкі і гэтак далей. Але наколькі ўладны чалавек над жыццём і смерцю сябе самога і іншых? Калі вайскаводца пасылае на гібель тысячы жаўнераў, і ўсё дзеля того, каб падарыць сваёй краіне кавалачак чужой неўрадлівай зямлі,— хіба вайскаводца не забойца? А між тым яго ўслайляюць як героя. Арыстоцель казаў, што калі нехта ўчыніць несправядлівасць, не ўсведамляючы гэтага, ён не парушальнік справядлівасці, а няшчасны. Вальжына, мне зараз здаецца, што мы ўсе — такія няшчасныя. Якое

права маем я ці нехта іншы пераразаць нітку чужога лёсу? Хіба мы ведаем, што знікае разам з кожнай заўчастнай смерцю? Якія мэты Творцы не будуць дасягнутыя з-за того, што нехта не пражыў столькі, колькі яму належала?

— Вам не здаецца, што вашы разважанні блюзнерскія?
— мякка запярэчыла Вальжына.— Хіба не ўсё ў руцэ Божай? Без Ягонае волі волас не ўпадзе з галавы.

— Чалавек парушае волю свайго Стваральніка. Ён забівае.

Вальжына ласкава паклала далонь на руку Вінцэся. Гэта было так нечакана і цудоўна, што ён увесь задрыжкэй... А для яе... для яе гэта быў праста жэст спачування.

— Вінцэсь, што здарылася? Што змусіла вас да вашых сумных разважанняў?

Ад яе ціхага голасу хацелася плакаць.

— Я... забіў чалавека.

Вальжына памаўчала.

— Я магу здагадвацца, як гэта цяжка. Але...

— Але так не павінна быць для мяне! — раптам горача загаварыў Вінцэсь, адкінуўшы асцярожлівасць.— Я лічыў сябе падрыхтаваным. Бацька не хацеў, але я ўпотайкі вучыўся страляць. І ездзіў на паляванне з нашым лесніком, і забіваў сам-насам медзвядзёў і ваўкоў. Я перажыў страх уласнай блізкай смерці. Перажыў смерць бацькі. І... тое, што горш за смерць. Але пра гэта згадваць не варта. І вось — мяне трасе, і я гатовы быць забітым — абы больш не забіваць. Скажыце, што я баязлівец, Вальжына! Я — нікчэмнасць. І будзе праўда, калі вы гэта скажаце!

Дзяўчына ўзнялася і прайшлася па верандзе. Белья фіранкі зрабіліся сінімі ў прыщемку. Але Вінцэсю здавалася, што ён выслізнуў з часу, бытцам кубак з няспрытных дзіцячых рук, і зараз давядзенца падбіраць аскалёпкі.

Вальжына зноў прысела каля яго, і хлопец не пабачыў насмешкі ў вялікіх цёмных вачах.

— Вы праста чалавек з чуйнай душой, добры і сумленны. Не трэба думаць, што забіваць — лёгка і што вялікія ваяры нават у самай першай бойцы асуджалі на смерць сабе падобных, нібы свечкі ламалі. Мужчыны любяць выхваляцца сваёй жорсткасцю. Насамрэч вы — такія ж датклівія істоты, як і кабеты. Гэта нармальна —

тое, што вы цяпер адчуваеце. І я ўпэўнена, што калі будзе неабходна — вы зробіце ўсё, як належыць вою і мужчыну. Адзін мой знаёмы... вялікі вой... расказваў, што свайго... першага... перажывав гэтак жа, як вы.

Вінцэся перапаўнялі ўдзячнасць і шкадоба. І ён схапіў вузеньку далоньку дзяўчыны і прыпаў да яе вуснамі, гарачымі, як апошняя надзея... Пацалаў вышэй, запясце... І адчуў, што Вальжына адхіснулася. Яна глядзела са здзіўленнем і дакорам.

— Вінцэс! Вы заўсёды былі вельмі далікатным, выхаваным хлопчыкам. Не варта цяпер...

Ён перабіў:

— Я не ранейшы хлопчык, Вальжына! Я даўно вырас. Прайшло шмат гадоў ад тых часоў, калі мы гулялі ў яшчара і скакалі ў адрыне ў сена. І цяпер, калі смерць узяла нас у свой карагод, я хачу вам сказаць...

Вальжына ўзнялася, нібыта сплоханая птушка.

— Мне час ісці. Марку, магчыма, пагоршала...

Але Вінцэсю было ўжо ўсё роўна — наколькі ён далёка пяройдзе за мяжу згаданай выхаванасці. Ён затрымаў Вальжыну за руку.

— Выслушайце мяне... Хто ведае, можа, гэта апошняя магчымасць? Тая шкляная жабка... Вы, напэўна, здагадаліся — яе прынёс я. Я прынёс бы вам і сэрца цмока, калі б вы таго зажадалі. І дастаў бы ўласнае сэрца, калі б гэта дало вам задавальненне. Паслушайце... Я скажу вам сваю ганьбу. Я прыйхадзіў з той няшчаснай жабкай уночы на Васіліска, у салаўіны чацвер. Я быў у садзе, калі... калі вы былі не адна. Прабачце мне — гэта атрымалася выпадкова.

Дзяўчына рэзка адхіснулася ад Вінцэся і закрыла твар рукамі. У школе веранды ўдарылі цяжкія краплі адліжнага дажджу.

Вінцэс стаяў, апусціўшы галаву. Ён разумеў, што ўсё для яго скончана, і адчуваў дзіўную пустэчу ўнутры — і нават падёгку ад гэтай пустэчы.

— Так, даравання прасіць бескарысна. Проста ведайце — я не менш, чым вы, пагарджаю сваім учынкам, няхай і ненаўмысным. Але я ніколі не адмоўлюся ад... ад таго, што вы падарылі мне.

Дзяўчына неўразумела зірнула на Вінцэся. Той цвёрда сустрэў яе пагляд.

— Вы падарылі мне, не ведаочы самі і, вядома, не жадаочы, найвялікшае шчасце, якое можа быць дадзена на зямлі... — і раптам невясёла ўсміхнуўся. — Ну трэба ж... У самыя важныя моманты жыцця чалавеку ўласціва выказвацца патэтычнымі мёртвымі словамі. Ці гэта я адзін такі недарэка?

Відаць, яму не ўдалося схаваць сваю пакуту. Вальжына ўважліва паглядзела на яго, раптам куточки яе вуснаў уздрыгнулі, і яна прытулілася лбом да пляча Вінцэся.

— Бедны...

Хлопец, баючыся варухнуцца і спудзіць раптоўную ласку, нават дыханне стаіў, асцярожна, лёгка-лёгка крануў рукой чорныя валасы... Якая яна маленъкая... Яму да падбароддзя. А ён жа так доўга быў ніжэй і глядзеў на яе знізу ўверх — як на каралеўну!

Дзесьці чуліся ўстрывожаныя галасы, стук капытоў аб скаваную начным марозам зямлю. Грукала брама, брахалі сабакі... Вінцэс не заўважаў нічога.

Потым цені кінуліся некуды ўгару, у расчыненыя дзвёры веранды ўварвалася з пакоя свято. У праёме вырасла дзіўная застрашлівая постаць — ростам пад бэльку, вывернуты кожух, чорныя калматыя валасы і барада, і — глыбокі шнар праз увесь твар.

Вальжына павярнула галаву...

Вінцэс ледзь не паваліўся — так моцна яна яго адштурхнула, каб з крыкам уласціў абдоймы госця.

Вінцэс нязграбна прыціскаў да сябе ваўчынае футра, скінutaе з плеч Вальжыны. Хлопец зноў чуў тое, што не прызначалася для чужых вушэй. Але цяпер гэта не магло прайсці для яго беспакарана. Вочы Ваўкалака глядзелі паўзверх галавы дзяўчыны, што плакала на яго грудзях, халодным гневам. А з-за пляча Ваўкалака выглядаў чалавек у магерцы, і ўсмешка ягоная была грэблівай і ненавіснай.

Зоры не маглі вызірнуць з-за чорных, цяжкіх, як зямля, хмар, таму не відаць было нават, дзе канчаецца лес і пачынаецца неба.

Мужчыны стаялі ля весніцаў, і іх маўчанне было такім жа цяжкім, як адліжныя хмары.

— Мартын, клянуся, калі б я ведаў, што ты жывы,— зрабіў бы ўсё, каб вызваліць. Нават калі б для гэтага спатрబілася напасці на пастарунак.

— Гэта зрабілі за цябе іншыя,— голас Ваўкалака гучай спакойна, але ў ім было столькі ж цеплыні, як у начным паветры.

— Але Вальжына паказвала кулю...

— Прайшла навылёт, праз шыю. Я жывучы.

Вінцэсь ледзь не плакаў ад гэтай несправядлівай халоднасці. А Мартын тым часам кінуў пытанне, як пальчатку:

— Ты кахаеш яе?

Вінцэсь горда ўскінуў галаву.

— Кахаю.

— Вось як...— Ваўкалак варочаў слова, нібыта камяні.— Я заўсёды казаў, што яна мусіць сустрэць сваё шчасце. Не думаў толькі, што — вось такі хлапчыска... Калі ты падманеш яе, будзеш мець справу са мною.

— Ёй патрэбны не я,— голас Вінцэся быў цвёрды.— Яна ніколі не кахала мяне. Я для яе толькі, як ты кажаш, хлапчыска. І калі ты думаеш, што я з гэтае нагоды здольны ўтварыць гнуснасць, прыбраць шчаслівага суперніка, дык нам застаецца толькі схапіцца за шаблі. Будзе вельмі разумна. Калі ўлічыць, што збіраемся ісці ў смяротную бойку.

Мартын памаўчай, потым загаварыў інакш, амаль як раней, падчас іхняга нядоўгага сяброўства:

— Я адчуваю сябе нягоднікам — што я магу ёй даць. Можа, найлепш для мяне было б сапраўды памерці.

— Можаш не верыць, але я рады, што ты жывы. І рады, што яна шчаслівая...

Мокры снег ударыў Вінцэся ў твар, нібыта гнаў прэч, у бяспечнае месца. Ваўкалак шчыльней захутаўся ў калматы кажух.

— Я веру табе. Ты — сын Антона Рашчынскага. Але ведай, што не ўсе да цябе добрыя. Прозвішча ваша — гэта як кляйно, хлопец. Антось з-за гэтага напакутаваўся. І табе давядзецца. Бо без мужыкоў мы гэтую вайну не выйграем. Паны з Нацыянальнага камітэта, нават калі гэта і разумеюць, абяруць лепш паразу, чым мужыцкі бунт. Да таго ж ім мрояцца тут крэсы Польшчы, а не вольная

Беларусь. Па тры маргі зямлі за падтрымку інсургентаў — лепш, чым нічога. Але ці чуў ты, што ўлады збіраюцца заахвочваць сялянаў за дзеянні супраць паўстання? І павер, гэта будзе страшна — бо ўзнагарода возьмецца з маёmacці схопленага бунтаўшчыка. І больш, чым па тыя няшчасныя тры маргі!

Вінцэсъ пахаладзей. Так, гэта было б страшным ударам. Ягоныя сяляне вольныя, але ён усё яшчэ пан.

— Мартын! — з дома да іх бегла Вальжына.

Ваўкалак памкнуўся настасрач, і Вінцэсъ падічыў за лепшае застацца на самоце. Але гэта не ўдалося. Проста з цемры выплыў цёмны сілуэт. «Лясныя браты» ўмелі ператварацца ў прывідаў.

— Думаеш, выкруціўся? — Чалавек у магерцы ўсміхаўся сабе ў вусы — нібы звер паказваў іклы. — І тады, хлапчанём, хацеў Ваўкалака забіць. І цяпер — толькі прыкідваешся бязвінным. Але Брацтва Ваўка не падманеш!

Вецер зусім ашалеў і сыпаў халодныя кроплі, нібы сейбіт зерне.

Вінцэсъ сціснуў зубы.

— Такім словамі не кідаюцца.

— А я не кідаюся словамі! — Вочы суразмоўцы аж бліснулі ў цемры. — Думаеш, калі я — у кажусе, дык ніхто? Я — шляхціц! Я — Марцэл Алейшчык з Бароўні! Няхай падчас апошняга перапісу нас абылгалі, перавялі ў аднадворцы — Алейшчыкі радавод вядуць ад Алькаўчай. Я гэта разумнікам з камісіі зброяй давёў. Каб не запазычыліся — мы б у маёнтку жылі, а не ў хаце на тры акны!

— Спачуваю, але я вас шляхецтва не пазбаўляй.

— Ты зраднік! З-за чорных вочак на душагубства пайшоў.

Кроў кінулася ў галаву хлопцу.

— Я не збіраюся выслухоўваць вашы паклёпы. Калі б мне не трэба было ў хуткім часе весці сваіх людзей у бойку, я змусіў бы вас адказаць за гэтыя слова. Але цяпер каштоўныы кожны чалавек.

Марцэл здзекліва разрагатаўся.

— Каштоўныы! Ты, вядома, каштоўныы. Усіх загубіш. Узяць хаця б — што ў тваім атрадзе робіць малы Людвісар

са сваімі блішчастымі пазурамі? Думаеш, мы паверым, што яблычак гэтак далёка адкаціўся ад яблынкі, што і галінку сваю не пазнае?

Сапраўды, трэба было пераканаць Стася хоць на час кінуць даглядаць пазногці. Ну каму дакажаш, што гэта проста бяскрыўднае дзівацтва, а не магнацкая фанабэрыйя?

Вінцэсъ прыгледзеўся — з цемры з'яўляліся іншыя постаці. Яшчэ двое... З атрада Ваўкалаака ці не? Брацтва Ваўка — гэта не адзін атрад, гэта магутная старажытная сіла, да якой звярталіся па справядлівасць, як да апошняга суда, якая паліла маёнткі, змушала вяртаць пазыкі і адмяняць акрутныя загады.

Людзі Брацтва проста стаялі і моўчкі глядзелі, але Вінцэсъ адчуваў, як ад іх сыходзіць нянавісць, нібыта жар ад распаленага каменя.

І раптам яго шчаку апёк удар.

З пабітай фізіяноміяй атрадам не камандуюць.

Вінцэсъ ведаў, што гэта — найвялікшае і, магчыма, апошняе глупства ў яго жыцці. Але двубой прызначылі на заўтра, як дастаткова развіднее. Яны пойдуць у лес, нібыта на вывед, і калі адзін з іх не вернецца, можна будзе сказаць пра сустрэчу з раз'ездам казакаў. Вусаты Марцэл з усіе моцы намагаўся захоўваць рытуал — ну як жа, ён быў высакародны асобай. Права выбіраць зброю — у таго, хто абражаны. Вінцэсъ скарыстаўся з гэтага, каб прапанаваць шаблі: усёткі куля — гэта выпадковасць. Але, убачыўшы пераможную ўсмешку Марцэла, падумаў — ці не памыліўся.

— І глядзі, паніч, каб ніхто з твойго атрада не ўведаў пра нашы справы. А скажаш Мартыну — ганьба табе. Ён бацьку твойго любіў, і ты ў давер яму ўлез. Але мы табе не верым.

Мокрая цемрадзь паглынула постаці — яны не пайшли ў маёнтак, да агменю, нібыта холад, цемра і макрыня былі іх сапраўднымі домамі.

Божа літасцівы, якое дурноцце! Ён, камандзір атрада, камандзір людзей, якія даверыліся яму, рызыкуе сваім жыццём з прычыны асабістай абразы! Хто заменіць яго ў атрадзе ў горшым — для Вінцэса — выраку? Напэуна, ляснік, Янук Вараўня — ён не шляхціц, але разважлівы і

мужны і можа прымусіць слухаць сябе. А яшчэ ж трэба два секунданты... Да каго можна звярнуцца? Тут мала, каб чалавек быў адданы паўстанню,— патрабуеца асабістая прыхільнасць да яго, Вінцэся.

Хлопец панура сядзеў у куце гасцёўні, прыхінуўшыся да сцяны. Вакол спалі на разасланых проста на падлозе пярынях і койдрах інсургенты — ложкаў і пакояў у майётку было няшмат. Польмі каміна адкідвала чырвонае дрыготкае свято на сонных. На хвілю Вінцэсю зрабілася страшна — падалося, што ён бачыць поле пасля бойкі — з мёртвымі целамі. Іх прышласць?..

І хутчэй прагнаў здрадлівую мрою.

Бадай што, можна даверыцца Міхасю Валевічу. Сын гарнушкаўскага дзяяка, вучыўся ў Вільні на грошы пана Антося. Цяпер — настаўнік у гарнушкаўскай школе. Ён, вядома, не будзе ўхваляць, але зробіць, што Вінцэсъ папросіць. І нічога, што ён не дваранін,— Вінцэсъ адпачатку сказаў сваім, што ў іх няма дваранаў і мужыкоў, ёсць паўстанцы і грамадзяне будучай вольнай Беларусі. А вось хто другі? Марка Рагманаў, вядома, не. Зміцер Шчамлінскі з упраўлення чыгункі? Разам вучыліся ў Пецярбургскім універсітэце, сын бацькавага сябра, шчыры, адважны... Таксама не, усхвалюеца, разгаражыцца, абудзіць у іншых падазрэнні... Выходзіла, што, акрым Стася Людвісара, няма да каго звярнуцца. Стасю, вядома, таксама не вераць. Яго ўдзел будзе выглядаць для тых падазронца... Але Вінцэсъ пакажа, што чужыя падазрэнні не прымусяць яго адварнуцца ад чалавека. Няхай будзе Стась... Той пойдзе за Вінцэсем, напэуна, нават у пекла. І дакараць не падумае, калі пачнущы пяты гарэць. Трэба паспесь перагаварыць з ім, пакуль не пaeaхаў на сустрэчу з Хрысцінай.

Агонь дарыў пакою сваё дрыготкае свято — усё, што мог аддаць, набліжаючы сваю халодную смерць. Як ціха... Толькі дыханне тых, што спяць. Вінцэсъ падняў далонь і паглядзеў скрозь пальцы на польмі — у зменлівым прыщемку падалося, быццам скрозь скuru прасвечваюць косці, і паверылася, што гэта — рука мерцвяка, з якой спаўзае чорная плоць... Так гэта будзе калісьці і насамрэч. А ў таго, забітага ім, жаўнера рукі, напэуна, сашчэпленыя на грудзях, халодныя, ваксовыя рукі, і невідочнае войска

тла ўжо трушчыць часцінкі плоці адну за адной, пакуль не ператворыща цялесны футарал у нешта непазнавальнае. І лягутъ косці забітага і забойцы, ахвяры і ката ў адну зямлю, і адна трава вырасце на іх. А душы? Ці сустрэнца яго, Вінцэся, бесцялесная сутнасць з гэткай жа субстанцыяй забітага ім хлопца? Ці будзе між імі нянявісць, як і на зямлі? Але тады, з нязжытым злом,— **дзе** яны сустрэнуцца?

Не, у Вінцэся і зараз не было нянявісці. Толькі смяротная туга. А зайдра ён мусіць зноў адабраць жыццё — або кінуць пад ногі гонару сваё. Вінцэсь зірнуў у той кут, дзе віслі абразы,— у цемры відаць быў толькі маленькі агенчык лампадкі, чырвоная крапка святла, што паказвала шлях, адзіны магчымы для выратавання, але цяпер гэткі далёкі і стромы для яго, што Вінцэсь ледзь не заплакаў ад самоты і ўласнай недасканаласці.

...Вусаты Марцэл падае на зямлю, і жыццё вокамгненна пакідае яго, нібы цяпло — дом, чые вокны аднымі сваім ільдзянымі подыхам расчыніла бура...

Невыносна!

Юзаф зараз працытаваў бы нешта з Блажэннага Аўгусціна. ...Людзі адчуваюць пакуты настолькі, наколькі паддаюцца ім. ...Смерць — зло толькі ў залежнасці ад таго, што будзе пасля яе. ...Чалаеў пачынае паміраць з моманту нараджэння... дакладней, ён жыве і памірае адначасова.

Чаму слова мудрасці бяссілья менавіта тады, калі перастаеш спадзявацца на ўласны недасканалы rozум?

Нечая постаць бязгучна праслізнула ў пакой, на хвілю замерла, узіраючыся ў цемру, і скіравалася да Вінцэся, што сядзеў, асветлены агнём каміна.

— Вальжына! Вы — тут??!

— Я ўмею пагарджаць звычаямі, калі камусыці з вартых дрэнна,— прашаптала яна і прысела побач, таксама прыхінуўшыся да сцяны.

Вінцэсю здавалася, што яго сэрца бещца так гучна, што зараз пабудзіць усіх.

— Я не хачу, каб вы пакутавалі,— прашаптала дзяўчына.— Вы выратавалі майго брата. Майго бацьку. А я нічым не могу за гэта аддзячыць.

Дзіўна — але яе твар у прывіднымі святле здаваўся не злавесным, як усё іншае, а прыўкрасным.

— Вы? Аддзячыць мне? — Вінцэсь пастараўся стрымаць хваляванне.— Вы нічога мне не вінны. Гэта я бясконца ўдзячны вам... За тое, што вы ёсць. Ну вось, зноў прагучала пафасна. Давайце так: мы — сябры, і ніякія рахункі між намі нядзейныя. Я рады, калі вы шчаслівая,— і ўсё.

Вальжына маўчала, але Вінцэсь чуў яе ўхваляванае дыханне — нібыта бегла пад гару. Нарэшце яна лёгка і хутка — ён нават не паспей асэнсаваць — дакранулася цёплымі вуснамі да яго лба.

— Вы добры...

І знікла — гэтак жа раптоўна, як і з'явілася.

І толькі пасля прыйшла здрадлівая думка — пацалавала ў лоб, як нябожчыка.

Што за пошасць у галаву лезе — ну чаму чалавек не ўладны над сваімі думкамі!

І Вінцэсь прымусіў сябе заснуць, дакладней, упасці ў кароткае забыццё, як у палонку.

А дзень быў здзекліва сонечны. Але ад чыстасі сонечнае ўсмешкі снег ператвараўся ў брудную, непаглядную калатушу, і цёмны твар зямлі вызіраў праз дзіркі ў белым саване зусім не ветла, і не хацелася быць пакладзеным у гэтае чорнае, вільготнае рэчыва.

Месца для двубою прызначылі загадзя. Тут сапраўды было сушэй, магутныя ліпы паўсталі вакол паліны на варце. Побач — маленькая напаўразбураная капліца, магіла Вінцэсевага прадзеда-чарнакніжніка. Добрае месца, каб памерці.

Стась перарывістым ад хвалявання голасам згодна звычаю прапанаваў ворагам памірыцца.

Вінцэсь, стараючыся, каб гэта не прагучала слабасцю, прамовіў:

— Я згодны забыць учараашню недарэчнасць. Або — пачакаць да канца ваеных дзеянняў. Наша жыщё належыць Айчыне.

Марцэл злосна ўсміхнуўся ў вусы:

— Я не могу пакідаць здрадніка жывым. Я дзесяць гадоў гуляю са смерцю і жывы толькі таму, што ведаю, каму верыць, а каго адразу знішчаць.

Міхась Валевіч, другі Вінцэсей секундант, невысокі, хударлявы, з непрыгожым інтэлігентным тварам, аўбёў

усіх разумныімі цёмнымі вачыма, звужанымі, нібыта ад пагарды да гэтага відовішча.

— Ну што, у такім разе пачынайце, панове, сваю «высакародную» справу.

Марцэл адсалютаваў шабляй — так, ён сапраўды выдатна валодаў халоднай зброяй. Лязо мільгала маланкай. Вінцэс скрыжаваў сваю шаблю са зброяй праціўніка. І сустрэў пагляд чорных, як сама нянявісць, вачэй.

— Ты яшчэ за свайго дзеда Ляўонція адкажаш, гадзённак. Твой дзед бедную шляхту ў мужыкоў запісваў.

Лёзы кідаліся адно на аднаго, як змеі. На белых кашулях ворагаў усё больш распаўзалася чырвоных плямаў. А брудная каша пад нагамі хлюпала зусім не рамантычна, Вінцэс ужо некалькі разоў ледзь не ўпаў, паслізнуўшыся. Смешна атрымаць смяротны ўдар, прычынай якому — бруд пад нагамі.

— Спыніцесь! Неадкладна! Гэта загад! — Нехта бег да месца двубою, падаючы, падымаючыся, і крык быў такі адчайны, нібыта той чалавек расстававаўся з жыццём. Марцэл расчараўана застагнаў і з падвойнай ятрасцю кінуўся на Вінцэса.

— Спыніцесь! Загад ваеннага паўстанцкага камітета! Вы арыштаваныя за парушэнне дысцыпліны!

Некалькі чалавек выбегла на паляну. Наперадзе — дзяўчына, з растррапанымі залатымі валасамі, у пясцовым футрачку і калісъці светлым раброне, ушчэнт заляпаным унізе гразёю,— відаць, уладальніца не раз падала на калені ў гэтае разводдзе. Хрысціна?

За дзяўчынай рухаліся змрочны волат у вывернутым кажуху і каржакаваты невысокі малады чалавек з нервовым разумным тварам, які гарэў ад гневу і стомы.

— Кастусь! Адкуль ты тут? — вырвалася ў Рашчынскага.

— Заехаўся праверыць, як вы гатовыя да бойкі,— скрэзь зубы прагаварыў Кастусь.— І бачу, што на ўсе застайкі ідзе падрыхтоўка.

Марцэл з сілай уторкнуў шаблю ў зямлю і закрычаў на Вінцэса:

— Ганьба! Ты ж слова даваў, панічок, што нікому не скажаш! Але што чакаць ад здрайцы...

— Гэта я вінаватая! — задыхана прамовіла Хрысціна, спалохана кідаючы позірк на чырвоныя плямы на

Вінцэсевай кашулі.— Стась сёння раніцай прызнаўся мне, што вы тут задумалі.

— Я даваў слова, што не скажу нікому з атрада! А мая сястра — не з атрада! — нечакана цвёрда патлумачыў Стась.— І я не прасіў яе ўмешвацца!

— Дык што, трэба было чакаць, каб загінуў цудоўны чалавек з-за дурнога вашага гонару? — Хрысціна рэзала голасам паветра, як лязом шаблі.— Я не шкадую, што так зрабіла!

І нават ножкай тупнула ў пацверджаніе, падняўшы брудныя пырскі.

Кастусь сурова глядзеў на Вінцэся.

— Я думаў, ты сур'ёзны чалавек. Табе атрад даверылі... Як вярхоўны камісар загадваю — аддай мне шаблю.

Вінцэсь паслухмяна працягнуў сваю зброю. Кастусь перавёў позірк на Марцэла — той, аднак, толькі пругка адскочыў, як сапраўдны лясны звер ад пасткі, і ашчэрый зубы.

— А я табе шаблю не аддам, камісар. Брацтва Ваўка не пад тваёй рукой. Мы паноў і паночкиў рэзалі і рэзаць будзем. Вы, чысценкія, у лес прыйшли, ахвяраваліся... А мы ў ім жывем!

Ваўкалак цяжка паклаў руку на плячо Кастусю, які ўжо гатовы быў выбухнуць гневам.

— Я сам разбяруся. Гэта мая справа.

«Лясныя браты» пад суворым позіркам атамана панурыліся, ды Вінцэсь разумеў — яны скарацца, але не зменяцца. А вось што было непрадказальным — дык гэта Хрысціна. Дзяўчына незалежна вы-прасталася пад цікаўнымі позіркамі.

Вінцэсь падышоў:

— Навошта вы гэта зрабілі?

Яна толькі зірнула, і ў яго сціснулася сэрца: хіба заслугоўвае ён, каб на яго так глядзелі? Нібыта выпадкова злавіў у рукі кволае птушанё: выпусціш — загіне, і гадаваць няма як... А Хрысціна, чырванеючы, парывалася перавязваць яго раны (Ну што за глупства? Звычайнія драпіны...), нешта тлумачыла наконт падзеі апошняга часу. Але ж як яна, далікатная паненка, не збаялася, здолела пераканаць суворых мужчын, прывесці іх да месца двубою?

Вінцэсъ з удзячнасцю ўзяў яе за руку.

— Хрысціна, вы — цуд.

— Я не цуд, я аматарка цудаў. Напрыклад, у слоіках са спірытусам.

І засмяялася — як промні з неба пасыпаліся. Каб у Вінцэса было хоць трохі клёку, ён закахаўся б у гэтую светлавалосую фею... Але ён змог толькі яшчэ раз у думках назваць сябе апошнім дурнем.

І тут яна з крыкам штурханула яго ўбок...

Драўляная страла, кароткая, нібы алошні ўздых, уторкнулася ў чорную зямлю.

— Якой халеры?.. — зароў Баўкалак.

Адзін з яго людзей, секундант Марцэла, пануры светлавалосы хлопец, высокі і няўклюдны, хаваў лук-самастрэл, што на хвілю паказаўся з-пад крыса. Марцэл паддяцеў да стралка і адвесіў яму поўху.

— Ты! Гаўрык няшчасны! Гэта не па правілах! Дурны лапацы! Тут не вясковая тузаніна — двубой, шляхецкая справа!

А Вінцэсъ, як скамянеты, глядзеў на таго, хто страляў,— той упартая адводзіў светлыя, нібы выцвілья, вочы без аніякага выразу... І не трэба было пытацца, удакладняць — падсвядома ведаў: ад стралы з гэтага самага лука загінуў бацька.

Вінцэсъ прысягаў не помсціць... Але таго, што адбывалася, было ўжо занадта — у галаве круцілася неразумнае: «За што? За што?» Нібыта хоць калі-небудзь для няnavіscі і забойства абавязкова мусіл быць падставы.

І хлопец з лукам раптоўна кінуўся бегчы ў гушчар, расплёхаючы ботамі мокры снег і мокрую зямлю.

Прынамсі, сёння ўсе засталіся жывымі. Каб ісці далей па дарозе любові, няnavіscі і — смерці.

...У дзень нараджэння дарогі дрыжаць нябачныя зоры,
Адной давядзецца згаснуць, другую возьмуць з сабой
Заместа лампады людзі, што мовай звяроў гавораць,
Што мовай дажджоў гавораць і зброй мовай нямой...
У дзень нараджэння дарогі ніхто прадказаць не можа
Дабра і зла суадносіны, што ў час народзіць яна.
А людзі стамлёна тупаюць, бяздомныя ў доме Божым,
І топчуць траву высокую, і лёс вырашаюць наш.

З чорна-белай рэпрадукцыі не вельмі добрай якасці на Паліну паглядала вялізнымі цёмнымі вачьма Аляксандра Смірнова-Расэт, былая імператарская фрэйліна. Адпаведна густам часу твар быў вытанчанамілы, па-анёльску рахманы. Доўгая шыя, белая плечы — як парцэлянавая ваза. Маленъкія, бы ў дзіцяніяткі, руки складзеныя адна паўзверх другой стамлёнымі крыламі.

А ва ўспамінах пра гэтую музу расійскай літаратуры кажуць, нібыта была яна страшэнна нервовай, ледзь не істэрыйчкай. І пад старасць ссохла і зжаўцела.

Паліна прыдзірліва паглядзела на сябе ў люстэрка. Што Валянцін знайшоў падобнага? Ну, вочы цёмныя... Але ж Паліна не смуглавая — наадварот. Скура белая, як у праўдзівай шляхцянкі, ніякі загар не бярэцца. Ці скульптар меў на ўвазе нервовасць? Паліна нават пачырванела, згадаўши, колькі разоў выявіла ў прысутнасці віленскага знаёмца гэтую якасць. Што ж, цяпер невядома, калі яшчэ надарыцца такая магчымасць. Светлакосая «ўладальніца» ззвезла сваю «маё масць» да Вострай Брамы, а скульптар, вядома, самавольна ніколі нікуды не адлучыцца. Божа, скрушліва каторы раз падумала Паліна, яна ж нават нумара тэлефона яго не ведае!

Хіба і без таго мала, па чым сумаваць? Дзяўчына загарнула важкую пыльную кнігу мемуараў Смірновай-Расэт, купленую выпадкам у букіністычнай краме. Аксана пасля таго здарэння з Артуравай папкай нібыта вырашыла паставіць крыж на знаёмстве з Палінай. Патэлефануеш — адзіны адказ: «Пррабач, няма часу...» Чым Паліна гэтак яе пакрыўдзіла? Атрымалася — засталася без сардэчных сябровак. Як з'ехаў Стась — і пачалося... Адна перастала запрашаць на сямейныя імпрэзы, неяк нават патлумачыла: «Пррабач, у нас усе — парамі, а ты адна. Няёмка...» Другая, наадварот, выявіла да Паліны палкі інтарэс. Таксама з неўладкаваным лёсам, але нашмат старэйшая, гэткая рафінаваная пані-навукоўка. Пачала апекавацца беднай развядзёнкай. Вось ёй Паліна выгаворвала сябе, як на споведзі! Што ж, наша шчасце — у нашых уласных руках! Паводле пераканання апякункі, Паліне не хапала

наступнага: заставацца сціплай дзяўчынкай, але пры гэтым навучыцца падаваць сябе. Ну нельга ж гэтак не цаніць уласную прыгажосць! Як ты апранаешся, як ходзіш, як глядзіш на мужчын! Ніякай сексапільнасці.

Якім чынам гэтыя патрабаванні спадучыць — Паліна не ведала. І не спрабавала. А пачула аднойчы выпадкова, як апякунка абмяркоўвае ейныя праблемы са знаёмымі, і не надта каб добрымі: «Бедная Поля, столькі часу без сексу. Я хвалуюся — яна, відаць, фрыгідная». Падагечнай зрабілася так брыдка, што сяброўства растала, як цукар у кіпні.

Так што патэлефанаваць і паплакацца не было каму. А тут яшчэ зноў пайшлі чуткі, што гімназію зачыняюць. Ці там рэфармуюць, рэарганізуюць — што ў прынцыпе адно і тое. Вальнадумства ў навучальных установах на гэтай тэрыторыі не віталася пачынаючы ад скасавання Вялікага княства Літоўскага, у якім яшчэ зредзь даравалася адраджэнцкае віраванне думак...

Праўда, Паліна асабліва не давала веры прыкрым чуткам — не першы раз, абыдзецца. Што галаву тауміць сабе на вакацыях?

Вось тое, што пра жабак больш нічога не даведалася,— кепска. Нешта надта зацяніў Вінцэс Рашчынскі. Мо праста быў такі па харектары — асцярожлівы, падазроні?

Паліна дастала партрэт Рашчынскага, угледзелася ў рапчуція рысы твару... Бровы сыходзяцца на пераносі, пагляд вачэй прамы, мужная складка вуснаў... Такі чалавек хутчэй пойдзе на смяротны двубой, чым стане вычэкваць бяспечнай помсты. Чамусыці Паліна ўзяла книгу Смірновай-Расэт і таксама разгарнула на партрэце... Вось цікава, як бы ён паставіўся да гэтай прыгажуні? Ці падабаліся яму такія — чарнавокія, худзенкія, з маленькім горкім ротам?

Паліна правяла кончыкамі пальцаў па партрэце Рашчынскага. Якая мужная прыгажосць... Як бы яна сама з ім сустрэлася? Паліна пачала разважаць, нібыта сапраўды збіралася на прызначанае праз якую гадзіну спатканне. Можна было б надзець доўгую сукенку з цёмна-зялёна-лёнага лёну, з белым вязаным каўняром... Напэўна, чалавеку 19 стагоддзя яна падалася б цалкам прыстойнай. Валасы сабраць у вузел... Вось так... Не, трэба напачатку

заплесці ў косы. І чорныя туфлі на шнуроўцы. І пальчаткі... Не, не дапаможа. Адразу пазнаюць плебейку. «Літоўская гаспадарня», кніга, якой карысталіся ўсе дамавітыя шляхцянкі 19 стагоддзя, сцвярджае: каб рукі былі далікатныя і белыя, пальчаткі трэба насыць з маленства, увесычнаса, нават спаць у іх. А дзяўчаткам пальчаткі надзяяваць цеснаватыя, каб не даваць рукам надта расці. І абутак мусіць быць цесны, трохі задоўгі ў насах — каб ножка расла вузенъкая. А яшчэ гарсэты ўспомніць, на шнуроўцы, з кітовым вусам... Пакутніцае жыццё было ў прабабуль! Затое ні ў кога няма сёння такіх далікатных ручак...

А на якой мове загаварыць да пана Рашчынскага? Па-французску, каб адразу вызначыць прыналежнасць да пэўнага кола? Дык французскай Паліна не ведае. Па-руску? Наўрад ці гэта найлепшы зварот да інсургента, які змагаецца супраць Расійскай імперыі за незалежнасць, у тым ліку і культурніцтвом. Па-польску? З гэтым лягчэй, але з вычытанага вынікала, што Рашчынскі быў сярод тых нешматлікіх, хто абараняў ідэю Беларусі, незалежнай і ад Масквы, і ад Варшавы.

Значыць, па-беларуску? Як яны віталіся? Проста — «Добры дэнь»? Не, як яна магла забыць! У паўстанцаў было сваё прывітанне, па якім пазнавалі аднадумца: «Каго любіш?» — «Люблю Беларусь!» — «Дык узаемна!»

Нешта знаёмае... Дзесяці Паліна нядайна чытала гэту фразу... У дакуменце? На помніку?

Вось няздара! Чаму ёй адразу не прыйшло ў галаву? «*Qvis amas Amo*». «Каго любіш? Люблю...» Гэта ж надпіс на надмагіллі Вінцэся Рашчынскага! І цяпер зразумела, які мусіць быць адказ: «Беларусь». Як гэта прагучыць на лаціне? «*Albarutenia*».

Разгадка ўвесь час знаходзілася перад вачыма! Паліна ліхаманкава вывернула шуфляду пісьмовага стала. Вось! Аркушык з надпісамі на жабках, з якіх Паліна спрабавала нешта скласці. «*Alb*» і «*te*». Часткі слова «*Albarutenia*». Цяпер зразумела, што на астатніх дзвюх жабках мусіць быць напісаны «*agu*» і «*pia*». Арцікава жабка — першая, а віленская — трэцяя. Таямніцу мусіў адкрыць той, хто ведае адказ! Той, хто любіць Беларусь! Задума прыгожая. Паліна

ледзь не расцалавала каменых жабак ва ўсмешлівия пыски.

Пра адкрыццё абавязкова належыць камусь распавесці! Паліна хуценька скінула зробленыя са старых джынсаў шорты і ўлезла ў спадніцу, доўгую, бы катрыначная кадрыля. На галаву — карункавы капялюшык... І, вядома,— у «Капялюшык! Якраз рэпетыцыя, маці там і Сымон Пятровіч.

Лесвічная пляцоўка, дзе месціліся паштовыя скрыні, была ў замеці парваных агітак за кандыдатаў у нейкі орган і аркушыкаў з прапановамі купіць цукар, муку, паходзець або набыць цудадзейную касметыку. Паліна ледзь не ўпала, паслізуўшыся на ўлётцы з нечай глянцевай фізіяноміяй. Позірк мімаволі слізнуў па іхнай паштовай скрынцы... У шчыліне нешта бялела. Канверт! Вось табе навіна...

Паліну ўсё яшчэ хвалявала такое — нехта даслаў ліст! Хіба не ў гэтым прыцягальнасць ліставання: кожны раз — падарунак і таямніца. Сёння замест гэтага — «мабільнікі» і Інтэрнет. А між тым, атрымліваючы сапраўдны ліст, ты ведаў, што нехта прысвяціў табе, прынамсі, паўгадзіны свайго часу. Неверагодная шчодрасць для сучаснага чалавека.

Канвертаў аказалася ажно два. Выгляд аднаго з іх, падоўжанага, з дэсяткам каляровых марак, змусіў сэрца на імгненне замерці, бышчам ад падзення з вышыні. Паліне Генадзьеўне Ведрыч... Зваротны адрес — Каліфорнія, ЗША. Почырк Стася...

Паліна дрыготкімі пальцамі раздзверла канверт, нібы галодны чалавек — абгортку, у якой выратавальная ежа. Ажно ашмёткі закружыліся матылямі.

Ліст гэтак трымцеў перад вачыма, што адразу Паліна не магла прачытаць ні слова. Потым з мітусяніны пачалі праступаць абрывы Стасевага почырку. Стась у сваёй звычайнай дзелавой манеры паведамляў, што ўладкаваўся някепска, ёсьць перспектывы на сталую працу. Зняў невялікі, але прыстойны дамок на шэсць пакояў, набыў машыну... І не хапае ў гэтым раі толькі Евы. Вядома, яе, Паліны. Стась выказваў стрыманае шкадаванне, што гэтак паспяшаўся скасаваць адносіны, але зараз гатовы гэта выправіць. Хутка прыедзе, яны з Палінай зноў возьмуць

шлюб, і цемнавокая беларусачка ўрэшце апынецца ў сонечным штаце Каліфорнія.

Відаць, знайсці сярод амерыканак дурніцу, якая будзе, па-першае, шчыра ім захапляцца, па-другое, падтрымліваць філасофскія размовы і яшчэ штодзень гатаваць улюбёныя галубцы, Стасю не ўдалося.

Што рабіць? Парваць гэты «крык незадаволенася мужчынскае душы»? Усё роўна нічога шляхотнага не атрымаецца. Або... Кінуць усё і — да спрадвечнага жаночага шчасця?

Паліна, як у сне, выйшла з пад'езда, на хаду нязграбна расшпільваючы сумачку і запіхваючы ў яе канверт...

Ды іх жа было два! Хіба згубіла ў пад'ездзе?

Другі канверт ляжаў паўзверх россыпу рэкламнага смецця. Таксама нібыта з-за мяжы... Цікава, ніякага зваротнага адраса. І ўнутры — толькі аркушык з нумарам сотовага тэлефона. Ды ініцыялы: В. Н. Ч. «Вам невядомы чалавек», як велятурыйста ён аднойчы прадстаўляўся.

Усё-ткі Валянцін не хоча знікаць з яе жыцця!

У «Капялюшыку» спрабавалі выкрайць з чэхаўскага сурдуга пляжнае бікіні. Чэхаў змрочна супраціўляўся. Пакутлівыя фразы герояў ламаліся з сухім трэскам блазенскага смеху. Паліна паназірала ў прасвет кулісаў, як маленькі артыст з абліччам пакрыўджанага спаніэля ўскараскаваецца на вялізнае крэсла, што мусіла сімвалізаваць устаялышы пракляты поўыт.

— Энергичней, Митя! Влезай на него с ненавистью!

Паліна мімаволі ўспомніла, што ў Вялікім княстве Літоўскім артыстаў называлі глумцамі.

— Вы да мяне? — пачуўся голас за спіной. Сымон Пятровіч быў, як і раней, у чорнай майцы і джынсах, мускулісты, падцягнуты, нібы персанаж амерыканскага «баевіка», чужародны ў легкадумным «капялюшыкам» царстве.— Пойдземце ў мой пакой.

Былы падводнік доўта круціў у руках аркушы з Палінінымі запісамі, а Паліна, як зачараўваная, назірала за змейкай дыму, што вырастала з трэсачкі з нейкімі ўсходнімі зёлкамі. Змейка танцавала ў паветры, рассяваючы нетутэйшы п'янкі водар.

— Усё яшчэ далёка ад разгадкі.— Сымон Пятровіч дастаў з паліцы стос геаграфічных картаў,

зашмальцаваных, са шматлікімі лініямі, праведзенымі алоўкам.— Гэта тычыцца Гарнушак, што каля Наўя?

— Так...

Штурман задумліва вадзіў тупым канцом алоўка па паперы.

— Фактычна, маршрут можа пачынацца дзе заўгодна... Дапусцім, вось ад гэтае каплічкі... Значыць, канчацца адрэзак мусіць тут, дзе дамы. Далей — прашучаны кавалак, і трэці вядомы нам адрэзак можа размяшчацца вось у гэтай частцы... А яшчэ ж мусіць быць чацвёрты! Не, без іншых дзвюх жабак і ведання, адкуль пачынаць вымярэнне, нічога ў нас не атрымаецца. Тут бы яшчэ карту дзевяцінаццатага стагоддзя...

— Магчыма, я знайду ў архіве.

Сымон Пятровіч пільна зірнуў у цёмныя очы дзяўчыны.

— Колькі вам гадоў?

Паліна сумелася, але пытанне гучала сур'ёзна.

— Дваццаць восем.

— Вы не замужкам, так? І дзяцей няма?

Паліна пачала злавацца, адчуваючы, што намаганнямі маці яе асабістая праблемы ведае ўвесі «Каплялюшык». Штурман адмераў скупую белазубую мужчынскую ўсмешку ў якасці прабачэння.

— Не злайцеся, проста вы гэтак апантана заняліся скарбашукальніцтвам, як могуць толькі самотныя жанчыны. У нашым турклубе я такіх бачу кожную суботу. Выходзяць прыкладныя бабулькі на пенсію — і давай у паходы, прычым суперцяжкія, што ѹздаровыя мужыкі не наважваюцца. Вязанне ды кампоты — убок, хатуль за плечы — і шукайце кабету, што ўцякае ад цішыні ў дому.

Нічога сабе парайнанне!

— Самота — натуральны стан чалавечасе душы,— холадна прагаварыла Паліна.

— Гэта ненатуральны стан.— Штурман крануў бясплоцевую змейку дыму, і яна распалася на дробныя павуцінкі, што ўсё гэтак жа ўпартая імкнуліся наверх. Паліна са здзіўленнем заўважыла, што ашмёткі дымнага павуціння павіслі па ўсім пакоі, нібыта часткі дэкарацыі невядомага спектакля. Вочы Сымона Пятровіча ўзіраліся праз іх, як у марскую далеч.— Каб чалавек беспакарана быў самотны, ён мусіць мець трывалую сувязь з нечым,

вышэйшым ад людскога бытавання. У мяне такой сувязі няма. На жаль. Як я ні стараўся.

Паліна настярожана зірнула на суразмоўцу. Пэўна, аматар медытацый ды ўсялякае ўсходняе лухты. Вунь і зёлкі паліць, ад злых духаў, відаць. І дыванок у куце пакоя дзіўны. Не дыванок — хутчэй скураны матрац. Для практикаванняў, ці што?

— Трэба праста рабіць сваю справу,— прагаварыла Паліна фразу, якой гіпнатаўзала сябе ўжо колькі гадоў.

— Выходзьце за мяне замуж.

Гэта что, жарт такі? Падводнік, аднак, пазіраў вельмі сур'ёзна. І вельмі спакойна.

— Прапанову такую раблю другі раз у жыцці, словамі не гуляю. Не сумнявайцесь.

Паліна не знайшла нічога лепшага, як па-дурному рагатнуць і зараз жа збянтэжыцца. Штурман скрыжаваў руکі на грудзях і адкінуўся на спінку крэсла, як прафесар, што скончыў прымаць іспыты.

— Мне трывіаць сем. Дзеяць гадоў розніцы між намі, я лічу, самы раз. Абяцаю, што жыць са мной вам будзе цікава. Я зразумеў вашы густы і прыхільнасці... Калі вас непакоіць матэрыяльны бок — у мяне трохпакаёўка «сталінка». Спатрэбіцца — і грошы зарабіць магу. Проста кіруюся ў побыце прынцыпам мінімалізму.

— І я адпавядаю гэтым вашым мінімальнym запатрабаванням? — да агаломшанай Паліны нарэшце вярнулася пачуццё гумару.

— Вы — вяршыня майго жыцця,— сур'ёзна прамовіў Сымон Пятровіч.

Адзін прызнаеца, што ў Амерыцы няма ёй замены, другі ўважае за вяршыню... І ўсё ў адзін дзень. Пасля трох гадоў адзіноты. Адмысловы іспыт з усходняй прыпавесці. Толькі і не хапае трэцяга прэтэндента на сэрца прынцэсы!

— Прабачце, Сымон Пятровіч, але...

— Мне было б прыемна, калі б вы называлі мяне праста Сымонам.

— Добра... Сымон... Вы ж разумееце, што пасля адной-дзвюх сустрэча можа цалкам перамяніць жыццё. Я ведаю. Для сябе я ўсё вырашыў адразу, як вас убачыў.

— Чаму ж не? — нявеоела ўсміхнуўся штурман.— І адна-адзіная сустрэча можа цалкам перамяніць жыццё. Я ведаю. Для сябе я ўсё вырашыў адразу, як вас убачыў.

Рашэнне маё нязменнае. Колькі трэба будзе чакаць, каб наважыліся вы,— не мае значэння. Я ўмею чакаць. Вырас у паляшуцкім мястэчку, дзе сланечнікі — як дрэвы і нават рэчкі няма, а марыў — пра мора. Патанаў у свеце аповедаў Грына... Ён — Грынеўскі, сын сасланага з Беларусі паўстанца... І я — Грынеўскі.

— Свяякі?

— Магчыма, далёкія. Туга па Зурбагане і белых ветразях перадаецца генетычна. Чатыры разы паступаў у мурманскую мараходку. З мяне смяяліся. Гаварылі, што я малы і слабы... Я трэніраваў цела, як непаслухмянага сабаку, я загартаваўся да неверагоднага... І мора атрымаў.

— Цяпер хочаце атрымаць мяне? — Паліна ўсё старалася перавесці размову на жарт.

Штурман правёў рукой па кароткіх валасах.

— Мора мелася стаць маёй магілай — а гэта найлепшая магіла, яе нікто не зганьбіць. Але я, дзівак, хацеў жыць — і выжыў. Мы з ім рассталіся назаўжды, як былыя дуэлянты, загойваючы раны... А потым мяне амаль смяротна парапаніла зямля... Вы — іншая. Фрэзі Грант, дзяўчынка, якая ідзе па хваліх праз цемру, проста таму, што не верыць у прорву пад нагамі. Я буду чакаць. І пакуль вы не прыйдзецце да мяне, на гэтую тэму больш размаўляць не будзем. Дык вось, што тычыцца Гарнушак.. Пастарайцеся знайсці старую карту тae мясцовасці. Добра было б, каб скулыптар далучыўся, і з'ездзім, параспытаєм на месцы.

Трэба ж! Спакойны і дзелавы, нібыта і не рабіў вар'яцкай прапановы. Паліне нават зрабілася трохі прыкра, што ў гэтага легіянера не назіраеца прыкметай сардэчнай пакуты. Затое не засталося і няёмкасці. Дагарэла і трэсачка з зёлкамі...

Сымон Пятровіч, ад сённяшняга дня — Сымон, праводзіў Паліну да выхаду з тэатра. Не хапаеца за локцік падтрымаць, не зазірае ў очы...

На сцэне чуваць быў размераны грукат — зноў канкан! У п'есе Чэхава?

Хаця колькі можна дзівіцца з падобнага... Паліна горка ўсміхнулася. Яшчэ спытала б, чаму артысты, адыграўшы сцэну на беларускай мове, тут жа за кулісамі пераходзяць на расійскую. Відаць, не ведаюць гісторыі з першымі гастролямі тэатра Станіславскага за мяжой. Прыйехалі

наватары ў Варшаву, па іх разуменні — у расійскую правінцыю. А ім і кажуць: «Прабачце, тэатр ваш геніяльны, мы вас паважаем, але на спектаклі не прыйдзэм. Чаму? А таму, што калі публіка пойдзе на рускамоўныя спектаклі, то польскія зараз жа выпхнущь са сцэны».

Сваё мусіць заўсёды быць дараражайшае за чужое, нават калі яно, чужое, лепшае — звычайная праграма захавання і жывёльнага віду, і чалавечас нацыі. Хіба беларусы страцілі свой прыродны ахоўны код? Не, паступаюць жа ў іхнюю гімназію кожны год гарадскія дзеткі, не чу́шы ў бацькоўскай хаце роднай мовы. І пачынаюць гаварыць пабеларуску, і так натуральна, нібыта не вывучылі, а ўспомнілі!

А дома Паліна адразу набрала дасланы нумар тэлефона...

Валянцін з'явіўся назаўтра ўвечары. Як і папярэджваў, не адзін. У кавяры на плошчы Перамогі пад новенькой шыльдай «Бістро», што нагадвала пра ламаную мову напалеонаўскіх жаўнероў, за зялёным столікам узвышаўся скульптар, яшчэ больш засяроджаны, чым заўсёды, а побач з ім — светлакосая «уладальніца» ў стракатым сарафане. «Уладальніца», на імгненне адарваўшыся ад вазачкі з узбітымі вяршкамі, холадна кінула Паліне. Затое Валянцін адразу нервова ўскінуўся, адсунуў для госці крэсла, запрапанаваў кавы... Паліна са здзіўленнем заўважыла ў ягоным позірку, які ён адразу ж адвёў, пакуту і нібыта нейкую прососьбу... Баіща, каб Паліна не выявіла перад Дзінай, што ведае пра яго далікатнае становішча? Доўгія светлыя валасы, перавязаныя матузком, і белая льняная кашулі, а асабліва задуменны твар сапраўды надавалі Валянціну падабенства з палонным воем. Не хапала Паліне яшчэ ўмешвацца ў чужыя сямейныя стасункі...

Няёмкую паўзу перарвала Дзіна:

— Валік расказаў мне пра вашы гістарычныя фантазіі.

Валянцін выціснуў няёмкае:

— Прабачце, Паліна, але... Але ў мяне не можа быць сакрэтаў ад Дзіны.

І аж зблеяў — нібы ад застарэлага болю. Дзіна, аднак, толькі задаволена ўсміхнулася, не ўчу́шы нічога для сябе непрыемнага.

— Дык вось, я вашых спраў навуковых не разумею, але Валік надта цягнецца да радзімы продкаў. Апошнім часам яму давялося выконваць шмат заказаў. Замарыўся, бедны... — Гандлярка пяшчотна пагладзіла мужчыну па плячы.— Так што, пакуль у нас вольны час — паездзім па мясцінах ягонага дзяцінства... Тым больш мы на джыпе. Ну і пагуляце там у следапытаў, калі ёсць ахвота.

Валянцін яшчэ раз кінуў на Паліну вінаваты позірк і пацалаваў руку сваёй «уладальніцы», як з прыкрасцю адзначыла Паліна, са шчырай удзячнасцю.

І чым скончыцца гэтая авантура, было гэтак жа невядома, як і тое, куды падзеліся падчас узвядзення фрагменты абеліска Перамогі, што ўзвышаўся перад вокнамі «Бістро».

У архіве ўдалося знайсці не толькі карту Наёўскага павета ажно 1846 года, але і тагачасныя «Рэвізскія сказкі», перапіс насельніцтва. У Гарнушках налічвалася сто пяцьдзесят чатыры «дымы» — гэта значыць сялянскія хаты. А таксама касцёл з плябаніяй і школкай, цукраварня і кузня. Вёскай валодаў Антоні Рашчынскі, бацька Вінцэса. Не магнаты, але й не лапчуюжная шляхта. Сярэднія руکі паны. Паліну ўразіла адна дэталь: прозвішча Чарапавіцкі сярод жыхароў. Значыць, Валянцін — прамы нашчадак гарнушкаўцаў, якія ведалі Вінцэсу Рашчынскага? Цікава...

Вінцэсъ Рашчынскі, паўстанцкі філосаф... Яны, навукоўцы, лёгка ўжывалі гэтае азначэнне, не задумваючыся, што — за ім. Так, Вінцэсъ скончыў Пецярбургскі юніверсітэт як кандыдат філософіі. Але што ён думаў пра гэты Сусвет? Якім ён быў мыслём?

Давялося пераадольваць нелюбоў да камп'ютэраў. Паліна сумленна прасёздзела трэх дні ў бібліятэцы, асвойваючы пагансскую моц сусветнага сেціва. І выцягнула нарэшце з акіяна інфармацыі здабычу — невялікі артыкул Вінцэса Рашчынскага, надрукаваны ва «Універсітэцкім весніку» ў 1860 годзе. «Некалькі разваг наконт панлагічнай сістэмы і суб'ектыўнага духу».

Паліна сумленна прызнавала сваю недасведчанасць. Усё, што яна зразумела,— Рашчынскі спрачае ща з Гегелем, сімпатызуе Сёрэну К'еркегору і ў некаторых здагадках, як падалося, сугучны з даследаваннямі Льва Гумілёва. «Чым ёсць жыватворны дух народа? — пісаў

Рашчынскі.— Ці гэта ўсяго толькі міф, створаны, каб апраўдаць існаванне дзяржавы і пашырэнне яе межаў за кошт суседзяў? Ці гэта ёсьць прыродная энергія, якая змушае кожны жывы арганізм нараджацца, развівацца за кошт навакольнага асяроддзя і згасаць, вычарпаўшы дадзены Богам і прыродай запас жыццёвай сілы? Безумоўна, вялікую ролю ў фармаванні гэтага духу адыгрывае геаграфічнае месца. Урадлівая ці неўрадлівая глеба, блізкасць да мора або горная мясцовасць, ваяўнічыя суседзі — усё адбіваецца на харектары народа, як на немаўляці — жыццё сям'і. Але ёсьць яшчэ адно — Найвышэйшая воля, згодна з якой усё жывое мае індывідуальнасць. Як ад кожнага чалавека цнота патрабуе абсолютна і безумоўна быць сабой, таго ж патрабуеца і ад народа. Як існаванне чалавека — самакаштоўнасць, так і існаванне кожнага народа. І гэту адметнасць, гэту самасць спасылае народу Гасподзь. І таму адмаўляцца ад яе — найвялікшы грэх, як грэх наракаць чалавеку на тое, што ён нарадзіўся тым, кім ёсьць. І грэх — патрабаваць універсалізацыі, уніфікацыі».

Паліна нібыта пачула голас, які гэта гаворыць, усхваляваны і сумны. Твар воіна, вочы паэта... Уражанне, быццам гэты чалавек мог бы ёй усё патлумачыць, падказаць, што рабіць з сабой, са сваім жыццём... І як шкада, што сустрэча гэтая немагчымая... Як ён пражыў свой апошні год на радзіме? Паліна ўспомніла іранічна-сумныя радкі пра старога паўстанца, які дажывае век ва ўтульнасці маёнтка:

Стары крышталь, ад часу цымяны,
Сяйвом блакітным шафу поўніць.
Вікамі дзвёры не ўзламаны,
І зоры ўцягваюцца ў комін.
Засохлым лісцем пахнуць кнігі.
Чытанне пры агні — як воля.
І ў наваколлі ціха-циха.
Таємна-циха — як ніколі.
Дрымата дыхае за крэслам
Ці смерць? Прыйшынак ці дарога?
А сэрца стукае, як цесля,

Збівае лесвіцу да Бога.
На разуменне спадзявацца
У гэтым свеце — праста слабасць.
І мы выходзіі на пляцы,
Вучыліся дзвярыма ляпаць.
І вось — па склепах, па маёнтках
Паразбрываюся пакаленне.
А варта высунацца вонкі —
Гразёй запэцкаеш каленъкі.
Напалеоны і Касцюшкі
Сядзяць у вальтэр'янскіх крэслах.
Хай сцены і прыдбаюць вушы —
Душу маўчанне зробіць смелай.
Занадта ўтульна ў гэтым крэсле,
Каб сцюжу выклікаць праз слова.
Няхай крышталь у шафе свеціць —
Звычайны посуд засцянковы.

Не, з аблічам на партрэце гэтыя слова не стасуюцца.
Філосаф стаміўся, але не згас.

Маці, вядома, паўшчывала дачку, што зноў пачала жыць між кніжных старонак, як шашаль. І да гэтага... штурмана... не варта было адной хадзіць — у чалавека прусакі ў галаве, некалькі разоў заспівалі яго на дыванку ў становішчы дагары нагамі. Не, не ёга — ён неяк іначай называў, складана. Хоць і добры. Вось перадаў два слоікі з шыпшинаўым варэннем — спецыяльна для Паліны. Ды яшчэ пра Артура, нябожчыка беднага, распытваў. Навошта — не сказаў, аджараваўся.

Паліна, як магла, супакоіла маці. Добра яшчэ, што тая не ведае пра ліст ад Стася.

І можна, зачыніўшыся ў сваім пакоі, яшчэ раз гэты ліст перачытаць і паплакаць. А ўявіўшы, як скульптар сядзіць дзесяці побач са сваёй «уладальніцай» і не можа без дазволу той нават патэлефанаваць, звязаны ўздзячнасцю, як смерцю,— заплакала яшчэ мацней.

Урэшце, і фрэйліна імператарскага двара Аляксандра Смірнова-Расэц лічыла вартым сваёй годнасці праліць слязу над атрыманым лістом.

А тут яшчэ патэлефанавала ўлюбёная Палініна вучаніца, наконт якой неаднойчы марылася — вырасце добрая беларуская паэтка. Усё-ткі ўжо ёсць некалькі першых — і

ўдалых — публікацый. Патэлефанавала, каб пачытаць новыя вершы... Аказалася, на рускай мове. Чаму? А душа так запатрабавала. Паэт — птушка вольная, на якой мове хоча, на такой штабечка. І Паліна дарэмна раіла не збочваць з аднойчы абранае сцежкі, гаварыла, што мова — жывое, мае сваю душу. Што паэт мусіць быць у сугуччы з аўрай роднай зямлі, іначай застанецца вечным маргіналам, нецікавым і ва універсуме... Пані, што за кансерватызм у постмадэрновай прасторы! Творца ўногуле мусіць з мовай змагацца, трущыць яе і выходзіць за ейныя межы.

Паліна паклала трубку, ледзь утрымаўшыся, каб не абрывацца на здольнае семнаццацігадовае дзіця сусветны гнеў. Няўжо яшчэ адзін пустацвет на тваёй ніве, бедная Беларусь?

«...Разумных больш, чым добрых, тут, ты не дакажаш ім нічога... Твая гравюра «Страшны суд» ад мастака, а не ад Бога...»

12

Захад палымнеў, нібыта зямля адмаўлялася больш усмоктваць пралітую кроў і аддавала яе небу.

Цела было адным вялікім сэрцам, якое білася болем. Нешта халоднае, чужое слізганула пад кашуллю... Дотык быў такі гідкі, што крывавы туман распаўся на асобныя хмаркі і вар'яцкая пульсацыя суцішылася. Вінцэсъ варужнуў непаслухмянай рукой. Жывы! І, яшчэ да канца не апрытомнёўшы, скапіўся за тое, што варушылася на грудзях... Нечая рука... Скрозь чырвань Вінцэсъ убачыў перакрыўлены спалохам твар. Потым мільганула нешта бліскучае... Натрэніраванае цела воя спрацавала амаль механічна, і вось незнаёмец ужо сам ляжыць, прыціснуты смерцю да раблі, і сталь цалуе яго сэрца.

Як лёгка ён стаў забіваць...

Вінцэсъ бяссіла апусціўся побач, памацаў сваю галаву, што ўсё яшчэ пульсавала болем,— нічога страшнага, рана неглыбокая, проста быў аглушаны. Але што хацеў ад яго няўдалы забойца? Не падобны да жайнера. Вінцэсъ нахіліўся над забітым і скалануўся ад агіды: на нямытай шыі ў таго вісела ўжо са дваццаць нацельных крыжоў,

залатых, срэбраных, з каштоўнымі камяніямі і са старажытнай эмаллю, з часцінкамі святых сакрамэнтаў... Марадзёр!

Вінцэсъ пакратаў свой крыж: на месцы, мярзотнік не паспей яго зняць. Затое забраў залаты гадзіннік-брэгет, падарунак бацькі. Хлопец, пераадольваючы грэблівасць, вывернуў кішэні грабежніка. Потым старанна абцёр знойдзены гадзіннік крысом чамаркі, паўстанцкай шэрай світкі, нібыта спадзяваўся адцерці нячысты дотык... І толькі цяпер, калі туман канчаткова рассеяўся, змог агледзеца вакол. У траве — белыя мундзіры ворагаў, заплямленыя чырвоным... Гэтым жа чырвоным пазначаныя шэрыя світкі і мундзіры паўстанцаў.

Чым гэтыя людзі адрозніваюцца цяпер? Толькі віпраткай...

Як іх многа... Нібыта спраўдзілася колішняя страшная відзежа.

Вінцэсъ хутчэй адчуў, чым пачуў, тупат капытоў. Усё яшчэ нязграбна рухаючыся, спрабуючы атрасці з сябе рэшткі туману, адшукаў шаблю, рэвалвер...

— Пан Вінцэ-эсъ!

Струменьчыкі крыўі сцякалі па лбе, перашкаджаючы глядзець. Здаецца, голас Марка?

Вершнік ужо саскочыў з каня і абдымаў Вінцэса.

— Як я рады, што вы жывыя! А ў нас усе пэўныя, што вас забілі. Хадземце, там Вальжына і дзяўчата. Вас перавяжуць...

На полі бойкі рухаліся постасці. Людзі з Вінцэсевага атрада ніколі не кідалі сваіх параненых і забітых. Вярнуліся і цяпер. На гэты раз удалося пагнаць ворага, але далейшая пагоня была б згубай.

— Колькі мы страцілі?

Марка памаўчаў, потым выціснуў:

— Пятнаццаць... И столькі ж паранена.

Гэта значыць, кожны трэці... Так, далёка тыя часы, калі яны рваліся ў бітву з усмешкай на вуснах. Сёння хутчэй са сцятымі сківіцамі. Бойка пад Мілавідамі нібыта завяршылася ўдала... Але ваенная перамога — кабета капрызлівая, і скарыстацца з яе прыхільнасці могуць нямногія, багатыя лёсам. И цяпер пераможцы хаваюцца па лясах, як зацкаваныя вайкі, і іх усё меней і меней.

— Пан Вінцэс! Трэба сыходзіць — можа з'яўіцца новы атрад карнікаў.

— Чакай... Ты ведаеш гэтага? — Вінцэс ткнуў нагой цела марадзёра.

Марка прыгледзеўся.

— Новы ў нас чалавек. Нібыта бачыў яго з Мартынавымі воямі.

Вінцэс дасадліва ўздыхнуў. Прыкра... Мартын вельмі бярэ да сэрца такія выпадкі. А апошнім часам давялося далучаць да парадзелых атрадаў самых сумнэўных асобаў.

— Давядзе́цца сказаць Ваўкалаку... Гэты чалавек рабаваў забітых.

— Не атрымае́цца сказаць.— Марка хаваў вочы.— Схапілі Ваўкалака. І пана Рагманава таксама. Янук Вараўня забіты...

— Як жа вы дапусцілі? — схаладнеў Вінцэс.

— Не тут... На дарозе ў Гарнушки. Атрад самааховы. Мартын не хацеў страляць.

Гэта сапраўды была жахлівая вестка. Новы губернатар, прызначаны замест Назімава, стары бульдог Мураёў, не абцяжарваў сябе развагамі пра высакароднасць сродкаў. Што такое катаўянні і шыбеніцы, калі імперыя можа страціць сілкаванне для аднаго са сваіх прагных шчупальцаў, якія бясконца растуць?

Але найбольшая подласць была — стварэнне атрадаў самааховы. Сялянам раздавалі зброю, каб яны бараніліся супраць паўстанцаў. Ім казалі, што гэта гонар, гэта давер цара, які робіць іх роўнымі з панамі, нават вышэйшымі за бязбожных паноў. Давалі тры дзесяціны зямлі на сям'ю, за схопленага паўстанца — узнагарода. Прыгонныя інсургенты вызываляліся ад паншчыны, панская маё масць магла стаць іхняй...

Вінцэс ведаў пра выпадкі, калі сяляне даносілі на сваіх уладальнікаў, якія не мелі дачынення да паўстання.

Край гарэў у агні, але гэты агонь выпальваў толькі шаты.

...Калі ёселеўай карчмы, апошняга прытулку інсургентаў, раслі ліпі і клёны, светлыя, прыветныя дрэвы. Нікому не патрэбная карчма ля памерлай дарогі, бо дарогі паміраюць гэтак жа, як і людзі. Вінцэс працягнуў

руку праз расчыненае акно і павітаўся з маладым клёнам,
патримаўшыся за зялёны прахалодны ліст-даланю.

— Распачынаць сутыгчу ў горадзе, сярод варожага
натоўпу, у прысутнасці тысячы жаўнерай? Вар'яцтва! —
гэта ўмяшаўся ў спрэчку, якая вялася ад раніцы, Юзаф.

Вінцэсъ адварнуўся ад акна. Юзаф узрушана хадзіў па
пакой, яшчэ нядайна застаўленым важкімі дубовымі
сталамі ды лавамі. На сценах яшчэ віселі галандскія
парцэлянавыя талеркі з сінім малюнкам па белым —
паважныя матроны ў вялізных каптурах, з горамі пірагоў,
падобных да падушак, на сподах; барадатыя мужчыны ў
паласатых панchoах і драўляных чаравіках, з нязменнымі
трубкамі ў зубах і куфлямі піва... Як гэты сіне-белы свет не
стасаваўся з ружжамі, састаўленымі ў куце ля каміна!

Вінцэсъ ведаў, што за дзвярыма чакаюць рашэння людзі
з Брацтва Ваўка. Іх заставалася занадта мала, таму яны і
чакалі.

— І ўсё-ткі я пайду з імі,— Рацгынскі быў рашучы.—
Мартын заслугоўвае, каб дзеля яго рызыковалі. Як і іншыя,
асуджаныя на страту.

— Ты зноў змешваеш асабістae і агульнаe,— ваяводскі
камісар Кастусь быў ледзь не ў гневе.— І Мартын, калі б
захацеў, мог бы адбіцца. Чаму не стаў страляць у
нягоднікаў?

— Сяляне не вінаватыя, іх падманулі,— ціха прагаварыў
Вінцэсъ.

— Падманулі! Гэтак усё можна апраўдаць,— нервова
рухайся па пакой Кастусь.— Ты ж чуў мой «Прыказ да
народу зямлі літоўскай і беларускай»? «Міліцыі і каравулаў
па сёлах каб ніякіх нідзе не было, бо калі зловяць каго ў
каравуле або ў міліцыі, то калі не цяпер, то пазней без
агаворкі павесяць».

— Запозна было выдаваць такія загады,— горка сказаў
Вінцэсъ.— Мы і так у іх вачах — ворагі...

— Прынамсі, ты ведаеш, што не я прычынай таго, што
мужыкі не зацікаўленыя ў паўстанні.— У голасе Кастуся
Вінцэсю пачулася нязвыклая стома.— Ды што было ўзяць з
нашых кіраўнікоў, «белага жонду», якім больш за
чужаземнае ўладаранне страшна страціць рабоў або тую
землю, якая і так ім не належыць.

— Беларусь — спрадвечная Польшча,— з крыўдай заўважыў Юзаф, зразумеўшы, куды ляціць камень.

— Пачытай пра гэта ў Статуце Вялікага княства Літоўскага, напісаным на нашай мове. Сядзім на адной патэльні, ды яшчэ высвяляем, пад каго алею больш налі. Дурні... — Кастусёў нервовы твар ажно тузануўся ад гневу.— Ведаеш, адкуль пайшло вызначэнне «белыя» для прыхільнікаў арыстакратыі? Падчас французскай рэвалюцыі перасталі насіць парыкі. Бо іх належала пасыптаць мукою, а дэмакраты ўважалі гэта за грэх, калі ў людзей няма хлеба. Ну а ворагі рэвалюцыі дэманстратыўна ўпрыгожвалі сябе напудранымі штучнымі каўтунамі. Вось і нашы... Лепей галаву мукою пасыплюць, чым мужыку галоднаму аддадуць.

Камікар уздзеў на каротка стрыжаныя валасы лёгкую ваўнянью магерку.

— Не будзем рэзань і вешаць ворагаў і здрайцаў мы — павесяць нас.

— Справядлівасць не прыплывае рэкамі крыіві! — выкрыкнуў Юзаф.

— Справядлівасць? — ноздры Кастуся трапяталі, твар пайшоў чырвонымі плямамі. Вінцэсь нават спалохаўся, што з камікамі здарыцца чарговы нервовы прыступ.— Вось ты шчыры вернік, Юзаф... Тыдзень таму ў Вільні загадалі святкаваць дзень нараджэння рускай царыцы і ва ўсіх касцёлах правесці імшчу за цара. А хто з касцёла выходзіў — штраф дзесяць рублёў срэбрам. І служылі, і слухалі... А ўвечары па загадзе ілюмінавалі кожны дом, кожную кватэрку... Асабліва сачылі, каб у святочных агнях былі дамы сем'яў павешаных ды зняволеных інсургентаў. Як ты думаеш, што горш — шыбеніцы або такое свята? Як на маю думку, дык не варта нам мігдалы разводзіць. Як яны з намі — так і мы з імі! Ну, добра... Паеду ў лагер Кабылінскага. Удачы!

А потым, калі ўсё было вырашана, маленкі калматы Хатнік, якога былыя гаспадары карчмы забыліся вывезці з сабой, паклаўшы пад печку лапаць, пачаў асцярожлівы абыход сваіх уладанняў. Насмецілі незнаёмцы, нашумелі — шум Хатнік бачыў таксама ў выглядзе смяцця, неахайнага, раскіданага па падлозе, сценах, столі, як густое павуцінне... Злосць, боль, няnavісць — усяго было ў тым

смяцці. Вось, зноў балбочуць! Схаваліся ўдвох у прыщемку залы... Хатнік ператварыўся ў маленъкую шэрную павуцінку пад самай столлю. Але ў словах гэтых людзей не было нянявісці — толькі стома і боль.

— Я разумею — вайнага... Але ці можна пагадзіцца з заклікамі Кастуся нікога не шкадаваць? Я — дрэнны жаўнер, так, але ці чуў ты, Вінцэсь, плёткі пра атрад Міладоўскага?

— Думаю, Юзаф, пра нас усіх расказваецца шмат крывавых і брудных гісторый...

— Не, я ведаю ад чалавека, вартага даверу. Прыйшлі прасіцца ў атрад некалькі маладых хлопцаў. І Кастусь, каб «загартаваць» іх у справе, даручыў ім павесіць селяніна і яго малога сынка. Добра хоць, малому ўдалося ўцячы...

— Не веру.

Суразмоўцы памаўчалі. Павуцінка ў куце калыхнулася ад пакуты, што трапяціла ў іх думках.

— Ты расчарараваўся ў нашай справе, Юзаф?

— Я пайду з вамі да канца.

Пакой апусцеў, і Хатнік змог прадоўжыць сваё падарожжа... І калі б ён мог адчуваць, як чалавек, было б яму вельмі сумна. Старэе будынак, мышы зладзілі ў сценах цэлы горад, і ніхто не прынёс сюды котку...

А ўвечары ўсіхваліваны Стась Людвісар папрасіў Вінцэса ад'ехацца да калліцы, што стаяла на скрыжаванні. І золатавалосая фея, захутаная ў зялёны плашч, зазірала ў очы мужчыны, нібыта ў очы свайго лёсу.

— Бацька адсылае мяне за мяжу, у Швейцарыю. Я сказала, што адна не паеду. І ён дастаў яшчэ два пашпарты. Адзін — Станіславу. Другі — для чалавека, які стане майм мужам. Я хачу, каб гэта былі вы. На жаль, іначай не атрымаецца вас вывезці.

Станіслаў, сведка гаворкі, вымавіў толькі адно:

— Я — з Вінцэсем. Як ён вырашыць.

І Вінцэс хаваў свой пагляд і не ведаў, як адказаць, каб не абразіць. І нязменная мадам Лецьен пагардліва падціскала вусны, відаць, лічачы яго нягоднікам.

А Хрысціна з усіх сіл намагалася гаварыць так, каб не гучала просльбай, каб не страціць вяслага тону,— і ад гэтага было яе невымоўна шкада, бо голас зрываўся ад пакуты:

— Паўстанне хутка задушаць. Вы не можаце гэтага не ўсведамляць. Бацька добра ў такіх справах разбіраецца. А ён адмовіўся надалей даваць вам грошы. Значыць, упэўнены, што — параза. Лепей часова адступіць, каб пасля пачаць усё наноў! Я ніколі не стану вам перашкодай у вашым змаганні! Мы можам абвянчацца сёння ж у Наўеўскім касцёле. Падумайце, якая рамантычная гісторыя! Проста як у кнігі.

Хрысціна цераз сілу засміялася, і Вінцэсь са шкадобай пацалаў яе дрыготкую руку. Са шкадобай, а яна ж прасіла не гэтага пачуцца! Ну чаму, чаму ён павінен слугаваць сэрцам і душою іншай, з вялікімі цёмнымі вачыма і строгімі вуснамі, якая ніколі не будзе ягонай! Чаму пры адным успаміне пра яе спыняеца сэрца, пры думцы, што яна сядзіць дзесяці калі акна і ўжо слёз не мае, каб плакаць — па бацьку і па тым, іншым, што заслужыў яе каханне?

Ды хіба бывае каханне без надзеі, без літасці?

Бывае... І ў яго, і ў беднай Хрысціны, прыгожай, разумнай, багатай і добрай...

Мадам Лецьен, сыходзячы за прыгнечанай падапечнай, прамовіла:

— Месье, я павінна сказаць. Я перажыла рэвалюцыю, і муж мой загінуў на гільяціне. І я бачыла многіх падобных да вас натхнёных юнакоў і бачыла, як кацліся іх галовы ў кошыкі. Ці вы думаеце, што яны, тыя юнакі, былі менш за вас вартыя шчасця і перамогі? Сёння вы зрабілі найвязлікшае глупства ў сваім жыцці, юнача. І вы, месье Станіслаў, таксама.

Што лепш — гільяціна або шыбеніца, «мураўёўскі гальштук»?

Пытанне, вартае блазенскага тэатра.

Шыбеніцы ўсталявалі на Саборнай плошчы. У гэты час не разважалі пра тое, ці добра караць смерцю перад храмамі. Галоўнае — застрашыць найболыш народу. Загадана было ўсім хадзіць глядзець. Самае горкае — пра гэта неаднойчы з прыкрасцю казаў Юзаф, які асабліва пераймаўся пытаннямі маралі,— народ збіраўся б і без загаду. Проста таму, што на падобныя відовішчы людзі прыходзяць зайсёды. Чалавека цягне глядзець на чужую смерць, на чужыя пакуты — нават калі ён спачувае

ахвярам. Цяжка пераадолець спакусу адчуць сябе ў бяспечы на тле нечай пагібелі.

Мешчукі і жаўнеры, кабеты і дзецы — плошча віравала. Нават купка сляпых лірнікаў у шэрых світках, з абліччамі, на якіх, як на дне высаходзіла калодзежа, не адбівалася нічога, стаяла ля эшафота. Небаракі, відаць, патрапілі сюды выпадкова, зацягнутыя людскім вірам.

Сыпануў барабанны пошчак, і натоўп уздыхнуў нібыта на адны грудзі. На гулкія дошкі першым выйшаў высокі шыракаплечы мужчына з доўгім чорнымі валасамі, густа перавітымі сівізной. Нейкая кабета віскнула, пабачыўшы страшнае аблічча асуджанага,— глыбокі шнар цягнуўся праз уесь твар. Другі асуджаны выглядаў старэйшым і больш змучаным. Яго вусы, калісыці, відаць, бадзёра скіраваныя ў бакі, бяссіла абвіслі, толькі чорныя вочы зпад сівых брывоў пазіралі цвёрда і ясна. Прысуд быў вядомы — дзяржаўныя злачынцы... Дваранін Мартын Саколка і дваранін Вакула Рагманаў... Канфіскацыя маёmacці... Страта цераз павешанне...

Асуджаныя не служалі слова прысуду. Яны, толькі з'явілася магчымасць, абняліся. Потым высокі, схілўшы галаву, нібыта папрасіў у старэйшага за нешта прабачэння. Цікаўнікі, што стаялі бліз эшафота, прагна ловячы слова і пагляды смяротнікаў, улавілі, што гаворка ішла пра нейкую дзяўчыну.

Што адказаў другі, было незразумела, бо да асуджаных падышлі жаўнеры і пацягнулі туды, дзе гайдаліся трывяровачныя пяталі. Людзі на плошчы гадалі, каму дастанецца трэцяя? Няўжо на гэты раз шыбеніцы не хопіць здабычы?

Калі на памост вывелі трэцяга, пачуўся ці то абураны, ці то расчараўаны гуд. Зразумела, чаму прыпазніліся,— гэты трэці, светлавалосы доўгі хлопец, быў такі хворы, што сам не мог ісці. Яго валаклі пад рукі двое жаўнераў, і ногі злачынцы, абытая ў скураныя лапці, нязграбна цягнуліся па дошках, час ад часу намагаючыся зрабіць крок. А расправа над зацкаваным зверам не цікавая.

Прысуд быў таксама кароткі. Селяніна Гаўрылу Чарапавіцкага з вёскі Гарнушкі за ўдзел у бунце пакараць смерцю праз павешанне.

Зноў загулі барабаны. Залатыя крыжы на царкве і на касцёле люстравалі сонечныя промні. А кат узяўся за пяতлю...

Сведкі пасля па-рознаму апісвалі падзеі. Адны казалі, што ўсё пачалося, калі нехта выстраліў у ката і той сагнуўся, схапіўшыся за параненую руку. Другія казалі, што бойку распачалі сляпяя лірнікі, якія раптоўна зрабіліся відушчымі і ўскочылі на памост, спрытна арудуючы сваімі кіямі ў якасці зброі. Нехта з іх, уцякаючы, на развітанне правыў па-ваўчынаму — і пайшлі чуткі, што гэта былі людзі з Брацтва Ваўка, у існаванне якога мала хто верыў, але ўсе баяліся.

Каму падалося, што наляцела цэлая тысяча інсургентаў, хтосьці казаў пра дзесяць адчайных...

Бунтаўшчыкі разам з вызваленымі паплечнікамі, адстрэльваючыся, адступалі да былога кляштара бернардзінцаў. Некалькі службоўцаў архіва, які месціўся цяпер у гэтых сценах, ледзь паспелі выскучаць-выпаўці на вуліцу, і масіўныя дзвёры, абабітыя бляхай, зробленыя дзвесце гадоў таму ў разліку на аблогу, зачыніліся з глухім грукатам, як вечка труны.

На верхній пляцоўцы вежы можна было крыху спыніцца. Марка Рагманаў нарэшце абняў бацьку. Вінцэсъ знясілена апусціў на падлогу Гаўрылу Чарапавіцкага. Той стаіў стогн, але ўпарты не глядзеў у очы свайму выратаваўцу. І Вінцэсъ ведаў чаму. Яшчэ падчас учёкаў, пазнаўшы пана, светлавалосы Гаўрыла інстынктыўна рвануўся ўбок, прэч... Але быў занадта слабы.

— Вінцэсъ, яны цягнуць гармату! — пракрычаў ад акна Стась Людвісар. Вінцэсъ не хацеў, каб хлопец ішоў на гэту смяротную авантuru, а Стась упёрся: і так яго занадта берагуць! Пойдзе хоць самавольна...

Відаць, у магнацкага сына, гэтак жа, як у Вінцэсі, была непера-адольная патрэба ўвесеь час даказваць сваю вартасць сабе самому і іншым. Апошні месяц ён нават абстрыг дагледжаныя пазногі!

Ваўкалак пацёр самлелія ад вяровак запясці:

— Дайце штуцэр!

Вінцэсъ, аднак, распараціўся:

— Не. Страгаць ёсць каму. Ты з нас самы дужы, нават пасля вязніцы. Дапамагай вызваляць выхад...

На ніжэйшай пляцоўцы чуўся грукат. Калісці з гэтай вежы можна было перайсці на іншую лесвіцу, унізе якой пачынаўся падземны ход, што з'ядноўваў мужчынскі і жаночы кляштары бернардзінцаў. Каб не сур'ёзнасць становішча, можна было б удосталь паразважаць у духу «Дэкамерона»... Але цяпера жыццё дзесятка чалавек залежала ад таго, як хутка яны змогуць разабраць мур, якім яшчэ гадоў сто таму быў закладзены ўваход на лесвіцу. Другі канец ходу, у развалінах былога гаспадарчай пабудовы кляштара, вызвалілі загадзя. А з боку будынка давялося пакінуць, каб не выклікаць падазрэнняў.

Заставалася спадзявацца, што карнікі не ведаюць пра таямніцу бернардзінцаў і вераць, што загналі дзёрзкіх нападнікаў у пастку.

Вінцэсъ прыщэліўся ў жаўнера, які схіліўся над пагрозным целам гарматы... Стрэл... Трапны. Няўжо ён, Вінцэсъ, набыў ужо гэту паскудную абыякавасць да чужога жыцця і смерці, якая кідае войска на войска?

Рашчынскі быў добры стралок, пан Вакула Рагманаў — таксама не з горшых, і жаўнеры да ўваходных дзвярэй падышодзіць баяліся. Але ўсё роўна ў кляштар вось-вось маглі ўварвацца.

Між камянёў муроўкі, на вузкім выступе пад акном, расла кволенская бярозка. Але ад яе тонкіх каранёў, што ніколі не знаходзілі сабе добрага сілкавання, у магутным муре распаўзalіся трэшчыны.

Марка прагаварыў, перазараджаючы штуцэр:

— Ці ўяўлялі дойліды, што тут будуць служыць падобныя абедні?

— Знайшоў з чаго дзівіцца... — горка ўсміхнуўся Вінцэсъ. — У гэтым кляштары французы коней ставілі. А як манахаў выганялі яшчэ пры Мікалаю, дык скульптуры праста ў будынку палілі. Кажуць, адна манашка кінулася ў агонь, абняла драўляную выяву Багародзіцы і разам з ёй згарэла. І ўжо расказваюць легенду, нібыта прывід манашкі цяпера тут блукае.

— Цікава, ці будуць расказваць легенды пра нас? — азваяўся Стась Людвісар ад суседняга акна.

— Вядома! Мы ж будзем героямі ў новай, вольнай краіне! — аптымістычна заяўіў Марка.

— Хлопчыкі!..— сумна зазначыў пан Вакула.— Рыхтуйцеся да таго, што праз сто гадоў ніхто не ўспомніць вашага сённяшняга геройства ў гэтай вежы. Магчыма, і вежы самой не будзе.

— Ну, вы яшчэ скажыце, што нашыя нашчадкі ў гэтым будынку зробяць тэатр ды будуць паказваць аперэткі,— запярэчыў Вінцэсъ.— Не можа ж такога быць, каб тыя, хто будзе жыць пасля нас, пера-сталі цаніць сваю волю! Колькі народу за яе загінула, колькі розныя суворавы бязвінных тут панішчылі! Не, я не магу паверыць, што гэта забудзеца.

Глухі грукат скалануў вежу. Гарматны стрэл прабіў вароты. Цяпер заставалася адно — уцякаць.

На шчасце, мур удалося разабраць настолькі, каб мог пралезці чалавек.

Адзін за адным паўстанцы знікалі ў чорным правале, але тупат пагоні ўжо падымаліся па вінтавой лесвіцы. Вінцэсъ, Стась, Марка і пан Вакула абрынулі ўніз град куляў, змусіўшы карнікаў адступіць.

Настала зацішша. Ворагі былі пэўныя, што ўцекачы нікуды не падзенуцца. Навошта ж рызыкаваць ды лезці пад кулі?

Рашчынскі заўсёды адступаў апошнім.

На гэты раз атрымалася не так.

Гаўрыла Чарапавіцкі ўжо зусім знясілеў, і Вінцэсъ зноў кінуўся дапамагаць яго несці. Чаму? Ці хацеў, ратуючы забойцу бацькі, пераадолець у сабе нянавісць, выкананаць бацькаў запавет? Ці спадзяваўся, што ў гэтым зацітаем мужыку прачнуцца павага і ўдзячнасць да ягоных паноў, што ён усвядоміць, якую чорную справу ўчыніў?

Апошняе, што Вінцэсъ бачыў, калі азірнуўся назад,— Стась Людвісар перагнуўся ўніз, страляючы ў некага... І ўпаў сам, пакаціўся ўніз па лесвіцы, па якой ужо ўзбягалі ворагі.

А потым, у лесе, пасля шалёнага галопу коней, пасля віншавання і горычы ад усведамлення страт была Яна... І гарачы шэпат:

— Я ведаю, што вы зрабілі дзеля мяне. Бедны мой хлопчык... Вы трохі спазніліся нарадзіцца. А Мартын упэўнены, што нарадзіўся зарана... І што рабіць мне? Можа, дзесьцы вас чакае маладзенъская дзяўчынка,

падобная да мяне, прызначаная вам? Калі б я мела два сэрцы...

У вечаровым прыцемку ён адчую дотык да свае шчакі яе вуснаў — і захацеў памерці, каб гэта засталося апошнім у памяці.

І з усія моцы намагаўся вычуць нешта большае за ўдзячнасць.

І мімаволі ўспамінаў Хрысціну і яе брата, такога даверлівага, чыстага, смешнавата-нязграбнага, якому так і не стаў цалкам давяраць. І ў галаве круціліся страшныя слова — «прынёс у ахвяру»...

13

— А, дарагі пляменнічак завітаў! — гарнушкаўскі дзядзька Валянціна, шыракаплечы волат з пшанічнымі вусамі, спяшаючыся, адчыніў веснічкі. — Які гонар для нас, бедных вяскоўцаў!

І магутным ударам у сківіцу адправіў дарагога пляменнічка на здзяўбаную курамі траўку.

— Падлаед няшчасны! Добра, што брат мой, Нічыпар, не дажыў, каб пабачыць, як сынок магілы продкаў рабуе!

Наступны ўдар па пляменнічку прадухліў штурман Сымон, маланкава затрымаўшы дзядзькаву руку.

— Спакойна, спакойна... За што вы яго?

— Ды такога забіць мала! — Дзядзька сярдзіта тузануўся. — Пусці... Рукі ў цябе як абцугі... Гэта ж якое паскудства ўчыніў! — не зважаючы на лаянку абуранай віленскай «уладаркі», дзядзька звярнуўся да Паліны, якая, відаць, з усія кампаніі выклікала ў яго найбольшы давер: — У мінульым годзе прыслалі гэты... свайго напарніка па фірме. Той дакументы паказаў — пляменнік ваш, кажа, даручыў могілкі абследаваць. Можа, каму з сваякоў трэба магілку паднавіць. У сябе яго пасялілі ды яшчэ трох апойкаў, прынялі як належыць... Паўсюль павадзілі... А ён з камандай, пакуль людзі ў полі былі, надмагільныя пліты, што з касцёла ацалелі, павышагваў са скляпення, загрузіў у фуру ды звёз. Ды яшчэ з магілы маці нашай, гэтага нягодніка, Валянціна, бабулі, што гадавала яго, помнік прыхапіў, прыгожую такую пліту чорную. Наараніцу, які пабачылі, не было куды ад сораму падзецца. Табе што,

матэрыйялу на вашыя вырабы не хапала, каб табе зямля калом стала?

Валянцін, які ўсё яшчэ сядзеў на зямлі, раптам пачаў неяк дзіўна рагатаць.

Дзядзька разгублена зірнуў на Сымона і Паліну.

— Можа, я яго замоцна стукнуў?..

Сымон пакруціў галавой.

— Здагадваюся, у чым справа. Думаю, дзядзька, што дарэмна вы свайго пляменніка вінаваціце...

Ужо ў хаце, за накрытым столом, дзядзька Міхась няёмка крактануў:

— Ну, ты ўжо пррабач мне, Валік. Але ж і сам вінаваты, што з дзярмом усялякім звязваўся.

— Чалавек не нараджаецца дзярмом...— ціха прагаварыў Валянцін, гледзячы ў чарку, нібыта ў калодзеж.— Мы ж з дзяцінства сябравалі. Пазнаёмліся, калі мяне з пятага класа забралі ў Рэспубліканскую школу-інтэрнат для адораных дзяцей. Валянцін Сцяпко сеў са мной за адну парту. Таксама сірата, з Вушаччыны... Але вясёлы, дасціпны.

— Што, і праўда гэты паскуднік — мастак? — змрочна пацікавіўся Сымон.

— Хацеў, ды не выйшла...— уздыхнуў Валянцін.— Я паступіў у інстытут на скульптуру. А яго нават у вучэльню не прынялі. Перажываваў... Падаўся ў наргарс, на бухгалтара, як і Дзіна, дарэчы. Яны аднакурснікі...

Дзіна незадаволена ўсміхнулася:

— Што, нерамантычная ў нас прафесія?

— Ну чаго ты? — разгубіўся Валянцін.— Я зусім не ў крыйду. Вось і Сцяпко нібыта саромеўся, што ён бухгалтар, а не мастак.

— А чаго тут саромецца? — не ўразумеў дзядзька Міхась.— Самая лепшая праца! У нас калі хто на бухгалтара вывучыцца — ого! Разумнік! Я б сам лепш не заатэхнікам, а бухгалтарам быў. А мастак — цыху... Прыйзджалі вунь былі ў вёску практыканты з вучэльні. Жыла адна ў нас на кватэры. Блытаецица са сваёй дошкай па палях, сядзе пры дарозе, малюе пад дажджом, прыйдзе мокрая, як варона... От работы!

А Паліна змагла толькі аднойчы крадма ад спадарожнікаў ўсміхнуцца скульптару, якога ёй зноў было

невымоўна шкада,— што ж гэта за злы геній такі ў яго, нейкі злавесны двайнік? І Валянцін усміхнуўся ў адказ куточкам рота. Паліну трохі ўсцешыла, што пасля ён не кінуў трывожнага або вінаватага позірку на сваю «ўладальніцу». Ну і гульні! Не хапае толькі веера, якім іспанкі падавалі таемныя знакі палкім ідалъга.

Праўда, на жаль, на палкага ідалъга Валянцін аніяк не падобны.

Вёска Гарнушкі калісьці бачыла лепшыя часы. Меліся школка, амбулаторыя, крама, у якую час ад часу можна было зайсці... Але палова хатаў пазірала на свет сляпымі вачыма забітых вокнаў. За вёскай святлеў самотны двухпавярховы дом з белай цэглы — чорныя прагалы на месцы выбітых шыбаў надавалі яму падабенства з чэрапам волата. Гадоў пяць таму тут паспрабаваў адзін уязцца за фермерства. Ага, як жа... Гарнушкаўцы, ад старшыні да пастуха, ведалі, як належыць ставіцца да «паноў». То сена ў новаспечанага фермера згарыць, то авечкі здыхаюць адна за адной немаведама чаго... А як падатковая інспекцыя ўзялася!.. Так і кінуў небарака гаспадарку.

...Рэчка з вясёлай назвай Лялёўка бегла па чорных камянях у абдоймы далёкіх салёных хваляў, буслы з году ў год сяліліся на воданапорнай вежы, а на Купалле з пакручастага берага скочваліся падпяленыя аўтамабільныя пакрышкі з хвастамі чорнага смярдзючага дыму... Вёска была як вёска, учэпістая і працавітая, і паміраць пакуль не збіралася.

Дзвёры ў дзядзькаву адрыну, прыстасаваную пад сковішча непа-трэбных рэчаў, адчайна рыпелі, абараняючы вільготную цемру схо-вішча ад бессаромных промняў. Вядома, відовішча не надта выкшталцонае — старыя начоўкі суседзяць з дзіцячым вазком, люстэрка, падобнае на саслеплае вока,— са скруткамі руберайду... І ўсё прыкрашае пыл і павута.

Дзядзька Міхась кіўнуў у той бок, дзе ў прышемку грувасцілася нешта дзіўнае, прыкрытае рыззём:

— Вось усё, што ўдалося забраць з матчынай хаты...— і, павярнуўшыся да гасцей, патлумачыў: — Хату ж маці хацела вось на яго, унука, адпісаць, але ёсць у нас адзін... сваяк... Дык і прысадзіць, выпрасіць ў маці. Нібыта

братам трэба яго лічыць, але я не святы, не магу. Добра хоць, што не родны насамрэч — прыёмны.

— Адкуль жа ён узяўся? — зацікавілася Дзіна.

Дзядзька неахвотна патлумачыў:

— Працавала з маці на ферме адна кабета, па п'янцы загінула, ды як страшна — увалілася ў гнаярню. Ні мужыка, ані радні... Родам з Саматыяў, Варанецкая прозвішча. А Варанецкая ўсе — п'янь ды валацугі. Ды яшчэ казалі, ад паліцаі дзіця прыжыла. Можа, і ад партызана, як сама сцвярджала,— не ведаю. Але Саматыі ў вайну палілі, трывіцаць жыхароў сагналі ў адрыну і... Дзеци, жанчыны, старыя... Ды яшчэ што страшна — свае палілі, паліцаі. Быў такі Піліп Лухверчык, камандаваў, звяруга. Так што ў нас памяць яшчэ балючая, і калі на каго хоць падазрэнне, што з паліцаемі звязаўся, не даруюць. Вось і з'ехала Варанецкая ў суседнюю вёску. Ніхто з той бабай ды яе адроддзем знацца не жадаў. Наша маці і ўсынавіла сірату... На сваю галаву. Ад гнілога дрэва не чакай добра гладка.

— Дзядзька Міхась, не трэба... — паспрабаваў спыніць гаворку Валянцін.

— Вось і пяць гадоў таму ты гэтак: «Не трэба, хай жыве»... Падаў бы ў суд — адсудзіў бы ў турэмшчыка хату. А то ўся вёска пакутуе. Утварыў клуб дяя п'янюгай. Так што туды лепш не хадзіце.

Дзіна зацікавілася была магчымасцю адхапіць нерухомасць, але Валянцін вельмі цвёрда папрасіў яе не ўмешвацца, аж зблейц, нібыта чарговы раз атрымаў поўху. Віленская бухгалтарка злосна ўсміхнулася і падкрэслена абыякава пайшла да свайго бліскучага, як чорны марскі каменъчык, джыпа, вакол якога ўжо круціліся цікаўныя малалетнія гарнушкаўцы. Вось і добра... Паліна кінулася да скарбай скляпення. Валянцін і Сымон рушылі за ёй.

Калі прывыкалі вочы, цемра аказвалася пераможанай: яе праціналі частыя тонкія лёзы промняў са шчылін у сценах. У пыльным свяtle паўставалі дзіўныя відарысы: крыж з чорнага мармуру, пры-хілены да сцяны, а на ім развесшаны рыбацкі нерат... Каменны слупок з паглыбленнем наверсе — відаць, чаша для святой вады, што калісьці стаяла ля дзвярэй касцёла... Сымон прыпыніўся ля яе, задумна пагладжваючы гладкую

паверхню, што памятала, можа, мільёны багавейлівых дотыкаў.

— Святыя рэчы... Як было пакідаць на здзек? — чамусыці вінавата патлумачыў ад увахода дзядзька.— Можа, калі яшчэ прыдадуцца... Аднаўляюцца ж храмы. Так што пашукайце, як маеце інтэрас. Там камяні нейкія цікавыя — сыны мае папрыносілі, як былі малыя, замест цацак. Як касцёл узарвалі, дык усялякага ў друзе было.

— А вось і спавядальня з бабулінай каморы! — узрушана прамовіў Валянцін, прабіраючыся паўз Паліну ў глыб памяшкання. Спатыкнуўся і ледзь не паваліўся на дзяўчыну, паспейшы абаперціся рукамі аб сцяну. На імгненне Паліна апынулася ў ягоных абдоймах.

...Імгненне, як храм са светлымі купаламі, з якога не хацелася вяртацца ў неабаронены трывожны свет...

Што за глупства! Хіба гэты няшчасны няўклюда, прададзены, як на нявольніцкім рынке, уладнай прыгажуні, здолыны кагосъці абараніць?

Валянцін мармытнуў: «Прабачце...» і адышоўся, як паранены,— цікава, Паліне толькі падалося, ці і насамреч ён зачырванеўся?

Урэшце, навошта падманваць сябе — нібыта яна не адчувае асаблівых адносінаў да сябе Валянціна...

І калі ім, адносінам, не дадзена перарасці ў нешта адчувальнае (а гэта менавіта так), дык ці варта мэнчыцца?

— Вось яна, бабуліна жабка!

Валянцін трymаў у руках шерую цяжкую пачварынку. Сапраўды, у скульптара была фатаграфічная памяць: тая жабка, што ён падарыў Паліне, была дакладнай копіяй гэтай. Нават яшчэ лепшай. Бо арыгінал выявіўся пашкоджаным так, нібыта бедную жабку шкуматалі паўтара стагоддзя каменныя буслы. Паліна перавярнула фігуруку: літары «te».

Сымон таксама зірнуў:

— Ну вось, дзе былі, там і застаемся. Шукайце, шаноўная паненка, новую тэму для дысертациі... І ўвогуле — нашто вам тая дысертация? Дзетак лепей за ўсё нараджаць да трывцаці...

Скульптар няёмка кашлянуў і адышоўся. Паліна злосна зірнула на антыфеміністычна настроенага штурмана, шукаючы годнага адказу, але не паспела яго прамовіць.

— Зірніце, гэта, падобна, таксама з надмагілля Рашчынскага! Той самы стыль,— скульптар працягваў спадарожнікам нейкі абломак.

— Ваўчыная лапа! — узрадавалася Паліна.— Вядома, адтуль. Але нейкая дзіўная... Слухайце, на ёй чалавечыя пальцы! Што гэта, пярэваращен' быў? Ваўкалак? Трэба яшчэ пашукаць... А вось гэта што?

У руках у яе апынуўся круглы аскалёпак з лупатым вокам... Яшчэ адна жабка!

Праз гадзіну настойлівых пошукаў знайшліся яшчэ чатыры фрагменты ад жабкі, кавалак ваўчынай морды, яшчэ адна лапа...

Вядома, аднавіць фігурку жабкі было немагчыма, але галоўнае, што на сподзе разглядалася літара «и», відаць, «аги», ад «Alb-агу-te-nia».

Калі ў сярэднявечнай Германіі паміраў гаспадар дома, бліжэйшы сваяк хадзіў па дому і злёгку штурхаў кожную рэч, кожны мех з жытам — каб і яны ведалі, што гаспадара больш няма.

Рэчы памятаюць сваіх былых гаспадароў і захоўваюць іх дотыкі.

Паліна гладзіла шурпаты камень, і ёй здавалася, нібы яна дакранаецца да нечае рукі. Рукі вельмі засмучонага чалавека, якую хочацца затрымаць у сваёй, выказаць спачуванне...

Чым валодае чалавек? Мінулага — ужо няма... Будучыня — не настала. А той эфемерны адрэзак цяперашняга, над якім ён уладны, дзе ён можа рабіць свой выбар між злом і дабром,— які ён? Імгненне? Доля імгнення? Ці яго... зусім няма, а мы заціснутыя, як паддо-следныя мікраарганізмы, між двумя шкельцамі — мінулага і будучыні, і наперадзе — вясёлкавы туман, а ззаду — бясконцая перспектыва карцін, што чым далей, tym больш цымянія, скажоныя, непазнавальныя... I нават тое, што вось-вось было, здаецца, можаш дакрануцца,— ужо аддзеленае непрабівальнай паверхніяй... Ніхто ў Гарнушках не памятаў Рашчынскіх.

І Паліне яшчэ больш захацелася вярнуць памяць пра сумнага філосафа з сінімі вачыма.

У дзядзькавай хаце зумкала самотная муха, упартая пазбягаючы бліскучай ліпкай стужкі, падвешанай дзеля яе, мушынай, пагібелі на лямпе. Людзі, патэнцыйныя забойцы мухі, сядзелі пад лямпай укруг стала, засланага абрусам нахабна жоўтага колеру.

— А як памерлі твае бацькі, Валянцін? — Штурман Сымон адараўся ад чарадзейства над картай, раскладзенай на жоўтым абрусе,— здавалася, быццам усё, на стол пакладзенае, плавіща на патэльні з яешняй. Штурман, як і абяцаў, спрабаваў накрэсліць таемны маршрут, узяўшы за пачатковую крапку, па агульнym рашэнні скарбашукальнікаў, надмагілле Рашчынскага. Пакуль што ўсе разлікі завяршаліся пасярод поля, дзе расла бульба.

Валянцін, які прыткнуўся на канапе побач з Дзінай, зноў уладарна-пяшчотнай, коратка ўздыхнуў:

— Як бацькі загінулі? Недарэчнасць... Бацька рабіў паліцы для кніг — ён быў выкладчыкам літаратуры, і загнаў сабе трэску некуды ў бок. Лета, горача, ён без кашулі... Драпіна і драпіна... Нічога небяспечнага. Але пачалося заражэнне крыві... Мне гады два было. Не памятаю нічога. Ну а маці яшчэ пяць гадоў пажыла. Адразу пасля смерці бацькі з'ехала са мною з вёскі ў горад, да сваякоў. Працавала на трох працах — нянецкай у садку, куды мяне ўладкавала, вечарам — там жа вартаўніком... Ды яшчэ лесвіцы мыла ў пад'ездзе... Усё спадзявалася мяне гараджанінам зрабіць. Дамаглася пакойчыка ў інтэрнаце... І не вытрывала. Інсульт. Ну а тады мяне забрала бабуля. А потым — мастацкая школа...

— Ну што ты, Валік, зноў кінуўся ва ўспаміны,— незадаволена падала голас Дзіна.— Кожны мусіць сам будаваць свой лёс і не лезці ў яміны мінулага, з якіх удалося выкараскацца. Давайце лепш, раз на прыроду выбраліся, дзе-небудзь пасядзім, шашлычкі пасмажым. Дарма, ці што, з сабою мангаль цягнула і вядро з мясам?

Сымон варожа зірнуў на прыгажуню:

— На прыродзе трэба сузіраць прыроду, а не жэрці. Дзіну, аднак, засмуціць было не так лёгка.

— Ой, толькі не кажыще мне пра вегетарыянства. Звераняты, птушаняты... Усё роўна вымрам як жывёльны від, таму трэба браць ад жыцця натуральныя прыемнасці. Валянцін, ідзі папрасі ў дзядзькі дроў. Паедзэм на той пагорачак з сасной, што за вёскай. Цудоўная мясцінка! А потым, з новымі сіламі, зноў пашукаем вашага скарбу.

Валянцін кінуў вінаваты позірк на Паліну і, як належыць прыгоннаму, паслухмяна, хоць і панура, пайшоў выконваць загад.

Дзядзька Міхал чамусьці ўсхваляваўся, даведаўшыся, дзе менавіта збіраюцца ладзіць пікнік. Чаму заманулася маладзёнам на ту ю Крыжовую гару? Ёсьць іншыя месцы. Вунь пад дубам за вёскай. Ці на ўваходзе ў Маскалёў лес, за шашой, нават альтанкі і сталы пабудавалі. І да рэчкі зручна спускацца...

Паліну нездарма лічылі добрым даследчыкам. Яна ўмела распазнаць, дзе хаваецца нешта цікавае. І дзядзьку Міхалу не ўдалося адчапіцца ад настырнай дзеўкі (а з выгляду такая выкшталтканая!), пакуль не распавёў усё, што ведаў.

У пагорка была кепская слава. Калі папраўдзе, дык лічыўся ён праклятым. І дрэва, што на ім, лічылася праклятым. Хочаш звесці каго са свету — вазьмі кавалак кашулі непрыяцеля і навяжы на сасну. На Дзяды сядзь пад сасною на Крыжовой гары — убачыш, як той, хто мусіць хутка памерці, шарай гадзінай будзе кружыць вакол цябе і кружыць, пакуль не растане... І, вядома, менавіта там збіраюцца ваўкалакі з усяго Маскалёвага лесу.

Ваўкалакі, як зразумела Паліна з дзядзьковых аповедаў, у наваколлі Гарнушак былі адметныя — больш падобныя да людзей, чым да ваўкоў, высозазныя, з калматымі галовамі, і пашчы ў іх дзве — адна там, дзе ў чалавека рот, а другая — праз увесь твар, ад правага вока да падбароддзя. І калі ваўкалак чалавека ўкусіць другой пашчай — той сам ператворыцца ў ваўкалака і будзе разам з іншымі пачварынамі давеку золата вартаваць. Якое? А тое, што ў Крыжовой гары закапанае.

Як толькі прагучала слова «золата», віленская гандлярка падскочыла да суразмоўцаў. Але дзядзька толькі пасміяўся. Якое там золата? Каб было, даўно выкапалі б. Ахвотнікаў хапала... Бачылі, колькі ямінаў? З боку рэчкі

нават экскаватар падганялі, пясок браць. Палову гары былі знеслі, і нічога... Адно карэнне ў зямлі.

Аднак у легендзе пра ваўкалаакаў нешта мелася... Паліна яшчэ раз паглядзела на каменную ваўчынную лапу з чалавечымі пальцамі. Цікава, што ці хто паслужыў прататыпам легендзе? Чаму ваўкалак — на надмагіллі? І чаму — Крыжовая гары?

— А бабуля казала, крыйж калісці на ёй стаяў. Стары стары. Камсамольцы ў трывгучых газай абліі ды спалілі,— патлумачыў дзядзька.

Крыж! Ці не той, які на першай жабцы пазначаў пачатак таям-ніцы? Паліна раптам успомніла і фразу-пытацце з Арцікавых запісаў: «Чаму ў руках у смерці — крыйж?» Напэуна, вось разгадка!

На Крыжовую гару выправіліся ўсе. Сымон у нязменнай чорнай майцы і джынсах, даўталыгі Валянцін у льняной кащулі, побач з ім, учапіўшыся за ягоную руку, джынсавая Дзіна, зграбная, нібыта шахматная фігурка... Апошній караскалася на гару Паліна, адпрэчыўшы штурманавы памкненні дапамагчы слабой кабеце. Так і бачыла сябе збоку — у недарэчнай доўгай спадніцы, са скрученымі ў вузел валасамі... І з утэйненасцю, што выглядае — дурніца дурніцаю і паводзіцца адпаведна.

На вяршыні мелася ўтульная яміна, парослая белай дзяцелінай. Стары пень, хоць счарнелы, струхлелы, заслаўшы цыратай, можна было прыстасаваць пад столік. Што і зрабіла Дзіна ды пачала гаспадарліва раскладаць прывезеныя прысмакі.

— У мяне чамусыці ўражанне, што прынёс фарбаваныя яйкі на магілу продка,— змрочна прагаварыў Валянцін.— Нешта не падабаецца мне гэтая мясціна. Мы і малымі сюды ніколі не хадзілі.

— Чаму? — няўажна папыталася Паліна, азіраючыся па баках таксама з нейкім нядобрым пачуццём.

— Дарослыя страшылі — правалішся ў яміну.

Дзіна няўхвальна зірнула з-за спіны:

— Лепей шашлыкі рабіце.

Паліна глядзела праз карункавае веіцце сасны на аблокі, і здавалася, што і сасна, і Крыжовая гары плывуць некуды ўдалеч, у бездань часу, і вось-вось з'яўцца з іншага берага, аддзеленага плынню часу, нечая постаць і чалавек у

чорным сурдуце, з сумным суровым тварам схіліцца ў шляхотным паклоне:

— Вітаю паненку...

І вочы ў яго будуць сінія-сінія, як гэтае неба...

— Каго любіш?

— Люблю Беларусь...

— Ну дык узаемна!

Палініны мроі перарваў спакойны голас Сымона:

— Не думаю, што скарб закапалі тут. Гэта ўсё роўна што красці каравай з вясельнага стала, калі ўжо госці ўселяся. Але як кропка адліку — цалкам магчымы.

— Праўда? — зацікавілася Дзіна.

— Па ўсім відаць, што аўтар сваё пасланне разлічваў на далёкі час, каб не знікла. Каменнае надмагілле — гэта не аркушык... І як арыенцір чалавек мусіў выбраць нешта такое, што праіснуе сотні гадоў і не страціць свайго значэння, застанецца адметнасцю. Накрэслены на жабцы крыж мусіў у мясцовага чалавека адразу выклікаць пэўныя здагадкі.

— Як здорава! — Светлакосая гандлярка нават забылася на прыгатаванні да пікніка.— Значыць, мы хутка знайдзем запаветнае месца?

Сымон, скрыжаваўшы руکі на грудзях, глядзеў некуды ў палі.

— Пакуль што мы дайшлі ў разгадцы вунь да таго плота, што каля лесу.

— А далей? — не цярпелаця Дзіне. Праўду кажуць, што азарт — заразная штука.

— Далей — магла б распавесці чацвёртая жабка... Калі яна існуе. Далей — гэта ў радыусе двухсот метраў... Можа, вунь пад тым дубам... Ці ў тым калодзежы... Або пад тым хутарам... А мо ажно вунь там, дзе нейкі слуп?

— Няўжо нельга вызначыць, абследаваць? — расчараўвалася і Паліна.

— У вас ёсьць пад рукой узвод-другі салдат з металашукальнікамі, паненкі? Не? Ну тады...

Камень прыляцеў аднекуль справа, з густога кустоўя. На шчасце, Сымон паспей прыгнуцца і Паліну за сабой тузануў.

Шэры кавалак нянавісці быў штурнуты з такой моцай, што ўмяў траву ў глебу, быццам абцас жаўнерскага бота.

Дзіна віскнула.

— Прэч адсюль! — Сымон бегма пусціўся з гары, цягнучы за сабой Паліну.— Маці маіх будучых дзяцей павінна застацца жывой і здаровай!

— Што?!! Я не збіраюся...— задыхана паспрабавала запярэчыць Паліна, але Сымон не даў ёй выказаць абурэнне:

— Спакойна, дзяўчынка... Я ж сказаў — буду чакаць, колькі трэба...

Унізе гары, на дарозе, якая праглядалася скроўзь, яны аддышаліся. Зверху спускаліся Валянцін, нагружены пакункамі, і Дзіна, страшэнна абураная, калі меркаваць па жэстах. Паліна нарэшце асэнсавала, што адбылося... І здзівілася. Сымон раней не здаваўся ёй баязліўцам.

— Паслухайце, а чаго мы, уласна кажучы, уцяклі? Ну, штурнуў камень нейкі блазнюк... Нас жа многа! Чаго баяцца?

— Усё, нашы росшукі скончаныя.— Сымон напружана паглядаў па баках, нібыта вычэкваў новага нападу.— Неадкладна дадому, а жабак — на сметніцу!

Паліна на гэты раз вырашыла выказаць усё, што думae, пра дэспатычны мужчынскі харектар... Але штурман аніяк не ўразіўся.

— Спакойна. Вы проста не ведаеце. Ваш Артур, які таксама жабкамі займалася, не сваёй смерцю памёр. Мне адзін палкоўнік сказаў. Нехта пачаставаў клафелінчыкам. А ў вашага знаёмага — сэрца хворае.

Паліна схаладнела, але паверыла адразу. Няўжо дзесьцы ў падсвядомасці здагадвалася? Але змірышча з пацверджаннем было цяжка.

— Не можа быць...

— Міліцыйя проста важдацца не захацела. Падумаеш, алкаш...

— Але чаму? Хто?..

— Можа, на гэта мог бы адказаць той, хто кінуў у нас камень?

Над шэрымі дахамі гарнушкаўскіх хатаў ужо садзілася цяжкое і чырвонае, як певенъ, жнівеньская сонца, так што здавалася, нязграбныя дахі прагнущаца, раструшчацца пад ягоным спякотным цяжарам.

Валянцін, устрывожаны, як і Сымон, умольна глядзеў на Паліну.

— Пакінцы гэтыя росшукі! Я ж расказваў вам пра дзядзьку ў белым капелюшы, які надмагіллем Рашчынскага цікавіўся, пакуль яму галаву не прабілі. Паехалі дадому...

Паліна незалежна абвяла вачыма няўдалых мужчын.

— Што ж, вялікі дзякую за дапамогу. Чацвёrtую жабку я знайду сама. Урэшце, можа, і без гэтага абыдзеца — мы ж яшчэ гэтак мала распытали, перагледзелі архіваў.

— Правільна! Справу трэба даводзіць да канца! — нечакана падтрымала Дзіна.— Давайце сюды праз тыдзень зноў выберамся — у мяне якраз справы на Беларусі.

Валянцін нешта горача зашаптаў сваёй «уладальніцы». Відаць, адгаворваў, але тая толькі пагладзіла яго па плячы, як дурное несвядомае дзіця.

І ўжо калі яны збіralіся ад'язджаць, нагруженая шчодрымі вясковымі дарункамі і няясной трывогай, да джыпа наблізіўся няголены мужык, у запэцканай марынарцы, і правыў-працадзіў:

— А другога дзядзькі, значыцца, пляменнік ведаць не хоча... Круты ў мяне плямяш. На машынах ездзіць. Зямлю грызці гатовы за чужую капейчыну. Дык у зямлю і ляжаш, боўдзіла дурное.

Джып ужо ад'ехаў ад дзядзькавай хаты на адлегласць сабачага брэху, а Паліне ўсё чуліся няўцямыя змрочныя пагрозы. Відаць, чуліся і Валянціну — сядзеў такі сумны, нібыта зазірнуў ва ўласную магілу.

І Паліне чамусыці падумалася, што і для Вінцэся Рашчынскага Гарнушкі былі варожымі і няўтульнымі. Але чаму, чаму? Гэтае бяспамяцтва, ганьба надмагілля, пракляты ўзгорак, вайкалакі з дзвюма пашчамі, камяні, што вылятаюць з гушчару... Кабета падумала, што давядзеца туды вяртацца, і яе мімаволі затрэсла ад раптоўнай тугі і страху.

Восень прыйшла без дазволу, як цыганка, і адразу раскінула свае стракатыя спадніцы на зжоўклай траве, расселася гаспадыняй, пазвоńваючы залатымі

маністамі,— паспрабуй прагані... Варажыць у яе не выпадала — і так было вядома, што напрарокуе: усё згіне, усё звяне і ападдзе на цвёрдую ад маразоў зямлю, і смяротная беля пакрые свет...

Вінцэсъ ненавідзеў сёлетнюю нахабную, крыкліва-яркую, сонечную восень. Якое права мела хоць нешта ў гэтым свеце быць святочным і прыгожым на тле крывавай, подлай калатэчы, што запанавала ў краі. Паўстанцаў хапалі сём'ямі. Увесь род, да немаўлятаў і нямоглых старых, паддягаў у лепшым выпадку высылцы. А высылка ў Расійскай імперыі — гэта не ў Інфлянты з'ездзіць. Галодныя казахскія стэпы і сібірскія снягі маглі ператравіць, вымарыць, пераўласобіць у безыменную, бязмоўную масу насельніцтва некалькіх такіх краінаў, як Беларусь.

Чаму аднаго забівае першая дурная куля, а іншы праходзіць ацалелым праз пекла содень сутычак? Вінцэсъ аказаўся шчасліўчыкам. Яму не заходзіла ў галаву гэтamu радавацца. Часам віна за сваё шанцаванне работася няспернай, быццам тыя, хто гінуў, былі яго асабістым выкупам ад смерці. З'яўлялася нават падступная думка, што смерць, годная, вартая шляхціца смерць, са скрываўленай шабляй у руцэ, наперарэз ворагу — лепей, чым ганебнае пераходжанне па лагчынах, зацягнутых вільготным, як спіна баязліўцы, туманам.

Калісьці Вінцэсъ ледзь не з паблажлівым жalem думаў пра Ваўкалака, што абраў сабе на шмат гадоў жыццё зацкаванага звера. Што можа зрабіць дзесятаак адринутых? Падгліць на Каляды маёнтак злога пана? Хлопец нават прыдумляў мноства варыянтаў, як бы ён сам распараціўся сваім гневам і свайгі сілай у падобным выпадку. Еачыліся карціны яркія і велічныя, уся Еўропа паўставала на дапамогу заняволеным ліцвінам, луналі сцягі, блішчэлі разагрэтыя целы гарматаў, і Гарнушки сустракалі вызваліцеля-паніча ўхвальнім харалам. І з белымі кветкамі ў руках стаяла самая прыўкрасная ў свеце дзяўчына, і ў яе вялізных ўсіх вачах люстравалася слава юнага вайскаводцы...

Цяпер Вінцэсъ мог толькі горка смяяцца, успамінаючы тыя напаўдзіцячыя мроі. Сёння ён сам — зацкаваны звер, і

не больш за дзесятак такіх жа заціятых — побач. Еўропа на хвілю зацікаўлена скіравала ларнет на спробу невядомых тузануцца з кайданоў, але зараз жа перавяла позірк на больш пільныя заклапочанні. Кожны сам плоціць за сваю волю.

Ах, як дорага даводзіща плаціць ім... Секвестраваныя маёнткі, куды немагчыма з'явіцца,— паўсюль атрады самааховы, паўсюль знайдуцца прыгонныя, якім — справа мужыцкага гонару схапіць пана-бунтаўшчыка. Дзяцей частуюць цукеркамі, каб расказалі, хто прыходзіў да бацькоў. Абшукваюць кляштары, мнішак прымушаюць распранацца дагала. Жанчын за нашэнне чорнага адзення ўбираюць у арыштанцкія рыzmanы і пасылаюць месцы рынак... Як самадаек. Даастаецца ўсім — і праваслаўным, «сапсаваным» заходнім уплывам, і каталікам, і уніятам, і габрэям... Былая памяркоўнасць — калі па адзін бок пляча стаяла царква, па другі бок — касцёл, і тут жа побач — сінагога, і прыхільнікі ўсіх канфесій сустракаліся тут жа на рынку, гандлявалі, куплялі, жартавалі, разам слухалі сляпых лірнікаў і глядзелі батлейку,— рабілася міфам. А англійскі карэспандэнт, аблашчаны Мураўёвым, піша пра «навядзенне парадку».

Цяпер Вінцэсь зразумеў, пра што казаў каліс бацька, што даводзіў Мартын. Паўстанне не пераможанае, пакуль ёсць хоць адзін нязлоўлены, няскораны паўстанец. Тады няма спакою ў душах акупантаў, і пад стрэхамі хатаў нараджаюцца новыя легенды, і той, хто жыве ў непралазных нетрах родных пушчаў, набывае моц гэтых нетраў. У народа мусіць быць таемныя ахойнікі. Дзеля гэтага варта жыць і цярпець.

Але гэтай ноччу ім паshanцавала. Яны адпачнуць пад дахам, на сухой падлозе. Наракаць на адсутнасць шаўковай бялізны, напэўна ж, нікому не заманецца. Паляўнічы домік пана Вакулы Рагманава будаваўся ледзь не на скрыжаванні звярыных сцежак. Самае кепскае — амаль скончыліся кулі і порах... І ўжо няма грошай, каб не тое што набыць зброю, а прымусіць зацікаўленых захоўваць таямніцу. Тыя, хто падтримаў бы паўстанне да апошняга,— схопленыя. Ну а іншым — навошта сілкаваць уласнымі сродкамі прайграную справу?

Можа, хоць Марку Рагманаву ўдасца сёння здабыць тоесёе? Чалавек, да якога ён скіраваўся, не можа стацца здраднікам — хрыштоны бацька Маркі, Пятро Арэхна, былы аднапалчанін пана Вакулы Рагманава. І каб не страціў у вайне з туркамі нагу — сёння змагаўся б побач.

Толькі б хутчэй Марка вяртаўся... Вінцэсь пачаў зауважаць за сабой гэткае: калі хтосьці з сяброў сыходзіў нават недалёка, здавалася, ён знік назаўсёды. Як у дзяцінстве.

Бессаромна сіняе неба паніжэла, як вечка труны. Ну дзе ж Марка?..

Нехта зайшоў у пакой, у якім на хвілю здабыў самоту хлопец, і Вінцэсю не трэба было й азірацца, каб зразумець хто: пра гэта яму паведаміла сэрца, што затрымцела, як кінуты аб падлогу заручальны пярсцёнак.

— Прабач, Вінцэсь, што турбую... Але я хвалуюся.

Вальжына нячаста дазваляла сабе праявы «жаноцкай слабасці». Вінцэсь усхапіўся, як мог упэўнена зірнуў на зблажэлы, бледны тварык з вялікім чорнымі вачыма (толькі не паказваць шкадобы — Яна гэтага не любіць).

— Ну што вы, Вальжына... Як маленъская... Памятаеце, як вы суцяшалі мяне, калі бацька доўга не прыязджаў па мяне ў ваш дом? «Упадзе ценъ на пляценъ, яблык на траву, камарык на печку, на патэльню яечка — і татка твой прыйдзэ. А вунь ужо й ідзэ». А мне было гадоў пяць, і мне здавалася, што бацька не прыйдзе ніколі.

— Так, і вы былі тоўсценъкім, бляявенъкім вісусам і зламалі маю ўлюбённую ляльку Анжаліку, якая ўмела гаварыць «ма-ма» і мела пругкія чорныя косы...

— Як у вас... і вы казалі, што маеце цёмныя колеры ночы таму, што вы — дачка лясной феі Мятлушки. І калі я не буду слухацца, нашляце на мяне кажаноў, каб тыя выпілі маю кроў. Але я зусім не паверты — бо вы ўвесь час, нават застрашваочы, усміхаліся.

Вальжына і Вінцэсь рассмяяліся, на імгненне адасобіўшыся ад звыклай трывогі. Потым Вальжына неяк дзіўна ўздыхнула, нібыта развітваючыся з некім.

— Вы заслугоўваеце добрай дзяўчыны, Вінцэсь.

Хлопец упартка прыўзняў галаву.

— Я прасіў вас пра гэта больш не згадваць. Мае асабістсця пачуцці тычацца толькі мяне. Я нікога не збіраюся імі абцяжарваць.

Вальжына раптам захінула твар рукамі і — неверагодна! — нібыта заплакала... Сапраўды плача! Вінцэсь несамавіта разгубіўся:

— Ну што вы... Міная... Усё добра...

Яна нарэшце прыглушана прагаварыла:

— Мне дваццаць шэсць, Вінцэсь. Мая маці ў такім узросце мела двах дзяцей. А ўсё, што чакае мяне, — шлях у Сібір і, калі пашанцуе, вяртанне на Радзіму пасівелай, старой, без зубоў. І вечныя шкадаванні аб тым, што сапсавала жыццё двум вартым людзям. — Дзяўчына выпрасталася, выщерла слёзы па-дзіцячы, рукоj. — Прабачце. Відаць, не-ервы... Ад бацькі даўно не было весткі. І... і ад Мартына... А тут і Марка прыпазніўся. Распусцілася.

Вінцэсь моўчкі глядзеў... Не быў бы ён гэтакім слінцяем,схапіў бы ў абдоймы, пацалаваў... Хіба сапраўды закаханы можа разважаць, ці будзе гэты учынак годным? Але як жа тады глядзець у очы Мартыну...

Вальжына даверліва даткнулася да яго пляча, і Вінцэсь, напэуна, напляваў бы на гонар...

Але за акном пачулася ваўчынае выццё. Лясны звераніяк не мог падысці так блізка ў гэтую пару.

Чалавек з Брацтва Ваўка выслізнуў з-за ствала сасны, нібыта ўзнік з паветра. Вінцэсь, хоць і ведаў такую здольнасць за людзьмі з Брацтва, не пераставаў кожны раз здзіўляцца. Відаць, сапраўды ў беларусах цячэ кроў старажытных лясных плямёнаў, накшталт легендарных піктаў, і ў момант небяспекі абвастрающа назапашаныя продкамі веды — якая зёлка выратуе, якой сцежкай уцякаць, пра што — крык невядомай птушкі...

Жорсткі пагляд вачэй, шляхецкія вусы... Марцэл Алейшчык з ранейшай, поўнай нянявісці ўсмешкай глядзеў на Рашчынскага.

— Вось і зноў убачыліся... Мяне паслалі сказаць — Рагманаў паніч у жаўнерай.

Вінцэсь схаладнёў.

— Не можа быць...

— Адзін чалавек хоча з табой пагаварыць пра гэта. Як сонца паніжэ да лесу, прыходзь да ліпты, што на скрыжаванні. И не бойся — Брацтва атрымала слова, што будзе бяспечна.

Пасланец ужо збіраўся знікнуць у паветры, напоеным халодным сонцам і пахам вогнішча...

— Пачакай! — Вінцэсъ прымусіў сябе супакоіца.— Хто цябе прысладуў? Ваўкалак? Чые слова перадаеш?

Марцэл бліснуў зубамі — цяжка было назваць гэта ўсмешкай.

— Птушкі нашчабяталі... Воўк правыў... Вужака насычэла... Сказана табе — як сонца сядзе на лес, ідзі да ліпты. И можаш нікога з сабой не браць. Слова ваўка.

Ліпа расла на скрыжаванні трох дарог. Адна, выбітая, выезджаная, вяла ў места. Другая, кривая, нібы след апойка, зварочвала да карчмы, а трэцяя, нават не заслугоўваючы на званне дарогі, гублялася ў гушчарах. Сам лёс прадвызначыў дрэву стацца месцам спатканняў. Пад магутным ствалом чарнела агнішча, а на галінках пажабрацку трапяталіся абрывукі тканін, што зусім страцілі першапачатковы колер. Вінцэсъ не ведаў, чаму на ліпу навязвалі стужкі — ці падарожныя мусілі прыносіць ахвяру дзеля шчаслівага завяршэння шляху, ці гэта было сведчанне памяці пра нейкую сумную легенду.

Пад ліпай стаяла карэта. Гладкія, пародзістыя коні, адмысловая вупраж... Вінцэсъ нейкі час назіраў, схаваўшыся за шурпаты ствол сасны. Здаецца, засады няма... Адзін немалады мужчына — відаць, кучар — праходжваецца па невялікім пляцы, гледзячы па баках. Фіранкі на акне карэты на імгненне адхінуліся. Нехта нецярпліва ўзіраўся ў лес... Чырвоны край сонца зрайняўся з дзідамі вершалінаў, і яны, замест таго каб запалаць, пачарнелі, абвугліліся... Час! Ра-шчынскі, трymаючыся за пісталет, ступіў крок наперад. Дзвёры карэты павольна расчыніліся, запрашаючы госця. Служка, відаць, выконваючы загад, адышоўся ўбок, усім выглядам паказваючы, што ён будзе ў бліжэйшы час нямы, глухі і сляпы...

Твар гаспадара карэты не быў жорсткім — хутчэй трохі мяявым. Высакарадная сівізна, бакенбарды, тонкі пародзісты нос і — несупадзенне — пульхныя вусны,

куточкі якіх грэбліва прыяпушчаныя... Светлыя, аж празрыстыя вочы, зморшчынкі вакол... Твар чалавека, які шмат бачыў, шмат ведае і можа сказаць толькі адно: «Што ёсць ісціна?» Мусіць, такое аблітча было ў Понція Пілата. Вінцэсъ бачыў гэтага чалавека раней толькі на партрэтах... Але ад таго віна была яшчэ больш няспернай.

— Вы ведаецце, хто я? — голас, звыкла ўладны.

Вінцэсъ апусціў галаву.

— Так... Маю гонар размаўляць з князем Сігізмундам Людвісарам...

— Я бацька Хрысціны і Станіслава,— пан Людвісар гаварыў роўным голасам, як на свецкім прыёме.— Не падумайце, што я буду дакараць вас за страшны лёс майго сына. Я сам хацеў, каб ён быў выхаваны чалавекам смелым, адданым сваёй радзіме і не забываў пра славу продкаў. На жаль, Станіслаў вырас яшчэ і не спрактыкованым рамантыкам... І занадта лёгка падпадаў пад чужы ўплыў.

Вінцэсъ адчуў укол у сэрца. Так, уплыў быў... Ягоны...

— Вы ведаецце, што Станіслава чакае смяротны прысуд?

— пан Людвісар і гэта прагаварыў нібыта спакойна, але Вінцэсъ зірнуў у ягоныя светлыя вочы і здрыгнуўся — зневінія мяласць і спакой уводзілі ў вялікі зман.

— Вам дзіўна, што я, з маймі сувязямі, з маймі грашымі, не могу выратаваць жыццё адзінаму сыну? Так, я мог бы купіць свайму сыну армію, мог бы засыпаць золатам ілжывыя раты ўсім суддзям і падсудкам гэтай гнюснай імперый... Але не ўсё можна купіць за гроши, хлопча,— у голасе пана Людвісара раптам загучала страшэнная стома.— Як філософская выснова — гэта для мяне не навіна. А тут — прыкры выпадак... У вежы кляштара Стась забіў сына вельмі важнага чалавека... Родзіча царскай сям'і. Бацька — пры дворы, пры чынах, а сын — як і мой Стась, рамантык. Напрасіўся ў подзвігі — уціхамірваць праклятых бунтаўшчыкоў. Вось і атрымаў кулю... І ягоны бацька ніколі — нізавошта — не даруе. Ён прагнє крыві — і разатрэ кожнага, хто перашкодзіць ягонай помсе.

— А калі... уцёкі? Ці — напад? — пррапанаваў Вінцэсъ.

Князь Сігізмунд пахітаў галавою.

— Вы думаеце, я не спрабаваў? Я сапраўды мог бы купіць армію... Але Станіслаў — у Шлісельбургу.

— Як? Не можа быць... Калі яго перавезлі? — з цяжкасцю асэнсаваў навіну Вінцэсъ.

— Вось бачыце — нават я пра гэта не ведаў. Тут задзейнічаны сілы, якім я не могу супрацьстаяць. У мяне ёсць заступнікі пры двары. Але ёсць і ворагі...— Пан Сігізмунд памаўчаў, нібыта чакаў, пакуль прыкрыя словы зусім растануць у вечаровым прахалодным паветры. І загаварыў па-іншаму, важка і пранікнёна: — Цяжка быць пераможаным, хлопча?

Вінцэсъ упартая ўскінуў галаву.

— Паўстанне не пераможанае, пакуль жывы хоць адзін паўстанец!

— Прыйгожыя слова... — пан Людвікар паблажліва ўсміхнуўся.— Пераможца — той, хто мае сілу... Той, хто можа не толькі ўзняць на вежы свой сцяг, але і збудаваць вакол вежы школы, у якіх вучні будуть вучыць узнёслія вершы пра гэты сцяг. Колькі вам яшчэ ісці крывавымі ляснымі сцежкамі да гэтага?

Вінцэсъ хацеў нешта запярэчыць, але пан Людвікар жэстам рукі спыніў яго:

— Я не хачу спрачацца з вамі пра мэты змагання. Я пра іншае. Вось я сказаў вам, што ведаю: грошы могуць купіць не ўсё. Але, паверце, хлопча, яны могуць купіць вельмі многа! Вось як, напрыклад, я знайшоў вас? Чаму па вас пасланы чалавек з Брацтва Вайка? Таму што часам я купляю іх паслугі, так-так, гэтих страшных, бязлітасных разбойнікаў, і яны, бывае, нават не здагадваюцца, хто імі кіруе. Ніводная вялікая, сапраўдная перамога не адбылася без залатой зброі. Не пярэчце, бо гэта так — не ўсё запісаны ў летапісах, не ўсё выкладзена ў падручніках па вайсковай справе. Моцныя гэтага свету — я маю на ўвазе не ўладальнікаў карон ды тытулаў — выбіраюць сярод многіх адчайна смелага, славалюбнага чалавека, які здольны выклікаць любоў у натоўпу. Яму даюць грошы. Падбіраюць разумных дарадцаў. Яму купляюць адна за адной арміі — як скрынічкі жаўнерыкаў з волова... А пасля ўсе дзвіяцца, чаму гэта перакройваецца чарговы раз карта свету? Гэх, юнача. Я мог бы расказаць вам пра сапраўдныя падбіўкі кампаній, што мелі самыя

высакародныя лозунгі, але навошта адбіраць у вас веру? Проста ўявіце, што вы маглі б сёння зрабіць, каб у вас быў... мільён рублёў золатам.

У Рашчынскага перахапіла дыханне. Мільён рублёў золатам! Сума неверагодная. Так, сапраўды, паўстанне тады магло б ажыць... І не толькі ажыць, але ўспыхнуць з вар'яцкай моцай!

Пан Людвікар з паблажлівай усмешкай назіраў за субядеднікам:

— Уяві! Што ж, тады вернемся да лёсу майго сына. Я пралічыў усе варыянты. Прысуд мог бы быць іншым толькі ў адным выпадку: калі б было даказана --- заўважце, вельмі праўдзіва даказана,--- што таго чалавека забіў не мой сын.

Вінцэсю падалося, што ён стаіць на краі стромы.

— Але гэта значыць называць іншага забойцу...

— Так, юнача, вы нездарма скончылі філасофскі факультэт. Хоць элементарныя рэчы кеміце. Сапраўды. Для суда патрэбны іншы забойца. Але — хто? Вось у чым прыгчына. Вось у роздумах над якім пытаннем я зусім ссівеў за апошнія тры месяцы.

Вочы пана Людвісара загарэліся ліхаманковым бліскам, як у загоншчыка, які пачуў набліжэнне звера.

— Вядома, я б мог знайсці няшчаснага, які б згадзіўся, скажам, дзеля забеспячэння сям'і ўзыць віну на сябе. Але — як быць з доказамі? Па меншай меры некалькі дзесяткаў сведкаў бачылі тых, хто забег у кляштар. Потым дзесяткі два жаўнераў і афіцэраў маглі на працягу добрай чвэрці гадзіны назіраць, хто заставаўся на верхній пляцоўцы, каб прыкрываць адход іншых. Вас усіх было добра відаць, калі вы прыўзнімаліся для выстралу. Усе паказанні сабраныя і захоўваюцца ў следчай камісіі. Акрамя Станіслава, там былі вы, потым — адзін з вызваленых вамі асуджаных, пан Рагманаў, і яшчэ нейкі малады чалавек... Следства не ўстановіла, хто ён, але я даведаўся — сын Вакулы Рагманава Марк. Вядома, сведкі адразу яго апазналі б.

Нейкае штучнае раўнадушша пачулася ў апошній фразе. Вінцэсъ адчуў халодны жах. Нібыта гэты чалавек перад ім быў самім князем цэмры... Словы яго падалі, як краплі вогненнага дажджу.

— Я разумею, што жыщё не мае цаны. Тым больш — прадаць яго добраахвотна? Але я даведзены да тae мяжы адчаю, калі няма іншых межаў. Цану я назваў. Мільён рублёў золатам — за тое, каб нехта з вас трох — вы, пан Вакула Рагманаў або яго сын Марка Рагманаў — пацвердзіў на судзе, што куля, якая забіла сына князя Далгарукава, вылецела з іншага ружжа. Толькі такому сведчанню — павераць.

Вінцэсъ выцер рукой раптам спацелы лоб. Вар'яцтва! Пан Люд-вікар сціснуў кулакі.

— Не думайце, што я вар'ят, калі прашу кагосьці пайсці на вісельню. Я ўсё ўзважыў... Вы — людзі ідэі. Ваша справа вам даражэйшая за жыщё... Гэта адно. Па-другое — ці так вы далёка ад той вісельні? Калі, скажам, я не вярнуся сёння ў прызначаны час дадому, на паляўнічы дамок Рагманавых будзе абрынуты цэлы полк... Я не палохаю — проста паказваю вам, як лёгка вас знішчыць. Пан Рагманаў — немалады чалавек, ён мог бы лёгка ахвяраваць сабой... Асабліва калі б, скажам, я паабяцаў бы яму, што вызвалю ягонага сына. Так, мы перайшлі да майго апошняга аргумента — ваш юны сябра ў турме. І не выключана, што ён усё роўна апынецца ў пятлі, калі даведаюцца пра ягоны ўдзел у вызваленні бацькі. А так — ён яшчэ мог бы і выратаваць свайго сябра і, магчыма, увесь край.

Вінцэсъ патрос галавой, адганяючы морак.

— А як сам Станіслаў, адмаўляе сваю віну?

Твар князя Сігізмунда на хвілю стаў жорсткім, як бізун.

— Мой сын можа даваць якія заўгодна паказанні. Усе ведаюць, што ён занадта эмацыйны, неўраўнаважаны чалавек... і нават недзеяздолны. Яго трэба лячыць. І я давяду гэта суддзям... Калі, вядома, галоўнае абвінавачванне з яго будзе знятэ.

Сонца ўжко амаль схавалася за лесам. Трэба было спяшацца. І Вінцэсей конь знудзіўся, пакінуты на палянцы.

А ў галаве круціліся апошнія словаў князя Людвісара, кінутыя з акна карэты:

— І пра сябе падумайце, пан Рашчынскі. Уявіце, ці так даражылі б вы жыщём, калі б адна дарагая вам асоба была прыгавораная да катаргі. Паненкам смяротныя

прысады не выносяць, але катарга можа быць надта суровай... Тыдзень маеце на роздум!

З восені патроху асыпалася пазалота, і паказваўся яе сапраўдны твар — кашчавы, са слядамі тлення... Яно было і лепей — не так шкада пакідаць свет.

Агонь паходні кідаў на твары дрыготкі няпэўны водбліск, і ўсё здавалася страшным сном. Вінцэсь, нібыта ўпершыню, разглядаў ablічы сваіх сяброў. Засяроджаны твар Мартына асветлены напалову, так што пачварнага шнара не відно — а Ваўкала скрапыды гожы мужчыны, і адна кабета бачыла гэта ўвесь час. Вось і яна... Цёмныя вочы апушчаныя, рэзкія цені робяць твар прыгукненым не па-зяному — быццам скульптура ў гатычным саборы... Асабліва высокі чысты лоб у атачэнні цёмных валасоў, расчесаных на прабор,— зусім як любілі ляпіць старыя майстры... І пан Вакула Рагманаў нагадваў суровага рыцара — глыбокі пагляд, рэзкія рысы твару... Сам Вінцэсь лічыў, што ў пакутлівых роздумах няма патрэбы,— ён адразу пасля размовы з Людвісарам вырашыў, што толькі сам мусіць ахвяравацца. Умова — золата і воля (ці хаця б мяккі прысуд) для Марка. Трэба толькі як след падрыхтавацца... Магнат утварыў непа-трэбныя складанасці, паведаміўшы пра сваю прапанову Марковаму бацьку... І, вядома, Вінцэсь ніколі не стаў бы пасвячаць у гэтую сумную справу Вальжыну.

Ваўкала парушыў трывожнае маўчанне:

— Я даведаўся — Марку не пагражает смерць... Яго толькі падазраюць, што звязаны з пайстяннем, бо знайшли пры ім кулі і порах. Ён не паступіў нават узяцца за зброю падчас арышту. І пан Арэхна яго выгарадзіў як мог. Маўляў, хроснік жыў у яго ўсё лета, палявалі разам на качак... І дворня пацвердзіла. Ніхто ў гэта не паверыў, зразумела. Засудзяць ўсё роўна, але — не на смерць.

Вінцэсь з цяжкасцю прагаварыў:

— Князь Сігізмунд ведае, што Марка быў з намі ў вежы. Мне падалося, ён пагражай гэтым... Князь даведзены да адчаянія — і...

— Гэта ганьба для шляхціца — данос! — выгукнуў пан Вакула.

Ваўкала толькі суха рассмяяўся.

— Чым вышэй шляхціц, тым больш нешляхецкіх учынкаў яму дазвалеца, дружа. Я не пэўны, што ў арышце Марка няма руکі яго светласці.

Вінцэсъ не стаў працягваць непрыемную размову.

— Гэта ўсё не мае цяпер значэння... Вы павінны думаць пра іншае — як распарадзіцца грашыма... Дзе перахаваць, каму даверыцца... Не забывайце, золата — вялікая спакуса. Свае паўнамоцтвы перадаю вам, пан Вакула... Выведзіце маіх людзей з гэтых лясоў. З грашыма — вам адкрыеца мяжа. Я лічу, што збіраць новыя сілы трэба там, на заходзе.

— Глаупства гаворыш, хлопча,— крыкнуў Рагманаў.— «Паўнамоцтвы»... «Распараджэнні»... Гэта наша сямейная справа — мая і майго сына. Ніхто не мае права ўмешвацца... Досьць, што ты ўжо адзін раз дастаў мяне з пятлі. Хай толькі гэты... людажэр дасць слова гонару — хаця ці можна такому верыць? — што дапаможа Марку. А золата раю браць у злітках.

— Стась і Марка — жаўнеры майго атрада,— цвёрда прагаварыў Вінцэсъ.— Я — іх камандзір, і гэта ўсё роўна, што я — іх бацька. Яны абодва мне верылі, ішлі за мной... І я адказваю за тое, што з імі здарылася. Ніхто не перашкодзіць мне выратаваць маіх жаўнероў — у нашым атрадзе не кідаюць нават мёртвых. Я ўсё прадумаў.. Неабходна трапіць у палон жывым і прытомным. Проста пайсці і здацца? Падазрон. Я паеду ў Гарнушкі... Нібыта па ежу. Сяляне ведаюць, што, здаўшы мяне, атрымаюць вялікую ўзнагароду. За жывога — удвая больш, чым за мёртвага. Яны не будуць мяне забіваць... А я такім чынам дапамагу яшчэ нейкай бядноце... І выкуплю яшчэ трохі грахой свайго роду.

— Гэтак заўтра ж раніцой зраблю я! — ускінуўся пан Вакула.

— Спыніцеся! — Вальжына крычала, абхапіўшы галаву далонямі.— Я не могу гэтага больш слухаць. Вар'яцтва! Спрачаецеся, хто за золата прадасць душу д'яблу!

— Не душу, а толькі жыццё! — усміхнуўся аднымі вуснамі Вінцэсъ.— І давайце на гэтым скончым. А то я адпраўлюся ў Гарнушкі проста зараз і пастукаюся ў хату Сцяпка Лухверчыка, прызначанага маскалямі старастам.

Дзяўчына схапіла Вінцэся за плячо, гнеўна страсянула.

— Я забараняю вам рабіць тое глупства, пра якое вы толькі што казалі!

— Вы хочаце страціць бацьку? Брата? Вальжына, падумайце самі. У мяне не засталося блізкіх сваякоў... Калі знікну я — гэта будзе самая меншая страта.

— Няпраўда! — Дзяўчына раптам кінулася да Рашчынскага, абхапіла далонымі яго галаву.— Каб вы ведалі, якая гэта няпраўда!

Вінцэсь, адчуваючы, што зямля сыходзіць з-пад ног, пагладзіў дзяўчыну па валасах, зазірнуў у яе заліты слязымі твар... Вось такім атрымаўся іх першы (і, магчыма, апошні) пацалунак — у святле паходні, з прысмакам смерці, уласнай віны і чужога болю... Недзе побач хіснулася высокая постаць...

— Ну вось і ўсё вырашана,— спакойны голас пана Вакулы вярнуў Вінцэся на зямлю. Ваўкалак стаяў, павярнуўшыся бокам, і ягоная постаць здавалася прыгорбленай, як ад цяжкой стомы. Але Вінцэсь чамусыці не адчуваў сораму — як не адчувае чалавек, якога агаляюць перад катаваннем. Хлопец цвёрда адхінуў дзяўчыну — застаецца спадзявацца, што не пашкадуе яна,— і зрабіў крок наперад.

— Я не адступлюся ад права прадаць сваё жыццё так, як лічу патрэбным.

— Дурное хлапчо! Не змушай мяне да нешляхетных сродкаў.— Вінцэсь яшчэ ніколі не бачыў дзядзьку такім угневаным.— Як можна спыніць яго — хіба лёгка параніць? У нагу, напрыклад. Сапраўды вар’яцтва...

Ваўкалак глыбока ўздыхнуў, праганяючы млюсць, і стаў між імі двума.

— Што ж, я з радасцю вырашыў бы вашую спрэчку на сваю карысць, каб не сышоў у неадпаведны час з вежы. Ад таго, што вы пазабіваеце тут адзін аднаго, нікому не стане лягчэй. Выйсце адно — жэрабя. І пакляніцесь, што прымече вырак. Мы ўсе — жаўнеры. Усе — асуджаныя. Ці варта ўсчынаць такі гвалт з-за таго, каму раней станчыць на вяроўцы?

— Мартын, як ты можаш! — адчайна ўсклікнула Вальжына. Але Ваўкалак не зважаў. Ён дастаў з кішэні

нешта невялікае, працягнуў на далоні. У цъмяным святле бліснуў метал: дзве кулі... Адна — звычайная, свінцовая, другая — срэбная. Пазначаная крыжкам. Смерць...

Вінцэсъ зірнуў на дзяўчыну, што, як заварожаная, не магла адараўца погляду ад куляў.

— Напэўна, Вальжыне лепш сысці...

— Я застануся,— цвёрда прагаварыла дзяўчына.— Калі самыя дарагія мае людзі вырашылі гуляць са смерцю, я таксама бяру ўдзел,— і рашуча працягнула Ваўкалаку раскрытыя далоні.— Памятаце гульню ў залатога жука? Вельмі проста. Зусім для малых. Мартын, пакладзі кулі на мае далоні, калі я заплюшчу вочы. Тата, Вінцэсъ, адварніцесь...

У голасе Вальжыны звінела такая адчайная нота, што мужчыны моўчкі паслушаліся. Потым яна працягнула ім сціснутыя да болю кулачкі.

— Ну вось, у адной маёй руцэ — срэбная смерць... Я не ведаю, у якой... Аказваецца, смерць зусім невялікая і халодная, як лёд. Каму я ёсць сёння аддам — бацьку? Ці чалавеку, які... які мне таксама дарагі? Ну! Выбірайце!

Вінцэсъ бачыў, што чаканне для дзяўчыны было невыносным, і, спяшаючыся, дакрануўся да правага кулачка... Змрочны пан Вакула стаў злева... Вальжына расціскала пальцы, нібы гэта прыносила ёй страшныя болі...

На правай далані ляжала срэбная куля. Самаробная, пазначаная крыжкам.

У апошнюю ноч Вінцэсъ не спаў. Ці ўсё прадугледжана? Ці не памыляюцца яны, даверыўшыся словам гонару магната? Сярод яго продкаў былі такія падступнікі, што нашчадкі наймалі старых людзей, каб тыя ў сваіх мемуарах хоць трохі абялялі памяць пра ўладных пачвараў. Нібыта гэта магчыма. А як лёгка паміраць, калі смерць пазбаўляе невыноснага адчування віны! Адзінае, што будзе не адмолена,— той пацалунак. Вальжына ўпартая пазбягала размоў, і Рашчынскі адчуваў сябе рабаўніком.

У шыбу нешта стукнула — нібыта птушка дзюбкай. Вінцэсъ ускочыў — за акном непраглядная цямрэча. Яшчэ стук... У іх цяперашнім жыцці нічога не бывае без прычыны. Рашчынскі скатіў пісталет, накінуў на плечы

каждух, стараючыся не пабудзіць іншых. Пакуль няма падстаў для трывогі. Сёння на варце пан Вакула — бывалага паляйунічага не падманеш.

На ганку Вінцэся чакалі.

— Я ведала, што вы не спіце...

Зоры былі такімі буйнымі, што ледзь не падалі на зямлю, устаную лісцем, крылцамі мятулушак і дарэмнымі спадзяваннямі. Вальжына ўзяла Вінцэся за руку, як маленъкага,— якія ў яе гарачыя пальцы! Захварэла, ці што? — і павяла некуды ў лес... Вінцэсь ні аб чым не пытаўся. Толькі кроў стукалася ў скроні.

— Гэта недзе тут...

Хлопец ужо ведаў, што яна шукае,— ля сцежкі стаяў невялікі будан з гонты, накрыты лапікамі ялінаў. Ад холаду ён скаваць не мог, але як падабенства таемнага прытулку — чаму не? Хлопец і дзяўчына апусціліся на сена, наваленое ў будане,— яно яшчэ не дарэшты страціла водар лета. Абое маўчалі.

Нарэштэ Вінцэсь парушыў цішуну:

— Вальжына, вы не павінны...

Але яго слова перарынілі яе вусны... Гарачыя, як прысада чужога вогнішча.

Вінцэсь яшчэ знайшоў у сабе сілы адхінуцца і спытаць:

— А як жа Мартын?

Яна перарывіста ўздыхнула:

— Чаму ты ўвесь час думаеш толькі пра іншых? Мне патрэбны ты...

Яму прыйшла ў галаву ганебная думка — гэтак рымскія кабеты прыходзілі да гладыятараў... Moritore te salutant. Але дзяўчына зараз жа зашаптала:

— Узважваць пачуцці няма часу, Вінцэсь. Мы ведаем адно аднаго дастаткова, каб не памыліцца. Я не могу страціць цябе. Я не ведаю, што дасць мне сілы гэта перажыць. І... зразумей, такой ночы ў мяне не было... І болыш не будзе.

— Я яшчэ могу выжыць... — прамармытаў Вінцэсь.— Мяне могуць памілаваць... Я могу ўцячы... І застацца ў тваім жыщці разам з гэтай ноччу не толькі ўспамінам.

— Дурань! — Дзіўна, але гэтае слова ў падобных выпадках часта замяняе самыя доўгія і выкшталцоныя

прывізанні. А Вінцэсъ быў толькі слабым, грэшным чалавекам. І яшчэ ён кахаў.

Ноч падала на вуснах, бышцам ноч Рыма, падпаленага шалёным цэзарам. І Вінцэсъ зноў і зноў патанаў у невымоўнай пяшчоце і амаль невыноснай жарсці, і зоры сыпаліся на іх праз галінкі ялінаў, з якіх склалі будан... Такое было іх каханне — цудоўнае, п'янкое, з прысмакам смерці...

Віна мужчыны ўтым, што ён у каханні заўсёды — пераможца. Вінцэсъ не хацей гэтага... Але ён не мог парушыць адвечных законаў. І гэта было лепей за ўсё, што ён зведаў дасюль.

І што магло прымусіць іх шкадаваць аб гэтым шчасці? Цымяны вобраз пасівелага Мартына, які столькі гадоў, бышцам уладальнік чароўнага вострава, aberагаў, ашчаджаў цудоўную кветку, што дасталася юнаму сябру-суперніку? Зайтрашні дзень вызваліў ад віны, бо касаваў прышласць. У іх адносінах не было будучыні, і таму так лёгка і безаглядна кахалася.

Гарнушкаўцы нават не сталі яго моцна збіваць. Усё-ткі ён быў пан, якога належала перадаць іншым панам, і хто ведае — ці спадабаецца тым іхняе мужыцкае абыходжанне з «белай косткай»? Гарнушкаўцы ведалі, што панам давяраць нельга. Таму дзесяць узброеных з атрада самааховы, пад кіраўніцтвам старасты Сцяпка Лухверчыка, вырашылі самі павезці бунтаўшчыка ў горад, здаць, як належыць, запісаць па справядлівасці, каму — узнагарода... Вінцэсъ пазнаваў усіх: вось брат Міхася Валевіча... Адмольвае сямейныя грахі перад уладамі? Сын конюха Тодара, зусім маладзенчыкі і разгублены... Паперадзе ўсіх — стараста, Лухверчык, у новай світцы з крамніны, з новенькой стрэльбай цераз плячо. Стараецца, камандуе... А гэта? Светлавалосы няўклодны хлопец абыякава дапамагаў звязваць бунтоўнага пана. Маскарад трывожнага часу... Учора — ахвяра, сёння — кат... Гаўрыле Чарапавіцкаму трэба было моцна пакаяцца, каб атрымаць дараванне. Як кажуць кітайцы, не дай табе Бог жыць у часы пераменаў.

Вінцэсъ безуважна ляжаў на калёсах, звязаны гэтак старанна, што й не паварушыцца, і ўспамінаў мінулую

ноч... Усмешка, якая блукала на ягоных вуснах, гэтак злавала мужыкоў, што адзін з іх, не вытрымаўшы, пачаў даволі-такі адчувальна тыцкаць Вінцэсю пад рэбры прыкладам ружжа (а чаго лыбіцца, зладзюга?).

У горадзе вуліцы аказаліся надзіва пустэльнымі. Затое бліжэй да цэнтральнага пляща траплялася ўсё больш і больш народу, асабліва жайнерай. Ралтам сыпануў дробны пошчак барабанаў... Вінцэсъ здагадаўся, што гэта азначае. На шчасце, яго ахойнікі таксама выявілі цікавасць і пад'ехалі бліжэй, на ўзгорак, з якога добра бачыўся пляц. Знаёмае драўлянае ўзвышэнне, над ім гайдaeцца пятля...

Сцяпок Лухверчык нават прыўзняў Вінцэсу, каб таму лепиш было відаць:

— Глядзі, як цябе самога вешаць будутъ!

Вінцэсъ напружана ўглядзеўся: каго караюць? Вось вывелі на памост... Ідзе сам, горда... Белая кашуля, чорнавалосы... Далёка. Не пазнаць. Затое той, хто чытаў прысуд, мей такі грамавы голас, што нават там, дзе знаходзіўся Вінцэсъ, разбіралася кожнае слова. За злачынствы супраць дзяржавы... За забойства паручніка лейб-гусарскага палка Аляксандра Пятровіча Далгарукава... прысудзіць двараніна Н-скай губерні Рагманава Марка Вакулавіча да смерці цераз павешанне...

Зноў сыпануў барабанны пошчак. Вінцэсъ з усяе сілы рвануўся... Не! Гэта падступна! Гэтага нельга дапусціць!

— Што, паночак, страшна? — здзеклівы голас побач.

Вінцэсъ глядзеў — бо адвесці вочы было таксама здрадай. Але відовішча расплывалася ад пякучых слёз. Вось падыходзіць кат... Надзявае пятлю на шыю асуджанага... Б'юць барабаны, усё хутчэй, хутчэй... И страшны, недарэчны танец у паветры цела, якое памірае...

— Не-е-е!!!

Перастрахаваўся, падлюга Людвісар! Вось будзе неразбярыха, калі і ён, Вінцэсъ, пачне настойваць на tym, што забіў таго радавітага лейб-гусара!

— Во пераймаеца наш пан! — побач ужо нават спачувалі.— Не хочацца паміраць, як таму, ясная справа...

Але смерць па-ранейшаму не хацела прыматаць яго ў палацы вечнага спакою. Ці з любасці, ці з пагарды? Хто ведае. Калёсы трэсліся на брукаванцы, натоўп, што разыходзіўся, наталіўшыся жахлівым відовішчам,

неміласэрна штурхаўся побач... Адзін з ахоў-нікаў нахіліўся над палонным. Вінцэсъ адчуў, што вяроўкі на ім раптам саслабелі. Нехта ўклаў у яго знямелую руку пісталет:

— Страна! у старасту...

Ахоўнікі пападалі на зямлю, атуляючы галовы чорнымі рукамі, звыклымі да касы і рала. Хіба толькі двое ўспомнілі пра зброю. Там, у Гарнушках, Вінцэсъ зусім не бараніўся, і яны яго не баяліся. Цяпер ім давялося зразумець сваю памылку, але — запозна.

— Бяжым! — Гаўрыла Чарапавіцкі цягнуў Рашчынскага за сабой, і натоўп паглынуў іх, як рачныя хвалі — заходніяе сонца.

Ты выжыў — гэтае ўсведамленне напаўняе цела жывёльнай радасцю. Ты выжыў там, дзе немагчыма было выжыць. І так і хочацца звярнуцца да Госпада з блюзнерскай просьбай — адымі розум... Каб не збесцілася простае, зразумелае свята невыноснымі пакутамі душы.

Вінцэсъ не вінаваціў сяброў. Ён усё разумеў — з ім ужо развіталіся, кожны сказаў у думках добрыя і ўзнёслыя слова, падрахункаваў ягонае жыццё... А ён не загінуў. Вярнуўся, жывы і здаровы. Яго месца ў палацы вечнага спакою заняў іншы. І гэта было, як быццам кашулю вярнулі нямытай, і давядзецца яе апранаць і даношваць. Нібыта свая, але хацелася чыстай і адпраставанай.

Ваўкалак хаваў очы.

— Людвікар прыслаў скрыні... Дзве невялікія — там манеты. Астатнія са зліткамі. Думаю, пакуль пачнем карыстацца манетамі, а зліткі — перахаваць, куды дамаўляліся.

І была яна. Халодная, як восеньскае неба.

— Спадзяюся, жыццё майго брата прададзена не дарэмна, і ваш мільён зробіць гэтую зямлю вольнай і шчаслівай... Хоць трошки.

Вальжына таксама разумела, што несправядліва дакараць чалавека за тое, што яму не удалося загінуць. Яна і спрабавала ўсміхнуцца, сущешніць — бачыла ж, як ён пераймаецца ад того, што адбылося. Але між імі паўсталі сцяна... Ці, можа, прывід? І Вінцэсю разрывала сэрца ўсведамленне таго, што нач у будане была толькі развітальнымі падарункамі героя. Няўжо — так?

— Мне цяжка вас бачыць,— спакойны тон раніў больш, чым крик.— Не думаю, што змагу быць з вамі. Можа, з часам, калі забудзеца многае... Калі мне перастане здавацца, што Марк вось-вось з'явіцца, пастукае ў дзвёры, засмяецица... А пакуль што — ідзіце, хавайце свае скрыні.

Нібыта кінула ў твар халодную жабу.

I Вінцэсю было яшчэ горш ад таго, што ён ведаў — цяпер яна не зможа вярнуцца і да Мартына. I заставалася толькі адно — зрабіцца сапраўды так, каб Маркава жыщё аказалася прададзеным недарэмна.

15

Далоў доўгую спадніцу і абцасы, сімвалы заняволенасці жанчын, апазытаваныя патрыярхатнымі паэтамі!

Паліна злосна глядзелася ў люстэрка. Пачвара! Да чаго давяла сябе за апошнія гады!

Адзінае, што суцяшае,— джынсы, якія схавала ў шафу трывадлы таму, нават завялікія... Не растаўцела! А што з валасамі рабіць? Можа, проста распусціць па плячах? I злева заплесці некалькі таненых косак — будзе арыгінальна... Чорную кофтачку са срэбрым павуком таксама гады трывадлы не надзяяла... А пазногці?!! Яна ж нават лак перастала купляць!

Званок у дзвёры спыніў усе хваляванні.

Што ж, прынамсі, Стась не ўлез бы ў старыя джынсы — на амерыканскіх прысмаках прыбавіў кілаграмчыкаў дзесяць. Гэта першая дурная думка, якая прыйшла ў галаву Паліне. А за ёй і другая, не разумнейшая: яна, Паліна, усё яшчэ яго каҳае. Гэтага распайнелага, упэўненага ў сабе «мача» ў белым пінжаку...

А далей яна ўвогуле перастала думачыць. Таму што Стась заўсёды ведаў, як з ёй абыходзіцца: ён проста моцна пацалаваў яе, і... I адразу ж пачаў распарааджацца. Гэта тэкліа. Гарэлка з кактусаў, гадасць, вядома, але прывёз для экзотыкі. Схавай у лядоўню. We'll drink best... Будзем піць вось гэта — кампары. Вяндліна нарэзаная, раскладзі толькі. А вось авакада трэба нарэзаць... Ты тут каштавала авакада, маленькая? Не? Я так і думаў... У загс можна заўтра падысці да дзесяці раніцы. За сто баксаў распішуць

адразу. Don't worry, be happy. Ды не тыя чаркі дастала.
Трэба для кактэйлю...

Паліна, як загіннатызаваная, бегала між кухняй і гасцёўнай, адчуваючы сябе пухнатым цацачным зайчыкам, у якім пасля доўгага перапынку замянілі батарэйку.

— А гэта што за жаба?

Стоп! Паліна ращуча паклала чарговы пакунак на канапу. Ачмурэнне нейкае! Нібыта не было гэтых трох гадоў, нівыплаканых слёз, незабытай крыўды...

— Паслухай... Нам варта пагаварыць.

Пагаварыць Стась не адмаўляўся. Столікі за гэты час адбылося! Амерыка — добрая школа выжывання. Але хто працуе, не лайдак ды з мазгамі — будзе жышь, як тут і не снілася. Галоўнае — стабільнасць. Страхоўкі, полісы, прафсаюзы... Паліна слухала, углядалася ў спакойныя разумныя вочы, і — ні адцення там віны, ні сумневу ў тым, што ён робіць правільна. Заўсёды правільна.

— А ты ўсё гэтак жа займаешся сваёй беларушчынай? Не адказвай, сам бачу. Вунь нацягала бярвёнаў, шашалем паточаных. Няўжо не разумееш — гэта бесперспектывна! Свет імкнецца да уніфікацыі, а ты — супроць плыні, ды яшчэ за сто баксаў у месяц. Не падвыслі ж моцна зарплату, так? І з дысертацыяй я таксама быў упэўнены — не абароніш, занадта далікатная натура. Да цябе менеджэра прыматацаць трэба.

— Гэта не бярвёны,— абурылася Паліна,— а беларуская скульптура пачатку васемнаццатага стагоддзя!

— І адкуль яна ў цябе? Са сметніка?

— Можна сказаць, так. Паехалі з сяброўкай глядзець касцёл у Касацінава. Побач з храмам — закінуты дом, ганак з драўлянымі калонамі, можа, калісь ксёндз жыў. Вось на ганку гэтага дома і знайшла... Касцёл рэстаўравалі, як цацачку. З-за мяжы прыслалі і начынне для інтэр'ера — гіпсавыя Дзевы Марыі і распяцці, пафарбаваныя алейнай фарбай. А гэтыя «вырабы народнага генія», як казаў Каараткевіч,— преч! Старыя, нехлямяжыя... Уяўляеш — яны пад дровамі ляжалі!

— І ты іх прыўлашчыла?

— Вядома! Транспарту свайго не было, а я — з гэтымі скульптурамі, як з немаўлятамі,— і руکі ўжо не трymаюць,

і кінуць не магу. Людзі ў аўтобусе лаюцца, штурханіна...
Затое вось — святая Барбара... Святы Майсей...

Дзяўчына падышла да скульптур і ласкава, як жывых,
пагладзіла па шурпатай паверхні. Госць іранічна паківаў
галавой.

— Ты не змянілася. Памятаю, як у Шэпетаве пацягнула
мяне ў старую царкву, паглядзеь на труну дойліда.
Аказалася, тую труну — дыхтоўную, з чорнага дрэва, так?
— яшчэ падчас вайны забралі немцы, каб пахаваць свайго
кончанага партызанамі генерала. А мумію дойліда пакінулі
ў скляпенні... Як яго звалі, таго дойліда?

— Адам...— ціха прамовіла Паліна, нібы баючыся
легкадумным тонам пакрыўдзіць і без таго пакрыўджаны
ценъ.— Такое імя на труне, кажуць, было напісаны. А
прозвішча згубілася.

Стась белазуба ўсміхнуўся і працягваў успаміны:

— І вось гэтага Адама, забальзамаванага, як фараон,
некалькі пакаленняў мясцовых хлопцаў цягалі па вёсцы,
каб палохаць дзяўчат. Во ўмелі бальзамаваць продкі! Не
рассыпаўся, хоць чаго толькі жартайнікі не выраблялі! І ты,
як ненармальная, наслілася па вёсцы, шукаючы бедную
мумію, і вучыла вяскоўцаў маральнасці і павазе да
гістарычнай спадчыны, а я ледзь абараніў цябе ад нейкага
мясцовага Кінг-Конга.

Паліна горка ўсміхнулася, нібы наяве ўбачыўшы былую
прыгоду, страшны чорны твар мумії, рогат бяспамятных
дурняй...

Стась засміяўся непрыемным бязгучным смежам і
адкінуўся на спінку крэсла. Паліна з жахам заўважыла,
што ў яе «мача» відочна абазначаны другі падбародак. І
рукі змяніліся... Нейкія не такія пальцы, пазногі. І...
блішчаць?

Стась перахапіў яе пагляд, пакруціў у паветры
дагледжаную даланю.

— Манікюр, дзетка. Не дзівіся — там гэта норма жыцця.
Адразу сам не мог прывыкнуць. Але ў нас у бюро ўсе так
робяць. І ўсе ходзяць па пятніцах і аўторках з шасці да
сямі ў трэнажорную залу, а кожны трэці уік-энд — пікнік,
у спецыяльна выкупленым фірмай кемпінгу, усе са сваім
кошыкамі, жонкамі і безалкагольным півам... Сама
пабачыш. Хочаш прыгожыца — будзь як усе. Ды не

хвалюйся — там не толькі гэткі «мяшчанскі дабрабыт». Я пачаў разумець тваю страсць да мумій, можа, толькі там, калі мяне прывялі ў дом аднаго мільянера, суперпраграміста. І гаспадары як найвялікшую каштоўнасць паказвалі гасцям кавалак цаглянай сцяны ад стогадовай забудовы і счарнелую пашчапаную бэльку, прымацаваную пад столлю шыкоўнай залы. Бэлька засталася ад салуна, што калісь належала дзеду гаспадара і згарэў, падпалены ці то індзейцамі, ці то каўбоямі. І мільянер цяпер за шалённыя гроши скупляе парэшткі ад таго салуна — нейкія памятныя жалезныя кубкі, мядзянныя місы для ўмывання, якімі карысталіся, напэўна, танныя самадайкі... Сямейны гонар!

Стась адпой кампары, акуратна прамакнуў вусны сурвэткай, пацягнуўся да Паліны і зноў моцна пацалаваў, нібыта сцвердзіў свае правы. Вось так, не спадзяйвайся, што ўсё скончыцца размовамі.

— Дарэчы, не падумай, вядома, што я раўную, буду ў прэтэнзіі... Але многа ў цябе было мужчын за гэтыя гады, бэбі?

Стась паблажліва паглядаў на былую жонку, нібыта ведаў адказ. Ах ты, бедненка, пакінутая... Паліна на хвілю адчула невымоўны бол. Яна сапраўды хocha пражыць рэшту жыцця з гэтым прыгожым, дужым, самаўпэўненым эгаістам? Паліна памаўчала, потым рашуча ўзнялася, узяла з паліцы заколку, падышла да люстра і закруціла валасы ў звыклы вузел. Вось так... Цяпер можна пазнаць, вярнуць самую сябе. І ратавацца... Пакуль душа не зламалася дарэшты. Паліна павярнулася да госця.

— Я выходжу замуж за другога. Прабач, трэба было сказаць адразу.

— Вось як...— Стась паставіў на стол шклянку з кампары, яшчэ не ведаючы — абразіцца ці пасмяяцца.— І хто ён, калі не сакрэт?

Цяпер іншага выйсця не было — Паліна не верыла, што ў яе хопіць сілы выстаяць перад спакусаю без дапамогі звонку, няхай віртуальнай. Стась, напэўна, заўважыў яе ваганні, бо ўпэўненая ўсмешка зноў вярнулася на яго выразна акрэсленая вусны. Пагуляй, пагуляй, дурнічка, у незачэпу.

Лагічней за ўсё было б назваць у якасці жаніха Сымона. Паліна ведала, што баявіты штурман абараніў бы яе ад уплыvu і дзесяці Стасяў. Але сказалася чамусыці іншае:

— Ён скульптар... Родам з Беларусі, але жыве ў Вільні. Гэтую жабку зляпіў.

— А імя ў яго ёсць?

— Валянцін. Валянцін Чарапавіцкі.

— Такі ж «закручаны» на «беларускім пытанні», як і ты?

— Такі ж.

— І... ты яго кахаеш?

Паліна адварнулася да акна, за якім сыпаўся дробны летні дождёж, памаўчала і ціха прамовіла — не Стасю, а дажджу і сабе.

— Кахаю.

І сама здзівілася — што за фантазія?

А потым, калі Стась пайшоў і адзінота варухнулася ва ўсіх кутах, папаўзла ценямі да гаспадыні — хоць навошта ўладарыць над ценямі? — і было невыносна сумна слухаць шум дажджу і глядзець на амаль некранутыя стравы і недапітывы напоі ў шклянках, рука сама набрала нумар тэлефона. Хоць зноў жа — навошта? І далёкі голас трывожна пытаўся: «Я слухаю... Хто гэта? Паліна? Гэта вы? Што здарылася? Не маўчыце! Паліна!»

Але адказваць таксама не было сэнсу.

Маці, як і абяцала, вярнулася толькі раніцой. І адразу ўсё зразумела. Паліна ведала, яна ў душы радуецца — вядома, шчасце дачкі вышэй за ўсё, але застацца адной? І тым не менш пасыпаліся папрокі. Ну як можна адмаўляцца ад свайго шчасця? Іншыя шалённыя грошы плоцяць шлюбным агенцтвам, каб выскачыць хоць за якога нягеглага янкі.

Паліна не адказвала, і маці зусім зазлавала.

— Дурніца ўпроўная, ідэалістка, уся ў...

Марыя Апанасаўна абарвала сябе, і Паліна зразумела чаму.

— А дарэчы, ты ніколі не расказваеш мне пра майго бацьку. Прабач, я разумею, што, відаць, з гэтым у цябе звязаныя не самыя лепшыя ўспаміны жыцця, але я маю права ведаць! Хто б ён ні быў — гэта ж мой бацька!

Паліна не ўпершыню заводзіла такую гаворку, атрымліваючы заўсёды ў адказ нешта гнеўнае, нібыта ў самой яе зацікаўленасці мелася крыўда для маці.

— Паслухай, ну вось з'еду я са Стасем у Амерыку, і, можа, ніколі больш не ўдасца пра гэта пагаварыць. Твае ўнукі спытаюць у мяне пра дзеда, а я ім: не было ў вас дзеда, бэбі!

Пагроза падзейнічала. Маці, усё яшчэ раздражнёна прыбраючы тыя рэчы, што, на яе погляд, засталіся не на сваіх месцах пасля ўчараашнягта гасцявання, нарэшце вымавіла:

— Ты нічога пра яго, пра свайго бацьку, не ведаеш, а ён нічога — пра цябе. Так што ўсё ў раўнавазе.

Паліна не збралася адступацца.

— Мама, хто ён? Хто мой бацька?

— Татарын.

— Што?!!

— А ты думала — чаму ты такая чарнявая? Не палохайся — і ён, і продкі ягоныя лічацца беларусамі, праваслаўнымі, з нашае шляхты. Вёска яго неяк прыгожа называлася — Вяснянка ці Весніцы... Дзесяці пад Наўем. Ну, што табе тлумачыць — сама гісторык. Ведаеш, калі радавітыя татары на Беларусі пасяліліся — яшчэ падчас Грунвальда. І з твару ён — беласкуры, як ты... Толькі вочы і валасы чорныя, як вугаль, ды прозвішча — Рагманаў. А Татарынам мы яго празвалі ў інствытуце — за шалёны характар.

— Дык вы разам вучыліся? — здзівілася Паліна.

— Вучыліся... — уздыхнула маці. — Ён — на рэжысуры. Я — на акцёрскім. Але ж кажу — Татарын... Час які быў, а ён для курсавой працы выкапаў п'есу нейкага заходнебеларускага пісьменніка, ворага народа. І часопіс самаробны яны ў пакоі рабілі ўчацвярых... Зразумела, што з чацвярых хоць адзін стукач быў. Ну і пагналі яго з воўчым білетам... Ды каб толькі гэта! Ён яшчэ і поўху замдэкану адвесіў. А той — з органаў, усе ведалі... Караваец, столькі стацей на Татарына навешалі... Добра, не ў лагеры — але на прымусовае пасяленне ледзь не ў тундру.

— А ты?

— А што я? — Маці раздражнёна глядзела ў акно, нібыта дождж, які сыпаўся за шыбай, быў у нечым

вінаваты.— Я была сакратаром камсамольскай арганізацыі інстытута. Марыла пра вялікую сцэну... Ты думаеш, я збіралася працаўца касцмеркай? Гэта ж блізкае знаёмства з тваім татачкам перакрэсліла мой шлях. Таксама ледзь з інстытута не адлічылі... Ну а потым з'явілася ты, і, вядома, добразычліўцы паведамілі куды трэба, ад каго ў мяне дзіця. Але мне было ўсё роўна — ты маё адзінае шчасце.

— І бацька ніколі не аб'яўляўся?

— Ну чаму ж... Пісаў, прасіўся... Але я адразу яго адпрычыла. Прапашчы чалавек. Давялося яшчэ і на камсамольскіх сходах каяцца, выкрываць антысаветчыка. Ну што ты так на мяне глядзіш? Кажу — час быў такі!

Паліна абхапіла галаву рукамі, паўтараючы, каб прывыкнуць да гучання:

— Рагманаў... Генадзь Рагманаў... Спадзяюся, імя па бацьку я праўдзівае маю?

Маці рэзка спынілася перад дзвярыма на кухню.

— Ты — Ведрыч! Паліна Ведрыч! I не ўздумай нешта ці некага расшукваць! Усё, што было, былём парасло. Пачнеш шукаць яго — ты мне не дачка!

Паліна сядзела над картай... Вось ён, Наўеўскі раён, ёсьць у ім вёска пад назвой Вясенняя, відаць, перайменаванне. Яшчэ добра, што не чарговая Сірэневая або Акцябрская. Ёсьць Весялова, а вось — Весніцы... На рацэ з вясёлай назвой Лялёўка. Трэба ж, зусім недалёка ад Гарнушак. Выходзіць, яе, Паліны, продкі былі землякамі Ра-шчынскіх? Цікава... Паліна ўзялася за свае папкі. Жылі Рагманавы ў Весніцах... Вось нейкі Марк Рагманаў, васемнаццаці гадоў, дваранін — у спісе павешаных у 1863 годзе.

Як многа значыць у жыцці выпадак! Паліна кінула позірк на паперку — ксеракопію прашэння Каствуся Каліноўскага віленскаму генерал-губернатару Назімаву:

«Окончив курс наук в императорском С.-Петербургском университете со степенью Кандидата и желая поступить на службу, имею честь покорнейше просить Ваше высокопревосходительство доставить мне возможность служить под просвещенным начальством Вашего высокопревосходительства».

Цалкам добрагрыстайная, сціплая просьба... Але яна не была задаволеная. Юнакоў мясцовага паходжання, якім удалось атрымаць адкукацю, на пасады дапускал неахвотна — перавага аддавалася прыезджым з Расіі. На гэта мелася адпаведнае распараджэнне. А калі б здольнага, але немаё маснага маладога чалавека ўзялі на працу, далі добрую пасаду? Паліна задумалася. Наўрад гэта адпрэчыла б яго ад паўстання. Нават Гейштар, правадыр «белых», што не дужа любіў Каліноўскага, піша пра яго: «Гэта была натура гарачлівая, але сумленная, без малейшай крывадушнасці».

Вінцэс Рашчынскі не быў надта блізкім сябрам Кастуся Каліноўскага, хоць, вядома, не мог з ім не сустракацца. І яе, Паліны, продкі маглі з імі абодвумя бачыцца.

Паліна пачувалася вінаватай — нібыта парушыла нейкія авалязкі перад даўно памерлым філософам сваёй сустрэчай са Стасем. Нова-спечаны амерыканец так і не паверыў, што страціў уладу над сціплай чарнавокай дзяўчынай. Значыць, адчуў, што ўлада яшчэ ёсць.

Паліна нават ціхенъка ўсплакнула... І зачэрпнула поўную лыжку шыпшинавага варэння са слоіка, перададзенага Сымонам. Салодкае супакойвае кабету лепш за валяр'янку. Выйсці замуж за бравага штурмана, хадзіць з ім у вандроўкі...

У дзвёры пазванілі, так што Паліна ледзь не ўтапіла лыжку ў слоіку. Маці павінна быць яшчэ ў тэатры...

На лесвічнай пляцоўцы стаяў Валянцін, зноў без парасона і зноў мокры, як пацук. І да таго ж — страшэнна ўстрывожаны.

— Што здарылася? Гэта ж вы мне тэлефанавалі, праўда? Усё з-за нашага дурнога расследавання...

— Нічога не здарылася, супакойцесься. Дождж пайшоў, лета канчаецца, вось і ўсё. Ну, але ж праходзьце.

Валянцін зняў мокрую наскрозь куртку і застаўся ў чорным швэдзары. Нібыта яшчэ больш схуднеў — вунь як швэдэр на ім вісіць, як на вешалцы. Дрэнна кормяць, ці што?

Паліна змрочна глядзела на чалавека, у каханні да якога зусім нядаўна прызналася былому мужу. І што цяпер рабіць? Сэрца ўсха-дзілася, ледзь не высококае. Вядома, толькі ад таго, што няёмка перад самой сабой. Не хапала

яшчэ, каб гэты няўклюда нешта западозрыў. І ўвогуле — як ён пакінуў сваю светлакосую герайню?

Валянцін таропка патлумачыў:

— Я, на жаль, без дазволу... Таму ненадоўга. Але... праста не мог не прыехаць. Ведаецце, мне ўсё трывожней робіцца. Дарэмна мы турбуем мінулае. Яно мае ўласцівасць ажывашаць і ўмешвацца ў нашае жыццё.

Паліна адварнулася да акна. Зноў збіраецца адгаворваць... Валянцін, відаць, зразумеў, што на яго пачалі гневацца, і пачаў нешта цяжкое даставаць з сумкі, зашаргатаў цыратай, у якую тое нешта было загорнутае... Паліна зацікаўлена азірнулася.

Госць паставіў на стол бюст з гліны. Разумны спакутаваны твар, горкія складкі ля вуснаў... Вінцэс Рашчынскі!

— Гэта толькі эскіз,— вінавата патлумачыў Валянцін.— Я думаю, у Гарнушках варта зрабіць добры помнік.

Паліна захоплена кранула рукой скульптуру.

— I вы хацелі сысці з мастацтва! Ведаецце, самаедства ўвогуле ўласціва беларусам. Але не да такой жа ступені!

— Вам падабаецца? — Валянцін расцвіў усмешкай, і яго няправільныя рысы раптам нібыта асвяціліся знутры.

Паліна нават трохі спалохалася, што зараз ён скажа ці зробіць нешта такое, пасля чаго ўжо не будзе ранейшай нязмушанасці ў адносінах. А яна ж, Паліна, насамрэч нічога сур'ёznага да яго не мае! Так, хіба пацешыць самалюбства чужой закаханасцю. Але Валянцін згасіў усмешку і апусціў вочы.

— Што ж, я рады, што вам спадабалася. Няхай гэты варыянт застанецца ў вас. I я быў бы яшчэ больш рады, каб гэта была апошняя крапка ў вашых росшуках.

— Не дачакаеццеся! — пераможна ўсміхнулася Паліна.— У пятніцу я еду ў Гарнушкі — шукаць чацвёртую жабку, нават стэлефанавалася з дырэктарам мясцовай школы. Ён прысланы нядайна, нічога не ведае пра гарнушкаўскія забабоны, але цікавіцца краязнаўствам і паабяцаў, што ўладкую мяне на кватэру.

— Вы не можаце ехаць адна! — захваляваўся Валянцін.— У жыцці не сустракаў такай зацятай дзяўчыны. Няўжо вам так важна знайсці гэтую няшчасную жабку?

— Важней за ўсё на свеце! — з выклікам прамовіла Паліна.— Ды вы сядайце... — схамянулася. Наконт таго, каб быць добраі гаспадыній, ужо не цешыла сябе. Але ж трэба сумленне мець — госьць пасля доўгай дарогі, прамоклы, з-за яе ж, дурніцы, трывожыцца...

Валянцін асцярожна апусціўся на крэсла, нібыта яно было антыкварнай каштоўнасцю, а не вырабам фабрыкі «Гомельдрэй». Але замест пачастунку, як праўдзівая эманансіпэ, Паліна пляснула на стол тэчку з паперамі.

— Вось, глядзіце. Рашчынскі з'ехаў за мяжу пасля таго, як пакаралі смерцю Кастуся Каліноўскага,— гэта, фактычна, азначала, што паўстанне задушанае. Маёмасць яго секвестравана — пад арыштам, ён нічога асабліва каштоўнага не мог з сабой узяць. Жыве ў Парыжы ў нейкім катуху, як жабрак. А падчас франка-прускай вайны на ўласныя грошы ўзбройвае найноўшай мадэллю ружжаў сістэмы Шатона роту жаўнераў. Урад нацыянальнай абароны нават выказаў яму падзяку. А потым, калі пачалася рэвалюцыя, Рашчынскі купляе зброю атраду паўстанцаў. Яму пашанцевала, што падчас абароны Парыжа ад немцаў быў цяжка паранены,— бо няйначай узяў бы ўдзел у Камуне і, хутчэй за ўсё, загінуў бы. І ўвогуле, яго ў колах парыжскага паўсвету — ён любіў знацца з мастакамі і пісьменнікамі, з багемай, карацей,— звалі не інакш як літоўскі Монтэ-Крыста, лічылі дзіваком і аскетам. Хоць жыў да канца жыцця вельмі сціпла, толькі на невялікі заробак ад прыватных урокаў ды публічных лекцый, не надта папулярных. І пасля, у 1893-м, калі Рашчынскому дазволілі вярнуцца, — маёнтак разрабаваны, заняпальны, яго выкарыстоўвалі для размяшчэння вайсковага гарнізона,— адкуль грошы на шыкоўнае надмагілле? На новую двухпавярховую бальніцу для сялянаў? А пасля раптоўнай смерці ў 1894-м — аніякіх размоў пра багатую спадчыну. Маёнтак канчатковая разбруаеца, бальніцу ніхто не дабудоўвае, а надмагілле пачынаюць разбіваць. І паколькі ў ім было зашифраванае нейкае пасланне, можна здагадацца, што нехта не хацеў, каб яно дайшло да нашчадкаў.

— Можа, і цяпер нехта гэтага не хоча? — ціха прагаварыў Валянцін.

— Хто, несмяротныя захавальнікі скарбу? — пасміхнулася Паліна.— І далей. Я даведалася пра Станіслава Людвісара, у лісце якога быў малюнак надмагілля. Сын магната, удзельнічаў у паўстанні. Нават быў пад судом — але апраўданы за нядоказнасцю віны і як недзеяздольны. Пасля вызвалення зусім звар'яцеў, жыў у бацьковым палацы. Нашчадкаў не пакінуў. А з Вінцэсем Рашчынскім перапісваўся! Шкада, адзіны ацалеры ліст кудысьці знік з архіва. Затое ў другім лісце, да сваёй сястры ў Жэневу, Людвісар паведамляе пра смерць Вінцэса Рашчынскага і піша: «Няхай цягter сумленне ягонае супакоіцца і смерць ягоная распарадзіцца тым, чым не ўдалося распарадзіцца жыццю. Хаця — не асуджай мяне моцна — мне шкада не толькі нябожчыка, але і таго сена, пры якім ён стаўся сабакам». Не, усё вырашана. Я еду ў Гарнушкі. Да таго ж хачу заехаць у суседнюю вёску, Весніцы. Ведаецца такую?

Засмучоны Валянцін моўчкі кіунуў галавою.

— А такое прозвішча — Рагманавы — чулі? — дрыготкім голасам запыталася Паліна.

— Рагманавы? — задуманаўся Валянцін.— Не, не чуў. А што?

— Ды так, нічога...

Валянцін сіратліва сядзеў на крэсле, схаваўшы руکі ў задоўгіх рукавах швэдара, нібыта яму было вельмі холадна, мокрыя валасы звісалі жаласнымі пасмамі... А трэба было б прапанаваць госцю гарачай гарбаты! Паліна ўзнялася, не тое каб надта ахвотна... Але ейныя добрыя намеры парушыў званок у дзвёры. Адзін, другі, трэці... Хто гэта так настойліва просіцца ў гості?

Дзіна была ў кароткім белым плашчы з перламутравым бліскам — быццам перліна ў ракавінцы. І лёгкія летнія боцкі на высачэзных абцасах — белыя і бліскучачысцен'кія, відаць, гаспадыня прыехала на машыне. А вочы — зненавідныя.

— Валянцін у цябе?

— Так...— Паліна разгубілася, быццам яе заспелі на нейкім ганебным учынку, нават у чырвань кінула.

Дзіна хуткім крокам, ледзь не зачапіўшы гаспадыню, прайшла ў залу, дзе з крэсла падымаўся ёй насустроч таксама збянтэжаны Валянцін.

— Паехалі дадому.

Гэтак спакойна сказала, упэўнена, без ценю сумніву.

Паліна не любіла, калі ў кагосці няма ні ценю сумніву. Відаць, Валянцін таксама. Ён выпрастаўся ва ўвесь свой немаленькі рост і азваўся:

— Ну навошта было турбавацца? Прабач, што не дачакаўся, каб папярэдзіць асабіста,— але ж я пакінуў ліст.

— Так, дзякую хоць за гэта...— Спакой патроху здраджваў «уладальніцы».— Але было б сумленней, каб ты найперш думаў не пра староніх кабет, а пра тую, што дзеля цябе рызыкуе жыщём... Пра нас з табой дваіх, урэшце! — Дзіна гнеўна павярнулася да Паліны.— У нас з Валянцінам сапраўды асаблівяя адносіны, каб вы ведалі.

— Дзіна, не трэба! — Валянцін зноў зблізіўся, як ад болю.— Я заўсёды памятаю пра тое, што ты для мяне зрабіла, і ніколі цябе не пакіну. Але ад таго, што я ад'ехаўся на некалькі гадзінай, ты і твая фірма нічога не страцілі.

— «Ніколі цябе не пакіну!» — Дзіна патроху раз'юшвалася.—Хіба толькі таго мне трэба, каб ты сядзеў цэльмі днямі ў майстэрні, лягпіў, маўчаў і, самае большае, паглядаў з пачуццём глыбокай удзячнасці, як Граждан на партыю?

Валянцін упартая сціснуў сківіцы.

— Я сумленна выконваю нашую дамову.

— І бегаеш за іншымі спадніцамі?

Валянцін кінуў хуткі позірк на Паліну, што зусім забілася ад няёмкасці ў кут, загрувашчаны стосамі книг, не ведаючы, ці не выйсці з пакоя падчас сямейнай сцэны. Але Дзіна не збралася адкладаць высвя酌енне адносін на потым, і скульптар ціха прагаварыў:

— Наша дамова не тычылася... інтymных спраў. Дзіна, ты цудоўная дзяўчына, я ведаю, што не варты цябе. Ты будзеш шчаслівай з іншым. Я выканана ўсё, што ты скажаш, жыщё аддам, калі па-просіш,— яно і так тваё. Але зразумей — ніхто не ўладны над сваімі пачуццямі. Я абразіў бы цябе, калі б пачаў прыкідвацца закаханым... Я разумею, што страшэнна вінаваты... Мы тры гады былі разам...

— Ты проста дурань! — пагардліва кінула Дзіна.— У кожным сяменым жыщі ёсьць перыяды, калі двое стамляющца адно ад аднаго. А ты ўжо ўявіў сабе нешта.

— Мы нежанатыя,— вінавата нагадаў Валянцін.

— Але ж збіраліся пажаніцца! — амаль крыкнула Дзіна. Яе твар так страшна перакрывіўся, нібыта ў яе адбіралася апошняя надзея.— Ты што, перадумаў?

Валянцін моўчкі стаяў, апусціўшы галаву. Пасля з цяжкасцю прагаварыў:

— Прабач...

Віленская гандлярка сціснула кулакі і кіунула ў бок Паліны:

— Гэта з-за яе? Можаш не адказваць, ведаю. Чыстыя пачуцці, рамантычнае каханне. А гэтая дамачка раскашэліцца дзеля цябе на пятнаццаць тысяч баксаў?

Валянцін разгублена перапытаў:

— Чаму пятнаццаць? Мы ж столькі ўжо выплацілі...

— А лічылынік накруціў! — з'едліва патлумачыла Дзіна.— Будзеце яго выкупляць? — гэта — на адрес Паліны.

Тая перарывістым ці ад хвалявання, ці ад абурэння голасам прагаварыла, адчуваючы сябе зрадніцай:

— Я на вашага сябра не прэтэндую.

— Ну вось! — пераможна падрахункавала Дзіна.— Нікому ты, Валік, акрамя мяне не патрэбны. Паехалі дадому. На мяжы якраз чаргі няма, і мытнік знаёмы. У восем будзем на Жыгімонтаса. Купім пляшку шампанскага, а хочаш — піва...

Валянцін упартая глядзеў на сваю «ўладальніцу».

— Я буду працаўшча на цябе дзень і ноч. І калі выплаціцца доўг — таксама. Але не магу падманваць цябе ў асабістым. Няхай нашы стасункі застануцца сяброўскімі.

Дзіна памаўчала, узважваючы наступныя слова:

— Паслухай, тваёй даме патрэбная чацвёртая жабка?

Паліна ўсхапілася:

— Вы ведаецё, дзе яе знайсці?

Але Дзіна размаўляла толькі з Валянцінам:

— Ты — чалавек слова. Я магу здабыць жабку ў абмен на тваё слова гонару — паабяцай, што пасля таго, як скончым роспушкі скарбу, ніколі больш не сустрэнешся з гэтай паненкай, не станеш ёй ні пісаць, ні тэлефанаваць. Я нават не прашу, каб ты са мною жаніўся — бо і так ведаю:

выкінеш блазноту з галавы, нашы пачуцці вернуцца.— І павярнулася да Паліны: — Хочаш атрымаць чацвёртую жабку?

Паліна няўпэунена зірнула на скульптара. Гэтак ламаць чалавека... Ці мае яна права? Але разгадка таямніцы!.. Ніколі не бачыцца... Сэрца раптам сціснуў боль. Запярэчыць? Падаць няўклюдзе надзею? Але ж Дзіна дзеля свайго скульптара жыццём рызыкуе! Ён усё роўна звязаны, прыкуты да сваёй «уладальніцы»!

Баганні вырашыў Валянцін, цвёрда прамовіўшы:

— Паліна хоча мець чацвёртую скульптуру. Я ведаю, што для яе гэта вельмі важна.

Твар Дзіны прасвятлеў, яна зноў набыла ранейшую ўпэуненасць, як пасля ўдалага гешэфту.

— Значыць, дамовіліся. У суботу прывязу жабку, і ўсе разам, як тады, рушым у Гарнушкі. Знойдзем тое, што шукаем, падзелім па справядлівасці, і — бывайце.

Валянцін нават не зірнуў на развітанне на Паліну. Так і пайшоў з каменным тварам, як палонны. А Дзіна яшчэ весела кіўнула няўдалай суперніцы:

— Віншую, выгадная здзелка!

Паліна зачыніла дзвёры за нечаканымі гасцямі. На душы было пагана. Прадала чалавека дзеля сваіх інтарэсаў. Прамаўчала... Вядома, так ці інчай — нічога добра гэта не выйшла б. Пятнаццаць тысяч... Цікава, Дзіна відавочна не бедная. Тоё, што гандлявала на Казюкасе,— дык для тамтэйшых гэта ўсё роўна як для нас на Купалле праз вогнішча скакаць. Далучэнне да старадаўняга свята. Джып, фірма, кватэра... Чаму б не прадаць, абы пазбавіцца раз і назаўсёды небяспекі? Паліна папракнула сябе за нядобрыя думкі.

Дзяўчына разгублена абвяла вачыма сваё жытло. Колькі можна было б за яго выручыць? Ніколі пра гэта не думалася. Ды анічога — кватэра непрыйматыўная. Што Паліна магла б прадаць? Чым валодае? Некалькі срэбных пярсцёнкаў, гары кніг ды відэаплэер «Соні», у якім час ад часу заядае кнопкa. Ага, яшчэ карціны... Вось тая, з паляўнічым нацюрмортам, падабраная ледзь не на сметніку, даляраў за сто пайшла б цяпер, далібог.

Паліна заўсёды пагарджала грашымі. Навошта іх шмат? Ці ў цябе памер страйніка павялічыцца адпаведна

памеру зберажэнняў? Чым асабліва адрозніваюцца туфлі ад Гучы ад туфляў вытворчасці фабрыкі «Прамень»? Ты ў фірмовых перстанеш спатыкацца і хадзіць не туды, куды трэба?

А цяпер Паліна адчувала сябе прыніжанай і бездапаможнай. Нават калі збыць усё да апошняга швэдара — ці назбіраецца хоць тысяча «зялёных»? Не, яна не змагла б падарыць волю Валянціну. А з дапамогай жабкі — раптам знайдзецца сапраўдны скарб? Залаты леў? Тады і Валянцін вызваліцца! Праўда, не ад слова гонару — з горыччу нагадала сабе дзяўчына. Расстанне назаўсёды... Ды яшчэ — з якімі ўражаннямі? Прадала няспраўджанае каханне...

На стале атynуліся побач літровы слоік з шыпішынавым варэннем ад Сымона і бюст Рацгынскага, злеплены Валянцінам. Цікавая інсталяцыя! Паліна прынесла з лядоўні Стасеву тэклу — шыкоўная выгінастая бутэлька з залатымі налепкамі, і таксама паставіла на стол. Тры падарункі для прынцэсы... Чый лепшы? З кім быць прынцэссе?

І раптам адчайна заплакала, не збіраючыся сама сабе тлумачыць — чаму.

16

— Вінсэнт! Не забудзься — заўтра а пятай адкрыццё Салона! Прыйходзь абавязкова. Накруцім бакенбарды акадэмікам!

— Вінсэнт! Паабяждай, што калі маю карціну купяць за сто франкаў — вып'еш бутэльку «Шато-марго»!

— Не спадзявайся, Анры, наш бравы Паляўнічы не вып'е нават на ўласных хаўтурах.

— Твая праўда, Шарль, — на ўласных хаўтурах нават ты выпіць не зможаш.

— Мой Бог, і сапраўды. Я не перажыву гэтай несправядлівасці!

Чарніавы, як грак, Шарль з вусамі, закручанымі ў тутгія чорныя колцы, бесклапотна зарагатаў — нібыта ў яго не было пятнаццаці франкаў доўгу за кватэру і не прэтэндавалі на яшчэ два не заробленыя франкі зяленіўшчык і прачка, а ў дом на віа Тарэ-дзі-Нона, у

Залаты дом з чароўнай Зізі, яго проста больш у доўг не пусцяць. Гэтак жа бесклапотна засмияўся і Анеры, рудаваты мажны барадач у саламянym капелюшы-канацье. Няхай у кішэні — ані сантима, Бог любіць спеўных птушак і заўсёды спашле ім нешта на кавалак хлеба... і бакал абсенту.

Ля парыжскай кавярні Гербуа квітнелі яблыні, і ружовабелыя пляёсткі асыпаліся на брукаванку, на столікі, вынесеныя пад травенъскае сонца, на агромністыя капелюшы дам у ружовых і бэзвых сукенках, на чорныя цыліндры-«васьмібліскі» наведнікаў. Апошняя рэвалюцыя забылася, як страшны сон,— некаторыя з маладых мастакоў, што аблюбавалі кавярню, увогуле нарадзіліся пасля крывавых падзеяў. Таму дзівакаваты Вінсэнт, светлавалосы немалады замежнік, успрымаўся як жывая легенда. Расказвалі, што ён быў сярод камунараў на могілках Пер-Лашэз, што сама Чырвоная Цнатаўка Луіза Мішэль, школьнай настаўніца, якая натхняла рэвалюцыю, пацалавала яго, бласлаўляючы на бойку. Што пасля паразы Камуны ён, каб не трапіць у страшную Каледонію, куды высыпалі паўстанцаў, падарожнічаў па Сахары і Тыбеце, паляваў на тыграў, ільвоў ды іншых драпежнікаў — вось і празвалі Паляўнічым. А дзесяці ў сваёй дзікай паўночнай краіне ён учыніў калісьці страшнае злачынства або перажыў страшную трагедыю і мае патаемныя скарбы, і увогуле ён пазашлюбны прынц... Ды чаго толькі не нагавораць языкі парыжанаў! Галоўнае — месье Вінсэнт (прозвішча было настолькі цяжкое, што яго ніхто не мог вымавіць) вельмі разумны і цікавы сумоўца, заўжды спакойны, і за гэтым спакоем хаваецца незразумелая, але вялікая моц. Кожную раніцу пераплываць Сену — гэта трэба мець сілу! Асабліва калі вада пачынае замярзаць. Сведкі расказвалі, што Паляўнічы нават узімку дае нырца ў палонку — адразу відаць кроў паўночнага дзікуна. Але ж месье Вінсэнт — філосаф, час ад часу чытае публічныя лекцыі. Праўда, не сказаць, каб ягоныя тэорыі былі надта модныя. Сусветная міфалогія, паходжанне нацый... Цяпер у модзе іншае: мы ўсе — дзеці малпы, спадарства, віват Дарвіну. Затое ў мастацтве слова Паляўнічага — золата! Калі скажа — добра, значыць, заказвай вячэрну з шампанскім, ты сапраўды нешта вартае стварыць. Але

паспрабуй дачакацца ад нашага Паляўнічага ўхвалы! А галоўнае — ніякіх дзяўчатаў. Ніякіх Зізі, Мімі, Марыучы... Усе нешматлікія любоўныя гісторыі, што рассказваліся пра Паляўнічага, былі вельмі заблытаныя і недазваляльна сур'ёзныя.

Светлавалосы Вінсэнт (густая грыва з незадуманай сівізною, яркія сінія вочы са зморшчынкамі ў куточках, суроўы рот) ветла памахаў сябрам рукой на развітанне.

Што ж, яно так заўсёды — час гарматаў і час паэтаў змяняюць адзін аднаго ў вечнай каруселі. Ён сынчоў з гэтае забаўкі яшчэ трывалаць гадоў таму.

«Паляўнічы»... Гучыць прыемней, чым зацкаваны звер.

Паляўнічы любіў Парыж. Апошняя гады горад пераўтвараўся на вачах, і многія абураўліся. Забіваецца «дух Лютэцыі» (так калісці называлася гэтае места). Прасторныя будынкі супермаркетаў, усе са шкла і металу, дзе маладзенъкія прадаўшчыцы працуяць па пятнаццаць гадзін у дзень, не маючы права прысесці й на хвілю; сусветныя выставы з іх пампезнасцю, з афрыканскімі і кітайскімі вёскамі, збудаванымі на пару тыдняў... А Цэнтральны рынак — «параён ад дожджыку», як называў яго Напалеона III? Хіба ён заменіць вясёлы гандаль на маленъкіх пляцах? Ну а супраць Эйфелевай вежы нават праводзяцца мітынгі! Гі дэ Мапасан абвясціў гэтай жалезнай пачварыне вайну. Нарэшце «Гранд-Апера», збудаваная непадалёк ад ціхай ру Віньён, дзе атабарыўся Вінсэнт, агромністая, як скамянелая хмара... Безгустоўшчына, панове!

Але Паляўнічаму хутчэй падабаліся гэтыя перамены. Вызвалююцца архітэктурныя формы, вызвалююцца фарбы мастакоў, вызвалююцца народы... Толькі ягоны народ цярпліва чакае, пакуль шчасце неадчувальна апусціцца з неба, як гэтыя яблыневыя пляёсткі.

— Пардон, месье!

Дзяўчынка-разносчыца з вялікім кошыкам, накрытым бляюткай сурвэткаю,— падобна, там круасаны, духмянныя булкі-паўмесячыкі,— неўзнарок штурхнуўшы высокага важнага пана, белазуба ўсміхнулася. Позірк чорных, як масліны, вачэй не вінаваты, а хуткі і зацікаўлены. Хто асудзіць немаладога самотніка, які звядзе нядоўгае знаёмства з баявітай парыжаначкай?

Вінсэнт сумна ўсміхнуўся дзяўчыне, і тая, састроіўшы смешную грымаску — старэча ты, старэча! — знікла ў натоўпе, спрыгна абмінаючы мінакоў, як лёгкі чоўнік — паважнныя дымныя паразады.

Дамы на ру Віньён былі вельмі старыя, яшчэ з чорнымі драўлянымі накладкамі паўзверх муру, паводле сярэднявечнай моды, і на кожным доме — выява «візітоўка». Будынкі так і называліся: «Пад ласосем», «Пад мяцведзем», «Пад рыцарами». Паляўнічы жылі у доме «Пад казой». Дакладней, на мазаічным пано, што прыкрашаў франтон дома, мелася дзве выявы — пастушка ў чырвоным каптурыку дзьмула ў дудачку, а за ёй скакала няўклюдная даўганогая каза, і на казіных рагах гайдайся залаты ветах. Мясцовыя тлумачылі — гэта таму, што дом колісь будаваў купец, які гандляваў воўнай і казіным сырам. А Паляўнічаму здавалася, дзяўчынка, каза і ветах — гэта пра тое, што ўсё мінае і бесклапотнае спеўнае юнацтва незаўважна вядзе за сабой смерць. Але пры адпаведным настроі смерць можна пабачыць ва ўсім, асабліва на вуліцы, названай у імя паэта, што напісаў вясёлу баладу пра танец вісельнікаў.

Кватэра Вінсэнта месцілася на самым версе — ён не мог дазволіць сабе лепшай. Кансєржка высунулася са свайго катуха з урачыста-таямнічым выглядам і, працягваючы ключ, прамовіла:

— У месе Ѹ госці.

— Госці? — здзівіўся Паляўнічы. — Я нікога не чакаў.

— О, гэта сюрпрыз! — расцвіла звычайна суровая мадам Матыльда. — Ідзіце, самі ўбачыце!

Вінцэсъ зразумеў, што невядомы госць добра заплаціў. Але не паскорыў кроку. Ён ужо даўно прывучыўся ўспрымаць ўсё як належнае. Чаго яму баяцца? Што яшчэ ён можа страціць?

Дзвёры ў кватэру аказаліся незачыненымі. Перад акном мансарды вымалёўваўся цёмны сілуэт жанчыны ў моднай вузкой сукенцы, пашыранай у самым нізе, і капелюшы са страусавымі пёрамі памерам з невялікі востраў. У пакоі з надзвычай спартанскай абстаноўкай фігура глядзелася экзатычна.

— Чым абавязаны вашаму візіту, мадам?

Незнаёмка, крыху памарудзіўшы, павярнулася. Твар захінаў кароткі вэлюм, але было зразумела, што кабеце — за сорак, значыць, пра легкадумны візіт — падарунак ад сяброў мастакоў («А ці не паслаць новую натуршчыцу да нашага самотніка?») — гаварыць не выпадала. Жанчына моўчкі разглядала гаспадара, так што яму нават зрабілася няўмка. Рука госці ў страшэнна дарагой карункавай пальчатцы нерашуча паднялася і адкінула вэлюм.

— Дзень добры, пан Вінцэс!

— Хрысціна! — Вінцэс кінуўся да госці і прыпаў вуснамі да яе рукі.

Кабета ўсхвалявана ўсміхнулася.

— А я баялася, што вы мяне не пазнаеце. Я пастарэла, дарагі...

Вінцэс радасна запярэчыў, не выпускаючы яе рукі са сваёй:

— Вы ўсё такая ж прыгажуня! Гэта я ператварыўся ў сумнага старэчу і нават забыўся на ветлівасць. Сядайце вось сюды, на гэтае крэсла — яно яшчэ трymаеща на ўсіх сваіх чатырох крывых лапах. А я звару кавы. Ці шакаладу? Вы любіце гарачы шакалад, Хрысціна?

Госця глядзела з лёгкім сумам, як гаспадар распальвае грубку, ставіць на жалезную рапотку кававарку... Адзіная раскоша пакоя — шкура льва, расцягнутая на сцяне, ды нейкія дзіўныя дзі́ды. Жалезны вузкі ложак засланы саматканай посцілкай. А над ложкам — абраз Маткі Боскай Бастрабрамскай і шляхецкі слуцкі пояс колераў звялай травы і золата.

— Напэўна, са ста мужчын толькі адзін вось гэтак не саромеўся б сваёй беднасці, калі да яго прыйшла графіня Мекленбургская. Цяпер мне яшчэ больш зразумела, чаму я вас пакахала, Вінцэс. Так, так, сёння я магу гаварыць пра гэта вольна — усё сплыло, усё прамінула...

Вінцэс паставіў на стол два кубкі з гарачым шакаладам (сапраўдная кітайская парцэляна з сінімі рыбкамі, падарунак аднаго мастака) — і сеў насупраць сваёй госці. Вядома, яна пастарэла. Твар пашырэў, вочы, усё гэткія ж блакітныя, паглядалі з-пад навіслых павек без ранейшай наўйнай захопленасці. Пастава, зразумела, страціла юначую гнуткасць... А галоўнае, што змяніла аблічча,—

уладарнасць, ветлівая, цвёрдая, якую немагчыма ўдаваць, калі не маеш сапраўднае ўлады.

— Як Станіслаў? — папытаўся Вінцэсъ, перарываючы няёмкую паўзу, што ўсё-ткі ўзнікла.

Графіня толькі трохі прыўзняла бровы.

— Зусім апусціўся, ведаецце. Бацька да самай сваёй смерці спадзяваўся, што Стась будзе вартым роду нашчадкам. Спрабаваў зацікавіць яго гаспадаркай, ваеннай кар'ерай, свецкім жыццём... Дарэмна. Стась зламаўся, расчараўваўся ва ўсім свеце. Жаніца таксама адмовіўся. Знайшоў адзіны інтарэс — ежу. Так, так, яго адзіная забаўка — жэрці. Дзесьць кухараў, і кожны спецыялізуецца на нейкай нацыянальнай кухні — француз, іспанец, перс, нават, здаецца, кітаец. Вось Станіслава вымаглі б і не пазнаць, Вінцэсъ. Ён цяпер ходзіць, толькі абапіраючыся на двух слугаў,— тоўсты, як бочка з півам. Калі здарыцца рэвалюцыя і ён застанеца без нічога — зможа падзабляць у балагане. Урэшце бацька пакінуў яму толькі рэнту, а распараджаюся ўсім я. Нічога, у мяне выявілася да гэтага здольнасць.— Хрысціна падарыла Вінцесю свецкую ўсмешку — аднымі вуснамі.— Я таксама ў многім расчараўвалася. І на рамантычныя ўчынкі — накшталт ахвяраваць сваю маё масць, ці хоць яе частку, на «высакародную грамадзянскую справу» — баюся, на такое глупства я ўжо не здольная. Усе высакародныя справы канчаюцца на вісельні або ў вар'ятні. Ведаецце, як гаворыцца: рэвалюцыю прыдумваюць рамантыкі, здзяйсняюць фанатыкі, а карыстаюцца яе перамогай нягоднікі. А ў мяне, дарэчы, чацвёра дзяцей, і ўсе — маленкія арыстакраты.

Графіня прыемна засмяялася — так, як прынята смяяцца падчас сяброўскай гаворкі. Вінцэсъ сумна глядзеў на яе і бачыў іншае — золатавалася дзяўчына бяжыць праз лясны гушчар, падае ў мокры снег, падымаетца, зноў задыхаючыся, імкненіца наперад, ратаваць свайго героя...

— А вы, Вінцэсъ? Як вы? Ці ўвесь час — адзін?

Вінцэсъ апусціў пасівелую галаву.

— Я не святы. У мяне былі жанчыны, хоць сапраўднага пачуцця да іх не знайшлося ў маёй выгнанніцкай душы. На жаль, я занадта сур'ёзна стаўлюся да простых стасункаў. Пакутаваў сам і мучыў вартых любові кабетаў.

І... я таксама шмат у чым расчараўваўся, графіня. Ваяваў спачатку ў арміі Нацыянальнага ўрада Цьера, потым — на баку камунараў. Прауда, я быў моцна парамены падчас абароны Парыжа ад немцаў, і ўдзел мой у Камуне амаль толькі — даць грошы на зброю. Я спадзяваўся, што ўзброеныя мной людзі, вызваліўшы свой народ, пойдуць ратаваць мой, станутца пачаткам вызвольнай арміі... Нібыта волю можна прынесці на іншаземных штыках!

— Калісьці мне здавалася, што вы не можаце рабіць памылак,— ціха прамовіла Хрысціна, ледзь дакранаючыся тонкімі пальцамі, абцягнутымі карункамі пальчаткі, да гарачага кубка.— Вы і ваши сябры так і не скарысталі большую частку атрыманага ад бацькі?

Вінцэсъ памаўчаў, пераадольваючы застарэлы боль.

— Я сам пачынаю думаку, што грошы тыя праклятыя. Мой сваяк, Юзаф Каліноўскі, так і сівярдждае і піша, што мы лепш зрабілі б, каб перадалі золата на патрэбы ордэна кармелітаў. Дарэчы, чулі пра Юзафа?

Хрысціна паціснула плячыма.

— Усё, што ведаю,— яго прысудзілі да смерці, але выручыў айчым, граф Путкамер, і скончылася высылкай у Сібір. Дзіўна, ваш сваяк заўсёды здаваўся мне такім далікатным, слабенькім... І раптам — заслужкы расстрэл!

Вінцэсъ кіўнуў, згаджаючыся.

— Дабрэйшага за Юзафа я чалавека не сустракаў. Але Юзаф прабыў дзесяць гадоў у Сібіры, вярнуўся... І ўступіў у орден кармелітаў. Цяпер — прыёр кляштара! Не здзіўлюся, калі яго прызнаюць за святога. А я магу суцящацца толькі тым, што ані шэлега не патраціў на сябе.

Хрысціна рагучча адставіла кубак, з якога так і не адпіла ні глытка.

— Што ж, кажуць, гордая беднасць заслугоўвае павагі. Хоць я, шчыра кажучы, з вышыні пражытых гадоў не ведаю, чым тут ганарыцца. Мне здаецца, вы ў Парыжы проста паціху высыхаеце, гібееце без справы. Я прыйшла паведаміць — вы можаце вярнуцца на радзіму.

— Што?!! — Вінцэсъ ускочыў з крэсла, ледзь не перакуліўшы яго на падлогу. Галава кружылася, як пасля бакала абсэнту.

Графіня глядзела з лёгкай сумнай усмешкай.

— Скажыце, пан Рашчынскі, што яшчэ ў цэлым свеце магло б вас гэтак пазбавіць раўнавагі, вас, такога ўраўнаважанага? Мусіць, толькі не жанчына?

Вінцэсъ змусіў сябе супакоіцца.

— Я сумую па сваіх краях. Дужа сумую.

— Вось і вяртайцеся.— Графіня няспешна ўзнялася.— Вы — сярод амністраваных, вам вернуць ваш маёнтак. Праўда, ніякай кампенсацыі за нанесеную яму шкоду не чакайце. І тыя землі, што адышлі сялянам,— не вернуцца.

Вінцэсъ захінуў твар рукамі. Гарнушки... Маскалёў лес... Сасна на стромым беразе ракі... Сівы туман, што паўзе, як паранены вужыны кароль, з паплавоў у празрыстыя хвалі...

— Хрысціна! Вы яшчэ раз вяртаецце мне жыццё!

На твары госці заставалася спакойная прыстойная ўсмешка, але голас дрыжэў:

— Тады, можа, вы мне нарэшце скажаце, Вінцэсъ... Чаму вы не захацелі быць са мной? Якая прычына вашай халоднасці? Я вам не падабалася? Вас прыніжала маё багацце? Згадзіцесь, я заслужыла права ведаць!

Вінцэсъ зноў апусціў галаву. Не адказаць было нельга.

— Я кахаў іншую.

— А яна? Вашая абранніца? Кахала вас?

— Не.

Графіня памаўчала, у яе ўсмешцы з'явілася хваравітая жорсткасць.

— У такім выпадку я рада, дарагі. Ну што вы так здзіўлена на мяне пазіраецце? Я не збіраюся гуляць у добрую самарыцянку. Каханне — гэта ўсяго толькі барацьба індывідуальнасцяў, прага валодання... И мне прыемна, што вы прайгралі гэтак жа, як і я.

Вінцэсъ правёў госцю да яе экіпажа і доўга глядзеў услед. И яму здавалася, што разам з Хрысцінай ад яго аддаляеца ягоная маладосць, і ён сапраўды адчуў сябе старым. Нікому не патрэбным самотным старым, у якога засталіся адны магілы.

І ён вярнуўся да сваіх магілаў.

Гэта здарылася ўжо ўвосень, на Дзяды, калі на могілках свяціліся жоўтыя зоркі свечак, дрогкія, як спадзяванне на сустрэчу. Дрэвы стаялі чорныя, голыя, бы пакараныя грэшнікамі, выцвілая сухая трава акрым як пра смерць не

нагадвала ні аб чым. Але Вінцэсю ўсё здавалася прыўкрасным — і нізкае шэрае неба, і апошні залаты ліст на вёршаліне старога каштана — прыветна ўзнятая даланя... І нізкія хаткі Гарнушак...

Сляяне выйшлі сустракаць яго з хлебам-соллю. Чалавек сем, з выгляду — заможныя... Так бы мовіць, вясковая арыстакратыя. Вінцэс прагна ўгляджаўся ў твары... Не, нікога не ведае. Тыя, што былі з ім побач у бойках,— даўно ў свеце, дзе толькі сумна дзівяцца з чалавечай зачятасці і ўзаємнай нянавісці.

А вёска як вымерла... Сем спалоханых, нізка схіленых мужыкоў — і больш нікога... Вінцэс не спадзяваўся, што яму ўзрадуюцца,— апошні візіт у Гарнушкі амаль прывёў яго на шыбеніцу. Але ўсё-ткі прайшло трывіца гадоў...

А калі ён пабачыў дом, дзе вырас,— ледзь стрымаў роспачны крык. Будынак прыняў на сябе ўсю нянавісць да адсутных гаспадароў. Вокны другога паверха пазабіваныя дошкамі, да сценаў прываліліся, бы п'яныя, неахайнныя хмызнякі — такія растуць вельмі хутка, і іх будзе цяжка выкарчаваць. На калонах — сляды ад куль... Наўрад была аблога — хутчэй забаўляліся казакі, размешчаныя ў сектавраным маёнтку. Вось і пацвярджэнне — каменная выява герба Рашчынскіх, з мядзведзем на задніх лапах, прымацаваная на фасадзе, відавочна служыла мішэнню для спаборніцтваў у трапнасці. Мядзведź увесь патрушчаны ўдалымі стрэламі. Базыль, наняты Вінцэсем у Гародні за слугу і кучара, заклапочана пацокаў языком. Вінцэс зразумеў — моцна расчараўваўся ў сваім гаспадары. І як тут жыць? А сёння ж Дзяды, трэ вячэру ладзіць...

Вінцэс, як у сне, хадзіў па забруджаных халодных калідорах, зазіраў у пакоі, нібыта ў труны... Толькі ў былы дзіцячым пакоі засталося ў куце «цукерачнае дрэва», на якое нейкі жартайнік павесіў выедзеную шапку сланечніку. Засталося тое-сёе з мэблі ды фамільныя партрэты, пасечаныя шаблямі. Рашчынскі непаслухмянымі рукамі зняў са сцяны павіслы на адным рагу партрэт бацькі... Пан Антон Рашчынскі пазіраў на сына, які стаў ужо старэйшым за яго, смелымі шэрымі вачыма, і яго твар наўскос перасякаў шнап-парэз... Амаль як у Баўкалака...

Дзе цяпер Мартын? Ці жывы?

У сталоўні пахла вогнішчам. Рука Вінцэся пацягнулася да дзверцаў буфета, у якім калісьці захоўваўся сервіз з венецыянскага шкла — графін, прыкрашаны срэбнымі вінаграднымі гронкамі, і чаркі... Сервіз, які Вінцэсевы продкі выменялі за сялянскую сям'ю. Цяпер быў бы самы час паставіць яго на стол, як раіў бацька. Вінцэсъ быццам пачаў голас пана Антося: «А гэты сервіз... Я хачу, каб ты заўсёды захоўваў яго. І калі табе раптам падасца, што ты зрабіў для свайго народа ўсё, што мог,— паставіць яго на свой стол».

Вядома, у буфеце было пуста. Толькі адна невялікая рэч не спатрэбілася рабаўнікам. Вінцэсъ асцярожна зняў яе з паліцы... Вазачка-жабка, разбітая і акуратна склееная воскам... Госпадзэ, а ён думаў, што боль па страчаным каханні з гадамі суцішыцца! Глухое рыданне падступіла да горла — Вінцэсъ нават спалохнуўся: няўжо гэтак здаў, саслабеў?

Не, ён не дазволіць сабе раскісаць. Яшчэ належыць зрабіць вельмі шмат. Усё-ткі гэта — яго дом, яго зямля. І хоць сяляне больш не ягоная маё масць, але ён адказны і за тое, як яны жывуць!

А Гарнушкі пасылалі да яго сваіх выведнікаў. І тыя, сціпла камечачы ў руках шапкі, спрабавалі выпытаць з дурнаватай хітрасцю, ці не збіраецца пан адсуджваць назад зямлю, якую атрымалі мужыкі, што дапамагалі лавіць пана, былі ў атрадзе самааховы? Ці не затаіў пан крыўды, ці не збіраецца помсціць? І колькі яны будуть цяпер плаціць за арэнду той зямлі, што зноў належыць пану?

І Вінцэсъ нешта тлумачыў, супакойваў, гаварыў, што трэба аднавіць працу школкі, абяцаў, што пабудуе бальніцу, што плаціць за арэнду трэба будзе менш, чым у казну, зусім мала... А можа, і нічога...

І з горыччу адчуваў, што яму не вераць.

Аднак бальніцу сапраўды варта пабудаваць. На гэта не шкада ўзяць ад схаваных грошай... І абавязкова дапамагчы сваякам тых, хто быў у Вінцэсевым атрадзе. Скрыні са зліткамі трывцаць гадоў таму былі закапаныя — не было як даць ім рады. А манеты з дзвюх маленъкіх скрыніяў, каб пачаць адраджэнне паўстання, падзялілі між

сабой Вінцэсъ і Ваўкалак, пакляўшыся — ані шэлега на сябе!

Вінцэсъ патраціўся на зброю, якая не паслужыла ягонай зямлі, але ўсё-ткі здабыла глыток волі людзям. Заставалася яшчэ частка, вось і будзе — на лякарню! Але... трэба парайца.

Усе гэтая гады лёс скарбу паўстанцаў прыгнятаў Вінцэсъ. Хто застаўся жывы з пасвечаных у таямніцу? Пан Рагманаў памёр, не пажадаўшы дакрануцца да праклятага золата, набытага за жыццё яго сына. Мартын знік. Тады Ваўкалак яшчэ прывёў Марцэла Алейшчыка, а Вінцэсъ паручыўся за Mixася Валевіча. Mixася павесілі. Дзе Марцэл — зноў жа невядома. Яшчэ некалькі чалавек ведалі пра існаванне золата, але не ведалі, дзе яно схаванае,— Вальжына, Людвісары, цёзкі Каліноўскія — Юзаф і Кастусь. Кастусь, дарэчы, збіраўся сам распарадзіцца золатам — ды не паспей. Юзаф сваё стаўленне выказаў — аддаць кармелітам. Вальжына? Пра Вальжыну лепш не думаць. Трыщцаць гадоў таму Вінцэсъ зрабіў усё, што мог, каб выратаваць яе ад пераследу, і адзінае, што ведае,— Вальжына з'ехала. І вусны самі прашапталі радкі з сумнай балады пра мёртвага карала:

А як любіў кароль чароўны бляск
Яе вачэй і ціхую пяшчоту
Яе далоняў... Быццам першы раз,
Узрушваў кожны самы лёгкі дотык...
...Кахае — не яго... Навошта — суд,
Які не можа шчасця даць нікому?
Навошта жыць, калі яна — не тут
І нельга не аддаць яе другому?..

Што сёння адбываецца на Беларусі? Як можна дапамагчы вызваленню краіны? Ці ёсьць сілы, здольныя біцца за волю? Вінцэсъ дастаў з сакважжа дарагія сэрцу рэчы — «Словарь белорусскага наречия» Івана Насовіча і «Дудку беларускую» Мацея Бурачка. Разгарнуў апошнюю кнігу... «Божа ж мой, Божа! Што ж мы за такія бяздольныя? Якаясь маленькая Булгарыя — са жменя таго народу — якіясыці Харваты, Чэхі, Маларосы і другія пабратымцы нашыя... маюць па-свойму пісаныя і

друкованыя ксёнжачкі і газэты, і набожныя, і смешныя, і слёзныя, і гісторыйкі, і баячкі; і дзеткі іх чытаюць так, як і гавораць, а ў нас як бы захацеў цыдулку ці да бацькі лісток напісаць па-свойму, дык, можа б, і ў сваёй вёсцы людзі сказалі, што «піша па-мужыцку», і як дурня абсмяялі б! А можа, і сапраўды наша мова такая, што ёю нічога добра га не сказаць, ні напісаць не можна? Ой, не! Наша мова для нас святая, бо яна нам ад Бога даная, як і другім добрым людцам, і гаворым жа мы ёю шмат і добра, але так ужо мы самі пусцілі яе на здзек, не раўнуючы, як і паны вялікія ахвотней гавораць па-французску, як па-свойму. Нас жа не жменька, а з шэсць мільёнаў...»

Вінцэсъ ведаў гэтыя слова на памяць, але кожны раз, як перачытваў, камяк падыходзіў да горла. Жыве Беларусь! Толькі жыве сваім жыццём, ад якога ён даўно адстаў.

Рашчынскі прытуліўся да напаленай грубкі. Хутка пачне цямнець... Вінцэсъ углядадаўся ў далёкія сілуэты гарнушкаўскіх хацінак без адзінага агенчыка, і яму мімаволі здавалася, што гэта войска пачварных шэрых карлаў, што падрыхтаваліся да нападу. І вось-вось яны адштурхнуцца ад мерзлай зямлі і кінуцца на маёнтак, папаўзуць на яго, рыхтуючыся сцерці з зямлі...

Што за глупства! Гэта — яго зямля, і не трэба забывацца, што з-пад дахаў тых шэрых хацінак з'явіўся і Міхась Валевіч, і Янук Вараўня, і іншыя, з якімі ён дзяліў гора і славу змагання за волю. Дзесяці там жывуць унукі яго добрай нянкі Агаты і тая бялявенькая ўсмешлівая дзяўчынка, што з іншымі вясковымі дзеткамі прыходзіла ў іх маёнтак на Каляды, каб патанчыць ля панская ёлкі і атрымаць дзівосныя падарункі. Як жа яе звалі? Марысія?

Неба навісла гэтак нізка, што здавалася — зараз яго праб'юць дзіды голага кустоўя. Да сядзібы павольна набліжалася нечая постаць. Святар! У гэтым не было нічога дзіўнага — мясцовая «эліта» патроху наведвала Вінцэсъ, спрабуючы зразумець, чаго чакаць ад новага суседа. Мала хто памятаў яго, і не ўсе, хто памятаў, хацелі аднавіць знаёмства.

Святар, відаць, быў зусім стары ці хворы, бо моцна абапіраўся на кульбачку. Ідзе, сагнуўшыся ледзь не ўдвая, чорная шапка з накідкай — значыць, мніх. Вінцэсъ

паспяшаўся адчыніць дзвёры. Стары пера-ступіў парог і прыўзняў галаву...

Глыбокія зморшчыны, вядома, змянілі твар, вочы сталі празрыста-светлымі, нібы першы лёд, але шнар... Страшны шнар ад шаблі, праз усю правую шчаку, час разгладзіць не змог.

— Мартын!

Яны абняліся.

— Не магу паверъшыць, што гэта — ты...— Вінцэсъ быў страшэнна ўзрушены.— Як цябе цяпер называць?

— Я прыняў пострыг яшчэ дваццаць пяць гадоў таму, імя маё ў Хрысце — Андрэй.— Ваўкалак гаварыў ціха, але голас яго не страціў цвёрдасці.— А рукапалажылі ў святары толькі праз пятнаццаць гадоў. Я быў вялікім грэшнікам.

Вінцэсъ глядзеў — і не пазнаваў... Рахманасць старога святара не была гульней. Ён сапраўды прымірыўся са светам і з самім сабою. Вінцэсъ адчуў раптам страшэнную зайдзрасць. Унутраны спакой! Няма каштоўнасці большай — гэта разумееш толькі пад канец жыцця.

Але як толькі зайшла гаворка пра золата, Вінцэсъ пазнаў ранейшага непахіснага ваяра.

— Праклятае золата трэба пахаваць назаўсёды! — Вочы айца Андрэя бліснулі зацятым агнём.— Праз не зароблене сумленнай працай багацце намі кіруе Сатаніл! Нам здаецца, што мы ачысцім грошы, уклаўшы іх у добрую, боскую справу. Але гэта — спакуса. Мы не ведаем, колкі душаў загіне з-за нашай неасцярожнасці і прага-вітасці! Я пераканаўся ў гэтым...— Ваўкалак скрушиліва ўдарыў сябе ў грудзі кулаком.— Я даў грошай на пабудову кляштара. А пасля даведаўся, што на тое ж золата пабудавалі і манапольку, дзе цяпер спойваюць мужыкоў. Грошы раскрадаліся, адзін святар з-за іх стаў расстрыйгам, уцёк. Пачаліся інтрыгі з-за таго, хто будзе настаяцелем... У мястэчку прыбівілася самадаек і кішэнных зладзеяў... А я сышоў адтуль назаўсёды.

Вінцэсъ дарэмна спрабаваў спрачацца, нешта даводзіць. Ці варта вінаваціць сябе ў грахах усяго свету? У чым Мартын не змяніўся — дык гэта ў зацятасці наконт таго, што лічыў справядлівым. Праклятае золата, здабытае цаной крыві, чапаць нельга. Няхай яно назаўсёды застанецца там, дзе было.

— Урэшце, гэта мусім вырашаць не толькі мы ўдваіх,— сцвердзіў Вінцэсъ.— Юзаф сваё слова сказаў — ён хоча, каб золата адышло ордэну кармелітаў. Ты лічыш, на яго трэба забыць. Я ўсё яшчэ спадзяюся скарыстаць яго дзеля стварэння незалежнай беларускай дзяржавы. Але голас маюць і Вальжына, і Марцэл, і, урэшце, усе нашыя паплечнікі, хто застаўся жывы. Пакуль ёсць надзея спытаць у іх — мы не можам вырашаць самі.

Айцец Андрэй прыклаў руку да крыжа, што вісеў на яго грудзях, нібы прыводзячы ў сведкі сваёй праўдзівасці Господа.

— Марцэл падзяляе маю думку. І... Вальжына таксама.

Кроў застукала ў вушах у Вінцэсъ. Як калісьці, калі ён ляжаў, аглушаны ўдарам варожай шаблі, на полі бойкі.

— Ты ведаеш, дзе яны? Дзе... Вальжына?

Святар паблажліва-сумна ўсміхнуўся.

— Марцэл — разам са мной. Прыслужвае ў царкве. Ён застаўся без рукі, калі мы біліся пад Маркаўцамі. А Вальжына — у Весніцах.

Зусім побач! Вінцэсъ спрабаваў схаваць хваліванне.

— І... як яна?

Мартын глядзеў, як бацька на несвядомае дзіця.

— У Вальжыны ўсё добра. Яна не адна.

— Я рады, што яна выйшла замуж. — Вінцэсъ гаварыў шчыра — у яго не ўзнікла й ценю дурной рэўнасці. Галоўнае — каб была шчаслівай. Каб хоць яе жыццё не сталася пустацветам.

— Я не сказаў, што яна выйшла замуж. Я сказаў, што яна не адна. У Вальжыны ёсць сын. А цяпер і ўнуки.

— Сын? — Вінцэсъ разгубіўся.

— Так, сын. Яго імя — Марка. Марка Рагманаў.

Ваўкалак сказаў гэта так асабліва, што Вінцэсю стала горача ад рагтоўнай здагадкі.

— І колькі яму... гадоў?

— Дваццатага ліпеня будзе трыццаць. Я — яго хросны бацька.

Калі Вінцэсъ і Вальжына бачыліся апошні раз, яна ўжо ведала, што чакае дзіця. И нічога не сказала!

На развітанне Вінцэсъ ціха спытаўся ў старога сябра:

— Ты дараваў мне?

Айцец Андрэй адказаў гэтак жа ціха.

— Гэта быў яе выбар. І воля Гасподняя. Нам усім трэба выпіваць да донца чару, якую нам даюць на зямным застоллі. Віно там, ці воцат, ці адзіная жывая кропля, якая не спатоліць смагі, а толькі змусіць прагнуць усё жыццё. Бывай, Вінцэсь. Бласлаўляю цябе на душэўны спакой і разумныя рашэнні.

Дом у Весніцах стаў зусім непаглядны — на сценах пісягі, аканіцы пафарбаваныя ў белае і ад таго здающа бруднымі, а ля ганка з драўлянымі калонамі, таксама пафарбаванымі ў бель, — звычайнія сялянскія калёсы з навесам з радна, як у цыганоў.

А можа, усё ўспрымалася так сумна ад таго, што дождж прышываў шэрае неба да чорнай зямлі дробнымі шыўкамі і дрэвы роспачна працягвалі ўверх голыя галіны, выпрошваючы пухнатага зімовага адзення...

Але вось дзіця засмяялася там, у доме з белымі аканіцамі, — і адразу нібыта стала святлей. Божа мой, гэта ж тое самае акно, перад якім аднойчы былі перажытыя, як здавалася, самыя страшныя ў жыцці хвіліны! Пасля ён пераканаўся, што могуць быць яшчэ горшыя.

Вінцэсь наважыўся ўзысці на такі знаёмы ганак. Сівая кабета ў простай чорнай сукенцы, у белым старасвецкім каптуры адчыніла дзвёры.

І Вінцэсь усвядоміў розніцу — калі глядзіш звычайна і калі пазіраеш закаханымі вачымі. Падчас сустрэчы з Хрысцінай ён бачыў перад сабой яе ранейшае ablічча, мог супастаўляць з цяперашнім, свядомасць адзначыла ўсе зморшчынкі, няхай і далікатна замаскаваныя касметыкай, большую самавітасць паставы...

Вядома, Вальжына таксама пастарэла. І пастарэла куды зауважней — бо па яе спрацаваных руках, сівых валасах і маршчынах разумелася: была і чорная праца, і душэўныя пакуты. Беднасць глядзела з усіх кутоў, не прыкрашаная нават звычайнімі шляхецкімі аздобамі — прадзедаўскім кілімам ці фатэлем, у якім, паводле сямейнага падання, сядзеў калісь які князь ці кароль.

Але Вінцэсю было ўсё роўна, як выглядае жанчына яго сэрца. Ён праста не здолыны быў парадаўнаўваць, расчароўвацца, спачуваць, што час забраў прыгажосць. Уся ягоная істота пазнала Яе — і закалацілася сэрца, і

адняло мову. І зноў падаўся сам сабе няўклюдным, нязграбным і — нялюбым.

Вальжына разгублена кранула рукой валасы — інстынктыўнае жаданне жанчыны пры з'яўленні нечаканага госця паправіць прычоску, страх, што непрыбраная... І тут жа адварнулася і захінула твар рукамі. Вінцэс падумаў быў, што яна плача,— але жанчына стаяла нерухома... Потым павольна павярнулася да яго, відаць, супакоіўшыся ад раптоўнага ўзрушэння.

І замест звычайнага прывітання Вінцэс прагаварыў тыя слова, якімі паўстанцы віталі адзін аднаго, па якіх пазнавалі аднадумцаў.

— Каго любіш?

Вальжына, не вагаючыся, прамовіла:

— Люблю Беларусь...

— Дык узаемна!

Яны абое памаўчалі, захлынаючыся ад успамінаў. Вінцэс спрабаваў вызначыць, як яна да яго ставіцца,— ці дазволена абняць, пашалаваць, ці холадна адштурхнё — як трывіцаць гадоў таму... А ёй, відаць, проста было няёмка.

— Што ж я так няветла цябе сустракаю... Праходзь, Вінцэс. Вось сюды... Памятаеш гэты пакой? Калі мы гулялі ў хованкі, ты хаваўся заўсёды вунь за той камодай. І цябе было лёгка знайсці. Присаджвайся... Зараз зраблю гарбаты. Прыслугті ў нас няма — толькі кухарку часам наймаем. А ты добра выглядаеш, Вінцэс,— нават цікавей, чым у юнацтве.

У яго ледзь не сарвалася з языка крыўднае «Табе заўсёды падабаліся сівагаловыя ваяры». Але ён нават пачырванеў за такую думку. Ды й не надта тымі думкамі ён ад хвалявання валодаў. І больш не мог выщерпець няведання.

— Я чуў, што ў цябе ёсць сын...

Вальжына на хвілю супынілася з філіжанкай у руцэ.

— Так. Я назвала яго Маркам — у гонар брата. Марка — маё жыццё, мой гонар. На жаль, не ўдалося даць яму добрую адукцыю, хоць ён вельмі разумны хлопчык. Ён ляснічы. Нядайна ажаніўся, нявеста не багатая — унучка пана Арэхны, таго самага, у маёнтку якога арыштавалі майго брата. Але дзяўчына добрая, працавітая. Двое дзетак гадуюць — Любачку і Максіма.

Вінцэсъ нарэшце задаў пытанне, якое яго мучыла, і задаў як мага больш цвёрда, каб яна не магла ўхіліцца ад адказу:

— Марка — мой сын?

Вальжына моўчкі паставіла на стол дзве філіжанкі, паклала сурвэткі, потым прыйшла чарга вазачкі з печывам...

— Вальжына!!!

Яна глыбока ўздыхнула:

— Ты хочаш ведаць, ці не ты — ягоны бацька? Паколькі ты адзіны мужчына, з якім я была за сваё жыццё, то адказ вядомы. Не вінаваць сябе ні ў чым, Вінцэсъ. Я вырашыла сама — стаць тваёй у тую ноч. Я не дапускаю думкі, што памылілася, бо сёння са мною Марка. Але прашу аб адным — не спрабуй зыначаць жыццё. Не трэба варушыць мінулае.

Дзесяці на званіцы храма ўдарыў звон, яшчэ раз, яшчэ... Вальжына перахрысцілася, гледзячы ў акно. Вінцэсъ таксама паклаў на сябе крыж — нібыта развітваючыся з некім дарагім. Не, так нельга!

— Вальжына, дарагая! Я нічым не мог памагчы вам увесь гэты час. Дазволь хоць цяпер зрабіць гэта. Дазволь даць сыну маё прозвішча! Згадзіся абвянчацца са мной. І няхай уся мая невялікая маё масць стане вашай! Я нават магу зноў з'ехаць, калі табе брыдка на мяне глядзець. Толькі прымі для майго сына і маіх унукаў тое, што я магу ім даць.

Вальжына неяк дзіўна засмяялася, як заплакала.

— Мілы, бедны Вінцэсъ! Куды мне пад вянец — сівой старэчы. Увесь павет рагатаць будзе. І сыну ўжо позна мяняць прозвішча. Ён — Рагманаў, Рагманавым і памрэ. Навошта яго трывожыць? Марка ведае, што ён сын героя, які загінуў за волю Айчыны. Прабач, але я доўгі час была пэўная, што ты загінуў. Так што — пакіньма ўсё, як ёсць.

— Тады — праста прымі ад мяне дапамогу!

Вальжына сумна пахітала галавой.

— Дзякую, але нам дапамагае, чым можа, айцец Андрэй. Мы не галадалі, хоць і не раскашавалі. А калі Марка пачаў атрымліваць жалаванне, стала і ўвогуле добра.

— І ты зусім мяне не каҳала? — пытанне вылецела мімаволі.

У кабеты задрыжэлі вусны, і яна адказала ціха:

— Не ведаю, дарагі... Напэўна, быў час, калі да гэтага ставалася вельмі блізка. Наша адзіная ноч — не падман. Хутчэй — сон, мроя... Калі б не клятае золата...

І просьба-прысуд:

— Не чапай тыя зліткі! Колькі чалавек з-за іх загіне, колькі лёсаў яшчэ з-за іх зламаецца! Не чапай...

А пасля ён глядзеў у цёмныя вочы свайго сына, бачыў гэткую знаёму ўсмешку — як у пана Антося, як у яго самога, усмешку Ращынскіх. Марка глядзеў на госця з павагай і цікавасцю: стары сябра маці і дзядзькі-героя, пэўна ж, і сам герой. Дзеткі таксама ўдаліся цемнавокія — хоць галоўкі пакуль светлыя, русявые... І Вінцэсъ мог бясконца расказваць ім дзівосныя гісторыі пра вужынную каралеву і бурштынавы палац і паабяцаў падарыць сапраўданае цукерачнае дрэва і шкуру афрыканскага льва...

Але не мог там заставацца. І, ідучы дадому праз Маскалёў лес, усё азіраўся назад, і ветах на раптоўна ачышчаным ад хмараў небе нагадаў фрэску на доме ру Віньён, вясёлы гоман кавярні, філасофскія дыспуты... Як гэта бясконца далёка! І — больш не патрэбна.

17

Апошнія дні лета выдаліся сухімі, як прысак пакінутага вогнішча. Трава пад нагамі не шапацела, а ламалася і калолася неміласэрна. У сухмені спявалі свае адчайныя серэнады цвыркуны. Калісьці ў падобную казюрку ператварыўся прынц Тытон, якому закаханая багіня золку Эас выпрасіла бессмяротнасць, ды забылася даць вечную маладосць.

Што можа бяссілая старасць? Толькі цвырчэць, стракатаць, наракаць на жыщце... І толькі маладосць можа так весела крочыць насустрач сваёй смерці.

А вось жабкі не сустрэліся па дарозе да лесу ніводнай.

Старажытныя кітайцы лічылі, што ў чалавека дзве душы, і адна палавіна — у выглядзе жабы.

Паліне здавалася, што тая, жабіная, палавіна перамагла — і ў грудзях цяпер варочаецца нешта халоднае і цяжкое. Асабліва пры поглядзе на Валянціна, які моўчкі ішоў

наперадзе, несучы рыдлёўкі, шчыльна загорнутыя ў цырату (няма чаго спакушаць тутэйшы народ «залатай ліхаманкай»). За ўесь час, што ехалі ў Гарнушки, Валянцін не прамовіў ні слова, не кінуў на Паліну аніводнага, хоць крадма, пагляду — сядзеў наперадзе спакойны, з каменным тварам. Толькі стрымана ўсміхаўся час ад часу радаснай, як чэрвеньскі рамонак, Дзіне, што вяла машыну. А можа, і праўда ён не пакутуе — чаму Паліна вырашыла, што Валянцін абавязкова мусіць быць закаханы ў яе? Але ад гэтай думкі, што павінна была б супакойваць сумленне, рабілася яшчэ горш. І там, у машыне, хацелася скінуць з каленяў гэткую жаданую, акуратна ўгорнутую ў хустку чацвёртую жабку-брамніцу і змусіць сумнага чалавека на пярэднім сядзенні джышта зноў усміхнуцца так па-дзіцячы шчыра, як умеў толькі ён.

Позна.

— Гэта тут,— змрочна прамовіў Сымон, які нарэшце замест чорнай майкі з'явіўся сёння раніцай у чырвонай кашулі з кароткімі рукавамі і нязменных джынсах, ад чаго нагадваў аперэтачнага каўбоя.

Паліна агледзелася. Звычайная палянка на ўскрайку лесу, зарослая верасам і зверабоем. Непадалёк — крушні з камянёў, што паскідвалі з калгаснага поля. Ну а заадно мясцовы люд пазносіў туды й адкіды нашай вартай жалю цывілізацыі — пластыковыя бутэлькі, парваныя шыны, паржавелы каркас газавай пліты, жалязякі незразумелага прызначэння, анучы, косткі жывёлаў... Вядома, не выкапнёвяя. Жоўты каровін чэррап усміхаўся прыхадням, як хэлоўінскі гарбуз.

— Вы не памыляецца? — з сумнівам перапытала Дзіна.

Сымон паціснуў плячыма.

— Паўтара стагоддзя мінула, мадам. Перапытаць няма ў како, — і агледзейся па баках з цалкам зразумелай грэблівасцю. — Паганае месца... У мяне чамусыці адчуванне — быццам я вярнуўся ў тыя не лепшыя хвіліны, калі ў рубку прасочваецца гідраўлічная вадкасць і стаіць атрутны белы туман, так што ніводнай кнопкі на пульце не відаць, а над галавой — паўкіламетра рамантычнай салёной стыхіі, і ты быццам жабка пад абцасам.

Дзіна капрызліва варухнула вуснамі.

— Што вы страхі тут вынаходзіце! Лепей пачынайце капаць.

Валянцін некалькі разоў з сілай усадзіў у сухі мох рыйдлёўку.

— Зямля як каменная. Нечапаны дзірван. Я думаю, мы ўсё-ткі памыляемся. Месца сапраўды нядобрае.

— Чаму? — насмелілася задаць пытанне Паліна, надаўшы голасу як мага болей абыякавасці.

Валянцін адказаў гэтак жа абыякава, гледзячы не куды ўбок:

— Ні грыбоў ніколі, ні ягад... Ды яшчэ пад канец вайны партызаны тут некалькі паліцаяў расстралялі, і Лухверчыка, здаецца, таксама. Бабуля называла гэтае месца Падла. Сюды, на ўскраек лесу, спакон веку знослі з вёскі смяццё ды падлу — усялякую здыхляціну.

— «Спакон веку»... Ды хіба памяць чалавечая на спакон веку разлічаная? — скептычна фыркнула Паліна.— Па ўласным досведзе скажу — яшчэ што бабуля апавядала, трохі памятаюць, а далей — «легендарная эпоха». Тры пакаленні, лічыще, гадоў шэсцьдзесят пра падзеі расказваеца хаця б пазнавальна. А далей факты і асобы ператвараюцца ў прывідаў. Ну вось хоць дзіцячыя прыпейкі... Ці гульні... У Англіі дасюль ёсьць такая гульня — передаваць адзін аднаму падпалены скрутак паперы са словамі «Жывы, курылка». У чыіх руках дагарыць, хто выпусціць «курылку» — прайграў. А насамрэч за гэтым — ведаеце, што? — забабонныя сярэднявечныя расповеды пра жахлівія норавы секты маніхейцаў, якія падчас сваіх абрадаў нібыта перакідвалі адзін аднаму ў рукі параненae іншавернае дзіця — у чыіх руках памрэ.

— Фу! — скрыўліся Дзіна.— Я заўёды казала — трэба жыць прасцей. А то можна ва ўсім разгледзець старажытныя жахі. Нават у гэтай сметніцы. Ты яшчэ скажы, што «ідзе каза рагатая» — ад рытуальных забойстваў.

— Вельмі падобна, што так,— сур'ёзна адказала Паліна.

— Цыху! — віленская гандлярка шчыра зарагатала.— У мяне бабуля была, дачка пастара. Нават улетку хадзіла ў капялюшыку, у пальчатках і з парасонам. Дык дасюль памятаю, як мяне вучыла — калі глядзіш у люстэрка, за сваім прыгожанькім тварам умей уявіць чэррап, пустыя

вачніцы, аголеныея зубы... Тое, што насамрэч ад цябе застанецца. А то гардыня ў пекла завядзе. Вось і ты такая чокнутая! А бабуля, дарэчы, памерла ад таго, што адмовілася даць агледзець сябе ўрачу-мужчыну. Ганьба! А самой — восемдзесят, і ўстаўная сківіца плавае ў шклянцы на тумбачцы побач з ложкам. Камедъя! Так што не рассказвайце страшылкі — капайце.

Валянцін пакорліва ўсадзіў рыйдлёўку ў дзірван... Але праз паўгадзіны нават Дзіна прызнала — нешта не тое... Не падобна, каб тут штосыці маглі схаваць. Сымон падумаў, пералічыў нешта... І пошукуі перасунуліся метры на тры ў глыб лесу. «Ну, калі не тут — можаце закапаць мяне», — сумніўна пажартаваў штурман.

Паліна сядзела проста на сухім верасе, страсала з сябе мурашоў і чарговы раз дакаралася, што не надзела джынсы. Ну каму ў лесе трэба яе шляхецкая сукенка ў дробныя карычневыя кветачкі? Хіба мурашам і камарам — зручна кусаць за ногі. Дурніца ты, дурніца... Па кім сумуеш, чаго? Нядайна па Стасю сохла.. Сёння ж?.. Сама сябе не разумееш — а хочаш спазнаць увесь свет.

Паспрабавала сесці зручней і выцялася аб камень. Кавалак цэглы, урослы ў зямлю... А вось яшчэ з моху выглядавае чырвоны вугал цагліны, ступлены часам... Няўжо тут калісьці было збудаванне? Відаць, было — бо хутка рыйдлёўкі застукалі аб камень.

— Падмурак нейкі... — задыхана прагаварыў Сымон, абвесціўшы перапынак.

Дзіна напружана ўглядзалаася ў выкапаную яміну, нібыта ўжо спадзявалася ўбачыць там залатыя манеты.

— Падобна на рэшткі капліцы,— зазначыла Паліна.

«Уладарка» захвалявалася.

— Вось што, хлопчыкі, у мяне ў машыне яшчэ дзве рыйдлёўкі... Дакладней, адна невялікая лапата і савок. Зараз прынясу. І мы з Палінай вам дапаможам. Праўда, Палінчка?

І пабегла, толькі светлыя косы матляліся ў паветры. Як лісіны хвост.

Вось табе і «залатая ліхаманка»...

Дзесьцы ў глыбіні лесу пра��уала зязюля. Паліна нават не паспела загадаць — колькі будзе жыць, як вяшчуння змоўкла. Нібыта некаму засталося зусім нядоўга

пакутаваць у гэтым не найлепшым са светаў. Між тым праца распачалася з падвойнай сілай... Хаця не, гэта перавелічэнне, наконт іх з Дзінай выслікаў, але ўсё-ткі хутчэй. Паступова паказаліся рэшткі цагляных сценаў, пліты падлогі... Каплічка (ці нешта іншае) была зусім невялікая — можа, два на два метры. І не з каменю — з крохкай цэглы. Дзіва што нічога ад яе не засталося на паверхні зямлі. Паліна падазравала, што цаглінам тутэйшыя сяляне яшчэ стагоддзе таму знайшли лепшае скарыстанне.

— Ды тут пасярэдзіне магільная пліта! — расчараўана працягнуў Сымон.— Трывожыць чужыя косі — не мая справа.

Скульптар падтрымаў:

— Давайце на гэтым скончым.

Ага, так вам эманісаныя кабеты і здадуцца!

Пакуль іншыя адпачывалі, перакусваючы прыхопленымі гаспадарлівай гандляркай прыпасамі, Паліна агледзела пліту. Літары, забітыя зямлёй, чытаўся з цяжкасцю:

— «Ганоры... Аляксандр... Рашчынскі...» Рашчынскі! Тут магіла аднаго з продкаў Рашчынскага! Памёр у 1796 годзе ад Нараджэння Хрыстовага. Васемнаццатае стагоддзе! Дзвесце гадоў капліцы. Цікава, чаму ён пахаваны тут, ля дарогі? Не ў радавым склепе?

Паліна ліхаманкава дастала з сумкі, закінутай у кусты, запаветную папку. Так, вось радавод Рашчынскіх... Вікенцій Рашчынскі... 1841-1894... Апошні з роду. Яго бацька, Антоні Рашчынскі — 1813-1862. Дзед, Лявонцій — 1780-1841. Пра дзеда Лявонція пазнака — удзельнік вайны на Балканах. Ага, вось ён, Ганоры Аляксандр — 1757-1796. Пра яго нічога не вядома.

На нагрэты сонцам камень выскачыла шэрая маленъкая яшчарка. Замерла на хвілю — і тут жа знікла ў траве. Паліна ўспомніла, што яшчарку старажытныя хрысціяне атаясамлялі з душой. Яна магла выслізнуць з рота соннага чалавека, падарожнічаць, потым — вярнуцца...

Чыя душа падарожнічала па свеце ў выглядзе гэтай яшчаркі? А можа... таго, хто спіць у гэтай магіле?

— Ну што, дзе будзем капаць? — змрочна прагаварыў Сымон.

— Вядома, дзе — трэба паглядзець пад плітою.— Дзіна была вясёлая і ўпэўненая.— Скарбы часта хавалі пад магільнымі плітамі!

— Гэта грэх,— азваўся Валянцін.— Рабаваць магілы!

Паліна трохі разгубілася. Вядома, грэх... Вядома, нядобра... Але вяртацца ні з чым!..

Дзіна выказала гэта ўслых.

...І ўрэшце — паҳаванню дзвесце гадоў! У горадзе могілкі зараўноўваюць куды раней. Ды ў нас зямля такая — куды ні ступі, ходзіш па чыёйсыці магіле.

Сымон дастаў нож і расчысціў краі пліты. Цяпер трэба было падважыць... Ну хаця б вунь той жалязякай, падобнай да кавалка рэйкі.

З чорнае адтуліны пацягнула — ці падалося, што пацягнула? — халодным цвілым паветрам, мёртвым, якім толькі і магло быць паветра магілы. Ліхтарыка, вядома, ні ў кога не аказалася — хто мог падумаць, што яркім сонечным днём спатрэбіцца ліхтарык? Нават запалнічак не мелася — сучасныя скарбашукальнікі вызнавалі здаровы лад жыцця. Добра, у Дзіны былі запалкі — у спадзеве на тое, што ўсё-ткі ўдасца прыгатаўца шашлычкі. Сымон скруціў з нейкага рыззя падabenства паходні і асцярожна спусціўся ўніз па стромых прыступках. За ім, вядома, скочыла Паліна. Дрогкае польмія асвятліла невялікае памяшканне, дзе можна было стаяць толькі сагнуўшыся. Ля сцяны — каменны саркафаг.

— Ну, што там? — крыкнула зверху Дзіна.

— Труна тут, і ўсё,— спакойна крыкнуў Сымон.

— А што ў труне?

Сымон ледзь не вылаяўся, і невядома, што яго ад гэтага больш устрымала — прысутнасць пекнай жывой паненкі або сателага нябожчыка. Паліна прагна аглядала ўсё навокал. На падлозе, чорнай ад вільгаці, нейкае ўзвышэнне. Дзяўчына папрасіла Сымона ніжэй апусціць паходню, якая, дарэчы, невыносна смярдзела...

На падлозе сядзела каменная жабка! Яе пукатыя вочы ўмольна пазіралі на прыхадняў, лапкі малітойна складзеныя...

Паходня апошні раз успыхнула, і Сымон кінуў яе на зямлю, затоптваючы іскры.

Цяпер была пэўнасць, што яны не памыліся. Дзіна, ламаючы кустоё, падагнала бліжэй джып, і Сымон з Валянцінам умудрыліся зладзіць асвяленне. Паліна анічога ў гэтым не разумела — але лямпачка на канцы провада, апушчанага ў скляпенне, загарэлася.

Жабку не прыматоўвалі да каменнае падлогі, але яна нібыта прырасла да яе за столькі гадоў — ледзь ададралі. Паліна пачысціла нажом каменную спінку. Там быў высечаны вялікі крыж. А на сподзе, вядома, літары...

Ad nomine Albarutenia

У імя Беларусі...

— Тут таксама пліта ў падлозе! — крыкнуў Сымон.— Якраз дзе жабка сядзела.

Пліта, на якой сядзела жабка, была не зусім плітой — расколатым напалам валуном. Здавалася, гэтую глыбу немагчыма вывернуць... Аднак уражанне аказалася падманлівым — скол каменя быў дастаткова тонкі, каб маглі падняць два дужыя мужчыны...

...Пад плітой — насланыя гнілія дошкі. А пад дошкамі — скрыні. З адмысловага дрэва. Прасмоленага, абабітага металічнымі палосамі — дзеля доўгага захоўвання. І страшэнна цяжкія. Сымон і Валянцін ледзь выцягнулі адну... Ададраць накрыўку таксама аказалася няпроста. Нарэшце ў вузкай шыліне бліснула спакуса.

Вось яно, золата пайстяння. Дзе сяць скрыніяў.

Дзіна кінулася на шыю Валянціну са шчаслівым крыкам:

— Цяпер зажывем! Будзеш скульптуры ліць з бронзы! Усю Вільню скуплю!

— Чакайце! — запярэчыла Паліна.— Гэта трэба, мусіць, аддаць дзяржаве. А нам — чацвёртая частка...

Дзіна зазлавала:

— Ну ты дурная! Начыталася «Дванаццаці крэслай», маўляў, знайшоў вартаўнік дыяменты, а на іх Палац культуры пабудавалі. Ачомайся. Дзе жывеш? Раскрадуць і дзякую не скажуць, а табе сто баксаў за клопаты. Давайце зносіць у машыну. І не хвалойцеся — у мяне надзеіныя сувязі, з намі расплоцяцца, як належыць, падзелімся па справядлівасці.

Сымон пагардліва плюнуў.

— Пачынаецца... Я цябе папярэджваў, Поля,— будзе паскудства. Мяне можаце не ўлічваць. Дармовага багацця не бяру.

Скрыні адна за адной з'яўляліся на паверхні зямлі.

— Пачакайце...— Паліна адчувала, што свет яе рушыцца.— Гэта ж грошы не нашыя! Гэта грошы паўстанцаў, змагароў за волю народа. І ў нас ёсць іх запавет. Скарыстаць у імя Беларусі! Мы — нашчадкі, нам і выканваць!

— Ага. Зараз закуплю зброі і пайду вызваляць вашу Беларусь... Толькі падкажы, ад каго,— раз'юшылася Дзіна.— Вы ж ад уласнай дурасці вызваліцца не можаце. Колькі разоў спрабавала наладзіць сумесную фірму — аблом. На хабар чыноўнікам трэба столькі, што можна яшчэ адну фірму заснаваць. І не трэба спіквашаць на «сістэму». Усе баяцца новага, усім ляяnota думаць пра заўтра — толькі б ухапіць кавалак сёння і ўначы пад коўдрай зжэрці. Каб не дзяліцца і ніхто не пазайздросціў. Ты хоць раз бачыла тут у пад'ездах кветкі? Не? І не ўбачыш. Мая сяброўка пагасцівала ў мяне на Жыгімонтаса, вярнулася — і ў сваім пад'ездзе паслала дыванок, паставіла гаршчэчкі з расадай... Як ты думаеш, што яна назаўтра знайшла? Правільна, толькі трошкі бруду ад нечых чаравікаў. Зладзіць добрае прыватнае прадпрыемства — хіба не будзе на карысць краіне?

— Дзіна, мы самі ведаем недахопы свайго народа,— спыніў «уладальніцу» Валянцін.— У нас усялякага хапае... І ляяnotы, і жлобства... Але мы яшчэ здольныя і на ідэалізм. Іначай і гэтае золата не засталося б нескарыстаным. І калі я маю права на долю... Няхай маё дастанецца Паліне. Вы ж паклапоціцесь пра помнік Рашчынскаму, праўда, Паліна?

— Ніякага права на долю ты не маеш! — «уладальніца» злосна звузіла светлыя очы.— Ты забыўся — у цябе няма і не можа быць нічога без мяне! Усё — наша. Ты слова даваў.

— Я трymаю слова. Не хвалюйся.— Валянцін рушыў па апошнюю скрыню...

І Паліне стала так балюча, што наступнае прамовілася само, і дурны гонар быў недарэчы гэтак жа, як доўгая сукенка ў лясных зарасцях.

— Паслухайце, Дзіна... Вы казалі, што ў Валянціна доўг — пятнаццаць тысяч...

— Заплаціць за яго хочаш? — пагардліва спытала Дзіна.— Позна, даражэнъкая. Тоё, чым я дзеля яго ахвяравала, даражэй каштую.

— Ну, у такім выпадку забірайце ўсё! На ягоны рахунак... Валянцін! Чуец? I... бывайце. Я паеду на аўтобусе.

Паліна, стрымліваючи слёзы, дастала з кустоў сумку.

— Вось гэта па-нашаму! — узрадаваўся штурман Сымон.— А на сваіх дзяцей мы заробім!

— Паліна, пачакайце! — Валянцін, кусаючи вусны, павярнуўся да «ўладальніцы».— Здаецца, раб мае права хоць раз на год падаць голас? Нават свята такое адмысловое было ў Старажытным Рыме — Луперкаліі. Ты атрымала столькі, як я ніколі табе не зараблю. Навошта я табе цяпер? Можа, прадала б мяне?

— Што ты пляцеш! «Раб», «прадала»... Нібы ў клубе садамазахіс-таў. Ты — мой каханы! — Дзіна ўчапілася за свайго скульптара, як тапелец за выратавальную дошку.— Я — твая гэтак жа, як і ты — мой. Толькі я магу даць табе каханне, клопат, пяшчоту! Валянцін! Успомні ўсё, што нас звязвае! Я кахаю цябе, Валянцін!

— Міная, добрая, ну зразумей жа — нельга прымусіць чалавека быць шчаслівым.— Скульптар пакутаваў горш за «ўладальніцу».— Я не кахаю цябе. Давай разлічымся з маймі крэдыторамі, скінем з сябе цяжар пагрозы і перастанем мучыць адно аднаго.

— Сволач!

Звонкая поўха была не горшай за туёу, якой узнагароджвалі сваіх няверных каханкаў усе тэмпераментныя дамы ўсіх эпох. Валянцін, нібы не зауважыўши ўдару, паглядзеў на Паліну...

І яе нібыта пацягнула да яго неадольная сіла...

Такім атрымаўся іх першы пацалунак — з прысмакам жнівень-скай спёкі, з горыччу ўласнай віны.

Побач хіснулася нечая постаць — Сымон адварнуўся ў бок вёскі...

Дзіна не збралася здавацца.

— Ты забыўся, што цябе адпусцілі з той умовай, каб працеваў у маёй фірме? Калі я дваццаць пятага чысла не заплачу чарговую тысячу даляраў і не пацверджу, што гэта зарабіў ты і жывеш пад майм наглядам,— мяне заб'юць. І, ведаеш, мне нешта расхацелася плаціць...

Валянцін адарваўся ад вуснаў Паліны — і нейкі час адчувалася, што ён не ўспрымае рэчаіснасць, ап'янелы ад раптоўнага шчасця. Але паступова сэнс пагрозы ўсвядоміўся.

— Дзіна, гэта проста дурноцце. Цяпер тысяча даляраў для цябе — не праблема.

— Калі ты так лёгка адкінуў мяне дзеля нейкай чокнутай развя-дзёнкі, дык чаму цябе непакоіць, што станеца са мной?

Цвыркуны адчайна стракаталі-галасілі, нібы на цвыркуновым пахаванні.

Валянцін пакруціў галавою, быццам спрабаваў скінуць ачмурэнне.

— Чаго ты дамагаешся, Дзіна?

— Сядай у машыну. Паедзем.

Упэўненага тону «ўладальніцы» не вытрымаў нават штурман.

— Не кабета — стыхія,— і зварнуўся з парадай да Валянціна: — Яны часта любяць палохаць, маўляў, разлюбіш — атручуся, з балкона скінуся... Чым болей ім паддаешся — тым цяжэй вызваліцца.

— Ну дык што, будзеш правяраць, ці я наважуся не плаціць? Думаеш, усё так проста — узяў і сышоў? Твае крэдыторы могуць на першы раз цябе, між іншым, проста загрузіць у багажнік і прывезці да мяне, калі даведаюцца, што ўцёк. Ці адразу мяне прыкончаць — я ж абяцала, што нікуды цябе не адпушчу. Ну! Думай хутчэй! Клянуся — не сядзеш зараз у машыну, плаціць не буду! Без цябе не хачу жыць! Магу зараз жа аддаць ёй яе долю! Выкідрай дзве скрынкі з машыны! На, забірай! І трэцюю магу аддаць! І чацвёртую!

Дзіна выглядала, як скандынаўская валькірья — «апошняя з норнаў, што прыносіць смерць». Яна раз'юшана

тузала скрыню са зліткамі, спрабуючи выкінуць з машыны. Паліне нават стала страшна — вось што значыць выраз «чалавек, здатны на ўсё». Валянцын пагладзіў Паліну па валасах дрыготкай рукой, пацалаў у лоб... Адышоўся, не зводзячы з дзяйчыны вачэй.

— Любая, гэта — часова... Ёй праста цяпер крыйдна. Яна супакоіцца. Пачакаем да дваццаць пятага. Ты разумееш, я не змагу жыць, ведаючи, што з-за мяне нехта загіне... Я не магу так абысціся з чалавекам, які выратаваў мяне самай дарагай цаной. І без цябе я таксама не змагу жыць. Я вярнуся, любая.

Паліна моўчкі ківала галавой, пагаджаючыся. І глытала слёзы. Валянцын, больш нічога не гаворачы, пайшоў і сеў у машыну.

Штурман лёгенька крануў Паліну за плячо:

— Не перажываў, усё да лепшага. Ануча ён. У каханні няма кампрамісаў. Яна ніколі яго не адпусціць, ён ніколі не сыдзе... А ты будзеш мучыцца. Навошта?

«Уладальніца» між тым чамусыці не спяшалася ад'язджаць — можа, сапраўды хацела супакоіцца. Узялася праціраць лабавое шкло...

Справа, нібы чакала дзесьцы побач, на шалёнай хуткасці пад'ехала машына. Таксама джыш. Толькі большы, з зацемненымі вокнамі, амаль як ваенны...

І выскачылі з яго сапраўды ваенныя... Спецназаўцы ў плямістых камбінезонах, высокіх зашнураваных чаравіках, з аўтаматамі...

— Усім стаяць! Рукі за галаву!

Адзін з нападнікаў, з широкім абветраным тварам і класічна перабітым носам, махнуў чырвонай кніжачкай.

— Капітан Фёдараў! Група «Альфа»! Што ў машыне?

Другі ваяка паспей паглядзець.

— Скрыні, падобна, што з залатымі зліткамі, таварыш капітан!

— Так-так, прысвойванне скарбу... Захацелі дзяржаву падмануць? Перагружайце ў нашу машыну, хлопцы. А вы, усе — стаяць!

Тroe хлопцаў-малойцаў пачалі подбегам, згінаючыся ледзь не да зямлі, пераносіць скрыні, быщам жукі-скарабеі камячкі гною. Чацвёрты, у цёмнай шапцы-шлеме з проразямі для вачэй, высунуўся са спецназаўскага

джыпа, каб прасачыць за пагрузкай. Усё было ціха, падзелавому. Нават Дзіна не верашчала абурана, як можна было чакаць.

Паліне падалося, што яна трапіла ў адзін з тых кепскіх крымінальных серыялаў, якія любіла глядзець маці. Адна надзея — зараз пойдзе рэклама і замест амбалалаў у камуфляжы пакажацца прылізаны нахабны клоун з парашком «Тайд», які адмывае нават застарэлья плямы ад крыві, і ўсе змогуць апрануцца ў белае. Асабліва нябожчыкі.

— Таварыш Фёдараў! — вельмі спакойна звярнуўся да камандзіра Сымон.— Я — капітан другога рангу Грынёўскі. Ці магу яшчэ раз зірнуць на вашае пасведчанне?

Мардасты капітан паблажліва дастаў сваю кніжачку, паказаў здаля, схаваў...

— Ну што, упэўніўся, капітан?

— Упэўніўся,— гэтак жа спакойна сказаў Сымон.— Памылочка выйшла, калега. На такое пасведчанне трэба здымашца ў форме.

І, як адпушчаная спружына, з сілай ударыў камандзіра абедзвюма нагамі ў жывот, перакаціўся па траве...

— Бяжы ў лес, Паліна! Гэта бандзюгі, ім сведкі без патрэбы! Не бойся, у іх не аўтаматы — муляжы.

Далейшыя падзеі да Паліны даходзілі, як праз сон. Вядома, яна нікуды не пабегла, толькі, штурханутая адным з камуфляжных, апышнулася на зямлі. Сымона малацилі ўтрок... Ці Сымон малациў траіх, круцячыся, як фокстэр'ер сярод медзвяздзёў? Валянцін рынуўся на дапамогу, вырваўшыся ад Дзіны, якая злосна гарлала:

— Не лезь! Няхай гэты прыдурак атрымае сваё! Не ўзвязвайся, і ўсё абыдзецца!

Паліна нарэшце ўсвядоміла жах, які тварыўся каля яе.

— Перастаньце! Няхай забіраюць гэтае клятае золата!

Але мужчыны размаўлялі на сваёй мужчынскай мове, лупячы адзін аднаго гэтак жа, як лупілі адзін аднаго мільёны гадоў падобныя да іх гома сапіенсы. Памылка прыроды! У кожнага жывёльнага віду ёсьць мяжа, закладзена — не забіваць свайго насмерць! Калі звяры мераюцца сілай між сабой, то рогі, іклы, кіпцюры не ўжываюць так, як з ворагам або здабычай. Адзін чалавек

не мае ані рагоў, ані іклаў, ані кіпцюроў, а на штучную зброя прырода абарону не паставіла...

— А гэты аўтамат — сапраўдны! — Мужчына ў чорнай шапцы-шлеме выйшаў з джыпа, скіраваўшы страшную цацку на скарбашукальнікаў. Не гаворыць — сіпіць, як застуджаны...

Адзіночны стрэл суха шчоўкнуў, нібыта зламалася галінка. Узвілася змейка пяску.

— Рукі за галаву! Легчы на зямлю, падлы!

Сымон неахвотна падняў руکі і ўпаў, падкошаны ўдарам аднаго з раззлаваных «мядзведзяў». А Валянцін так ужо ляжаў, збіты на горкі яблык. Над ім галасіла Дзіна, прыкладаючы насоўку да скрываўленага носа сваёй «маё масці».

— Нясіце астатнія скрыні, і паехалі! — прасіпеў чалавек у шапцы, які, падобна, і быў тут галоўным.

Валянцін рашуча адхінуў рукой Дзіну, прыўзняўся і звярнуўся зусім спакойна да таямнічага камандзіра:

— Прывітанне, Валянцін. Табе варты было б яшчэ надзе́ць і пальчаткі. Татуровачка твая піжонская здалёк відаць.

Кісць левай руکі галоўнага абвівала каляровая вытанчаная змейка. Камандзір сцягнуў шапку, з асалодай абцёр спацелы твар, скептычна паглядзеў на сваю руку і прамовіў нармальным, нават прыємным барытонам:

— Трэба ж... Пагарэznічалі ў маладосці, а цяпер на ўсё жышцё — праблема. Ну, прывітанне, напарнік.

Сымон тузануўся, але бяссіла замёр пад скіраваным на яго дулам аўтамата.

Паліна на ўсе вочы глядзела на злавеснага двайніка віленскага скульптара. Калі папраўдзе — дык нічога злавеснага ў ім не было. Каржакаваты, кароткія цёмныя валасы, вочы, як чорны алей, грыбастыя вусны... Сапраўды, трохі падобны да Адрэяна Челентана... Пабітага беларускай бульбай у калгасным клубе. Хоць глядзеў такім ужо пераможцам — як смык над скрыпачкай.

— Дык вось адкуль у Дзіны аказалася чацвёртая жабка... — змрочна зазначыў Чарапавіцкі. — Ты перадаў?

— Здагадлівы! — усміхнуўся напарнік. — Дзе — дурань дурнем, а дзе здагадлівы. Аднаго не ведаеш — я тады ў

Гарнушках не адзін быў, а з прыпыленым навукоўцам Артурам. Студэнт былы ягоны ў мяне падпрацоўваў, вось і парэкамендаваў. Ваш Артур сядзеў якраз без працы, і жонка сышла. Гатовы быў хоць вартаўніком, хоць грузчыкам. Я яму сказаў — трэба на рэстаўрацыю магільныя пліты забраць. Пашкадаваў «біча», былога інтэлігентнага чалавека... А ён запіў, падла, як толькі да сельмага дайшоў. Павезлі назад, паклаўшы паўзверх тых плітаў. Відовішча... Затое на падпітку расказаў нешта. Ён увогуле, як пачне гаварыць пра гісторыю — хоць выключальнік да яго прыматаўрай. Але тут я прасёк — справа цікавая. Шыфры, скарбы... Жабку я сам знайшоў, выменяў у адной бабулькі за батон.

— Гэта вы забілі Артура? — выгукнула Паліна.

Напарнік толькі незадаволена скрывіўся.

— Ды каму трэба было яго забіаць! Проста пасля вяртання з Гарнушак ён стаў хавацца і асцерагацца. Ад усяго адмаўляўся. Але паспей распавесці мне пра ліст... Як яго... Людвісара.

— Той ліст, які вы скралі з архіва? — удакладніла Паліна.

— А як жа было яго пакідаць? Я адно дзіўлюся з вас, навукоўцаў. Гэта ж колькі добра ў вас пад носам прападае — шукайце толькі, супастаўляйце, аналізуіце... Той ліст акрамя п'яніцы Артура за ўвесь час існавання архіва нікому не спатрэбіўся. А Людвісар у ім наракае, што мільён рублёў золатам недзе марнуеца, а золата належала калісьці Людвісарам, і што Рашчынскі сквапнік і недарэка і мог бы падзяліцца, раз сам не здолыны скарыстаць... Ну і іншае. Мы хацелі толькі разгаварыць вашага Артура, паглядзেць ягоныя паперкі — паўсюль жа з сабою цягаў... А тут на табе — аблом. Выпіў — і адключаўся. І пачарнеў, як баклажан. І паперак няма — пасля ў жонкі выкупілі, і то прыстрашыўшы. І жабка ягоная знікла. Так што дзякую табе, — напарнік насмешна пакланіўся Валянціну. — Думаеш, Дзіна дарэмна падказала жабак ляпіць на продаж? Жабак сваіх ляпіў, на жабку дзяўчыну злавіў. На дзяўчыну сам запаў... Вось і ўсё знайшлося.

— А навошта вы ў нас каменне штурлялі, калі мы былі на Крыжовай гары? — пацікаўлася Паліна.

Напарнік толькі плячамі паціснуў.

— Гэта не да мяне прэтэнзіі. Нічога не ведаю.

— Дык вы ад пачатку з Дзінай хаўрусаўаліся... — задумліва прагаварыў Валянцін.— А я думаю — чаго гэта яна на ўсе авантуры так ахвотна пагаджае ща... Адпускае мяне ў Мінск... І вось золата адбіраеце, дзяліцца ні з кім не трэба, і Дзіна зноў бедная, і мне трэба далей гарбаціца на ейных кліентаў. Ведаеш, колькі я анёлкаў за гэтыя трывадлы «наваяў» для прыкрасы маёнткаў? Мармуровае неба засяліць можна!

Дзіна нешта гаварыла, абящала, нагадвала, але Валянцін не слухаў, упартая адварочваючыся.

Напарнік насмешна зірнуў на былога сябра.

— Каханне, мой дружка! Дзеля кахання жанчына гатовая на ўсё.

Сымон ірвануўся наперад, як чырвоная пантэр. Двое амбалашаў ледзь стрымлівалі яго.

— Каханне!.. А помніш Святлану з «Папараць-кветкі»? Перакладчыцу, якой мазгі пудрыў пра сваю геніяльнасць? Калі ты мужык — выходзь біцца сам-насам! Я — ейны муж!

— Толькі мне й спраў, што памятаць усялякіх дурніц! — пагард-ліва кінуў напарнік.— Яшчэ біцца з-за нейкай самадайкі... Не перажывай, мужык,— я доўга ні з воднай не быў.

Пасля гэтага ніякія сілы не маглі стрымаць штурмана. Ён раскідаў камуфляжнікаў і...

Напарнік выстраліў проста з перапуду. Гэта было відаць па тым, як ён сам сплохаўся выніку. Вусны, трасучыся, паўтаралі:

— Блі-ін... Чаго ён палез... Халера...

Паліна кінулася да Сымона, які ўпаў тварам у спякотнае неба,— на вуснах з'явіліся чырвоныя пухіры. Кроў... І плямы на грудзях... Чырвонае на чырвонай кашулі... Гарыбалльдзійцы спецыяльна апраналі кашулі такога колеру, каб ніхто не заўважаў ран. Відаць, лёгкія праўбыя. Паліна паспрабавала прыўзняць галаву параненага, з другога боку намагаўся неяк даць рады Валянцін... Дыханне вырывалася з грудзей штурмана сутаргава, са страшным хрыпам... Ілжэканітан Фёдараў таксама скліўся над параненым, выпрастайчыся, з прыкрасцю зазначыў:

— Усё, гамон... Маём трупец.

— Ты ж мне абяцаў, што будзе ціха! — з Дзінай зрабілася сапраўдная істэрыка. Яна раз’ятрана кідалася на забойцу і трэсла, як дарагое футра, якое, як выявілася, за зіму пабіла моль.— Што цяпер рабіць! У мяне бізнес! Мне ліцэнзію трэба пераафармляць! Ідыёт! — і раптам амаль спакойна, па-дзелавому: — Усё, я нічога не ведала пра твае намеры, ты падступна напаў на нас, каб адобраць скарб, які мы везлі здаваць дзяржаве. Разбірайся з трупам сам. Валянцін, паехалі. І ты, разумніца... Робім ногі.

Напарнік злосна раздзымуў ноздры.

— Вось як? Нічога не ведала! Сама ўсё прыдумала, а цяпер — на мяне зваліць? Ну, раз так, дык так. Сумленніца! Гераіня! — і звярнуўся да Валянціна: — Хочаш ведаць, хто твой сапраўдны крэдытаор? Каму належалі грошы па тых накладных? Ды вось ёй, Дзіне!

— Не слухай яго! — віскнула Дзіна, але напарнік толькі злосна зарагатаў.

— Ну і павесяліў ты мяне, дружка! Гэта ж трэба быць такім дурнем! Ну хіба табе ў чэррапаўку не прыйшло — якая справа рэкецірам, хто ім грошы заплоціць? Нашто дамова, каб ты стаў прыгонным гэтай сцярвозы? Мы ж з ёй разам справы праварочвалі. Прыдумана тонка! Яна бачыла, які ты сумленны, сабой мог рзыкануць — але не чужым жыццём. Ты ж нават не ведаеш, які попыт на твае скульптуры! За пару месяцаў вунь на такі джып зарабляеш. Праўда, Дзіначка? А на піва яна табе хоць выдзяляла час ад часу?

— Што ты плявузаеш? — раўнула Дзіна.— Ён меў усё, што хацеў!

— Відаць, не ўсё.

Валянцін адштурхнуў Дзіну, якая прыліпла да яго з апраўданнямі, і, з цяжкасцю вымаўляючы слова, звярнуўся да былога напарніка:

— Слухай, я ўсе гэтыя гады хацеў папытацца... Чаму ты так са мной абышоўся? Я ж нічым цябе не пакрыўдзіў...

Твар напарніка нібы абсунуўся, застарэлая нянавісць бліснула ў масляністых вачах.

— Ты сам з сабою «абышоўся»! Раней ты быў — усё, а я нішто. Цяпер — абмяняліся. А якія амбіцыі ты меў! Выкладчыкі карагодам хадзілі: «Надзея, надзея...» А чаго ты насамрэч варты? Нават Богам дадзены талент, за

дзесятую долю якога іншы б жыцця не пашкадаваў,— спляжыў! «Ах, не ўсім быць Мікеланджэла». Як я пагарджаў табою, калі ты згадзіўся на маю прапанову рабіць помнікі! І я назіраў, як ты апускаешся, з радасцю... Так, але і з болем. Табе гэтага не зразумець. Ты — проста няўдачнік. Ніхто. Наложнік багатай дамы, які жыве з ейнай літасці. Ніжэй апусціць цябе было цяжка.

Напарнік амаль крычаў, яго трэсла, як ад болю, і яго зласлівая радасць сапраўды была з прымешкам пакуты.

— Я не вінаваты, што ты не застаўся ў мастацтве...— ціха прагаварыў Валянцін.

— Шэф, ад новапрастаўленага пазбавіцца б... Можа, у той склеп яго й засунуць? — умяшаўся ў гаворку ілжэканік.— І гэтым раты б пазакрываць...

Валянцін ускінуў галаву і жорстка зірнуў на напарніка.

— Я не дазволю табе так абысціся з целам чалавека, чыйго пазногця ты не варты! Можаш забіць мяне таксама — маўчання ад мяне не дачакаешся.

Сонца хілілася пад цяжарам сваёй спёкі да далёкай вёскі. Напарнік пачаў нервова пераговорвацца са сваёй камандай. Дзіна час ад часу нешта дадавала ад уласнай істэрpii...

Паліна гэтага не чула — яна стаяла на каленях каля Сымона, трymаючи яго цяжкую халодную руку ў сваёй, і сутаргава ўсхліпвала... Няўжо сапраўды — памёр? Раптам штурман захрыпей...

— Ён яшчэ жывы! — ускочыла Паліна.— Ён жывы!

Напарнік падбег да параненага, нахіліўся...

— Сапраўды, жывы! Мацак! Ну, вось што... Грузіце яго ў машыну! Хутка! Завязу ў адну бальніцу... Там у мяне ўсё куплена, урачы — акадэмікі. З таго свету выцягнунуць і пытанняў задаваць не будуць. Месца цікае, адасобленае. Пад аховай... Ды не бойцеся — я жулік, а не забойца. Вядома, языкі будзеце трymаць на прывязі і праз колькі часу атрымаеце назад свайго сябра зацыраваным.

Сымона асцярожна паклалі ў ваенны джып.

Дзіна закрычала:

— Пачакай! Я перадумала! Аддавай маю долю цяпер жа!

Напарнік раздражнёна крыкнуў:

— Ды скіньце вы ёй пару скрынак! Няхай задушыцца.

— Не пару, а пяць!

Першая скрынка, прыадчыненая, з грукатам ударылася аб зямлю. Накрыўка адкінулася, і на сухую траву ўпаў залаты злітак... Пераламаны напала.

Першым заўважыў гэта ілжэканіт і аслупянеў.

— Што за халера...

Напарнік выскачыў з машыны, падняў два асколкі...
Унутры была нейкая цёмная маса.

— Чыгунная балванка!

Усчаўся гвалт. Зліткі даставаліся, іх стукалі адзін аб адзін... І паўсюль з-пад бліскучай абалонкі выглядала чорнае плебейства.

— Паслухайце, там жа чалавек памірае! — адчайна крикнула Паліна.

Напарнік спыніў лаянку:

— Усё. Паехалі. А то і праўда наш супермен памрэ...
Што тады рабіць? Бывай, Чарапавіцкі! Ты халерна таленавіты, паскуда.

Джыпты разёхаліся ў розныя бакі, і пыл паймчаў па сухой траве, нібы ведзьміна вяёслле. Паліна і Валянцін засталіся стаяць на ўскрайку лесу, пасярод раскіданых брускоў падманнага золата і крывавых плямаў. У крыві была і ўся адзежа... А Валянцін яшчэ і выглядаў, як пасля допыту «с пристрастием».

І што ім заставалася рабіць?

Толькі абняцца... Ухапіцца адно за аднаго — каб больш не згубіцца ў гэтым свеце лжы і падману, высакародства і болю.

Такім было іх каханне — з прысмакам горычы і болю, з чудоўным, бясконцым жыццём наперадзе...

Бо ў такія хвілі, вядома, жыццё здаецца бясконцым.

І толькі паэт ведае, што пясок бяссіла ссыплеща з рукі таго, хто на сустрэчу спадзяеца, ды спіць змяя там, дзе палала сэрца.

18

— Вельмішаноўны пан Вікенці Рашчынскі з маёнтка Гарнушкі! — слуга ў зялёным аксамітным сурдуце з залатымі гузікамі (два, на круглым жываце, расшпіленыя, і відаць не надта белая кашуля) крычаў так, што

напружваліся жылы на тоўстай шыі і твар чырванеў, як рэвалюцыйны сцяг.

Вінцэс азіраўся з прыкрым пачуццём чалавека, які трапіў у свет крывога люстэрка. Нібыта ўсё пазнавальнае, але пачварна скажонае, расплывістое. Палац усё гэтак жа ганарыста ўзвышаўся над наваколлем, але гэта быў гонар банкрута. Калоны стравілі колішнюю белізну, як і нямытая кашуля лёкая. У быльх венецыянскіх каналах гайдалася на восеніскім ветры сухое бадылло, і таемная расліна луннік дражнілася-трапяцала бліскучымі круглымі манетамі, за якія не купіш анічога, акрамя подыху гэтага восеніскага ветру. Усё было спавіта санлівасцю, на ўсім меўся адбітак руйнавання. Затое ля ўваходнай лесвіцы з'явіліся дзеё новыя скульптуры — мармуровыя рымскія героі ў лаўравых вянках і латах. Вінцэс прыгледзеўся і з жахам усвядоміў, што фанабэрыйстыя фізіяноміі патрыцыяў нагадваюць твар Стася! Аднекуль з бакавога флігеля даносіўся бадзёры стук. Паколькі побач пуставалі яшчэ два пастаменты, можна было здагадацца, што й там апынуцца ўрачыстыя каменныя балваны з ablічам гаспадара. Гэтая дурная раскоша яшчэ болыш падкрэслівала агульны заняпад, які цараваў не толькі вакол палаца, але і ў пакоях. Растваўцелыя лёкай, нявымытая чарка на століку, апошняя восеніская муха, якая цяжка кружляла над ёй; карціны, састаўленыя на сценах і накрытыя пыльным радном,— відаць, у чаканні рэстаўрацыі, якая невядома калі высветліць іх фарбы...

— Няхай літасцівы пан пройдзе як найхутчэй — высакародны пан Станіслаў Людвісар з нецярплівасцю чакае найпрыемнейшага візіту літасцівага пана, і ўсе вашыя пакорлівия слугі рыхтаваліся да найпрыемнейшага візіту найяснейшага пана, і наш найяснейшы пан найшчырэйша просіць выбачэння за свае хворыя ногі, хворасць якіх перашкодзіла яму ўласнай персонай з прыемнасцю сустрэць вельмішаноўнага гостя...— лёкай старанна звіваў велягурыйстыя фразы ў клубок з фальшывага золата, бlyтаючыся ў слоўных звівах.

Вінцэс нецярпліва адсунуў гаваруна ўбок і хуткім крокам увайшоў у гасцёўню.

— Прывітанне, Станіслаў! Вельмі рады быў атрымаць твой ліст...

Астатнія слова засталіся непрамоўленымі. Вінцэсъ прыблізна ўсведамляў, якое відовішча яго чакае... Але паміж «прыблізна» і «насамрэч» адлегласць куды большая, чым ад Масквы да Варшавы. Ніякае крыбое люстэрка не змагло б ператварыць колішняга танклявага, даверлівага Стася з вялікім блакітнымі вачыма, з вечнай вінаватай усмешкай у гэтага самазадаволенага таўстуна, падобнага да карыкатуры на імператара Люі Філіпа, папулярнай у Францыі. Чырвань твару была яшчэ больш заўважная на фоне светлых кудзераў — лысіну на макаўцы кампенсавалі пышныя бакенбарды. Вочы, праўда, не зусім заплылі таушчам — але якімі яны сталі пустымі! Як мутны вясновы лёд...

— О, Вінцэсъ! Зусім не змяніўся! Прабач, не ўстаю — хварэю ўсё... А ты, відаць, гэтак жа ў палонцы штодзень плёхаешся? Волат, герой! Сядай во сюды... Бліжэй... Сыдар! — грамавы вокліч змусіў Вінцэсу ўздрыгнуць.— Сыдар!

Таямнічы «Сыдар», надзвіва танклявы, як бізун, з чорнымі, як прыклененымі, вусікамі забег у гасцёйню і скіліўся ў паклоне.

— Чаму шампанскæ на стол не паставілі? Сківіцу звярну набок, цалаваща развучышся! Няси!

Перад вялізным выгодным фатэлем, у якім разваліўся Стась, захінуты ў заліты на грудзях віном персідскі халат, грувасціўся стол, што ледзь не прысядаў на тонкіх нагах пад цяжарам страў. Лёкай спрытна наліў Вінцэсю віна...

— Ну, за сустрэчу, стары сябра!

Вінцэсъ адчуў, што просьба замяніць віно якім ліманадам скончыцца вадаспадам непатрэбных угавораў і папрокай, таму прыгубіў чырвонага напою (сапрауды добрага) і зачатіў відэльцам нешта экзатычнае... Падобна да амара, але прыгатаванага вельмі асабліва.

Размова атрымлівалася нейкая дзіўная... Як рэчка ў афрыканскай саване, якая то перасыхае, то зноў выблісквае на паверхню. Стась неяк пазбягаў успамінаць мінулае. Вінцэсъ думаў — гэта ад того, што няёмка за свой цяперашні стан. Скардзіўся на сястру: такая жорсткая, такая сквапніца! Але адчувалася, што галоўнае, дзеля чаго і запрошаны госць, не прамоўлена. Нарэшце праз шматлікія намёкі, расплывістыя скаргі зрабілася зразумела: Стась

спрабуе звярнуць гаворку на грошы пайстанаў, якімі стары Людвікар выкупіў жыццё сына. Паступова, з кожнай новай бутэлькай віна, выказанні гаспадара рабіліся больш акрэсленымі. Чаму золата так і ляжыць без справы? Хіба нельга знайсці яму карыснае ўжыванне? Вядома, Вінцэсъ толькі вярнуўся, блага ведае, што сёння адбываецца на Беларусі. А вось Людвікар мае на прыкмете людзей, якіх толькі падтрымай грашыма — і такую рэвалюцыю ўчыняць, што маскалі адсюль шугануць, як восенњскае лісце з ветрам!

Вінцэсъ слухаў і маўчаў. «Рэвалюцыя!» Цікава, які сэнс укладае сённяшні Стась у гэтае слова? Бачыць сябе новым Напалеонам? Адабраць у «чужых» паноў і перадаць «свайм»? І тыя, і тыя гавораць з беларускім народам на розных мовах. Хто і як скарыстае ахвяраваныя грошы? Людвікар, дакладна,— на рэдкія віны і мармуровое ўвекавечанне ўласнага аблічча. А можа, марыць аднавіць венецыянскія каналы?

Бедны Стась... Вінцэсъ не адчуваў да яго пагарды — толькі ўласную віну. Марка загінуў з-за праклятага золата... Але — Вінцэсъ цяпер бачыў гэта ясна — загінуў і Стась.

Толькі падчас развітання былы рамантычны юнак праглянуў праз азызлую чырвоную маску. Рыданне раптам перакрыўла твар Людвісара, ён, нязграбна чапляючыся рукамі за парэнчы фатэля, устаў, падняў непадёманае, нібыта чужое, цела, абняў Вінцэсъ, павіс на ім — той ледзь не паваліўся... І плакаў, плакаў, прыгаворваючы нешта няўцямынае: «Вось бачыш, мілы... Няма мяне... Няма... Як ты казаў — экзістэнцыйная адсутнасць? Хадзіць не магу... У люстэркі не гляджуся. А мы ж верылі! Мы ж змагаліся! Каб рэспубліка, і прыгожыя дамы, і шчаслівія людзі, і песні пяюць у садах пад вонкамі! А ў мяне пад вонкамі ўчора пейзане нашыя ўлюбёныя жанчыну камяніямі пабілі. За тое, што малако ў кароў адбірае. Ды я нават у Шлісельбургу шчаслівейшы быў! У мяне аж у грудзях шчымела ад гонару — што паміраю за радзіму. Як жа так сталася? Што з намі сталася, Вінцэсю?»

На чорную зямлю падаў снег, яшчэ вільготны, слабы. Ён не мог справіцца з пануючай чарнатаю, нават коштам уласнае смерці. Наадварот — каб захаваць бель, ён мусіў

быць моцным і жорсткім. Але для гэтага павінен быў прыйсці час.

Пакуль яшчэ не настаў час снегу і чысціні.

Ночы рабіліся ўсё даўжэйшымі, сустрэчы з быльмі знаёмымі — усё больш пакутнымі. Адна радасць — глядзець на сына, на ўнукаў... Гэтага Вальжына не забараняла. Але прымусіла паклясціся — яны ніколі не даведаюцца пра скарб. Залаты праклён не пярайдзе наступным пакаленням.

Вінцэсъ часам адчуваў сябе зусім бездапаможным. Ён памрэ. Памрэ Вальжына, Мартын... І гроцы, здабытая такай дарагой цаной, прападуць! Ён аніяк не мог пагадзіцца з тым, што вырашылі сябры. Так, ён не бачыў пакуль сілы, якой можна перадаць золата. Але, урэшце, яшчэ Русо даў параду народам: не можаце пера-шкодзіць таму, каб вас праглынулі,— па старайцеся хаця б, каб вас не маглі пераварыць. На захаванне самасці, адраджэнне нацыянальнай культуры таксама патрабаваліся сродкі! Але Вінцэсъ не мог распарадзіцца сам.

І ён пайшоў да адзінага чалавека, які б мог даць яму параду... І які ўжо не мог яе даць. На магілу бацькі.

Надмагілле пана Антона Рашчынскага было вельмі простым, як ён і хацей. Чорны мармур, крыж, перавернутая паходня...

У іх колах у Парыжы вальнадумства сталася ледзь не законам. Рашчынскі не падзяляў скептыцызму сваіх сяброў наконт рэлігіі, але не збіраўся адпрэчваць і прагрэс і наракаць, што кожнае вынаходніцтва — ад Сатаны. Быў перакананы: навука, якая цяпер нібыта знаходзіць пацвярджэнні атэістычнай тэорыі, калісці прос-та дасягне такога ўзору, што пачне атрымліваць доказы існавання Вышэйшай Сілы. Цяпер жа чалавецтва цешыцца са сваім прагрэсам, як з новай, самай лепшай у свеце, цацкай, і драўляны конік падае голас і звонка б'е капытамі. Бескарысна даводзіць дзіцяці, што драўлянаму коніку не патрэбнае сена, а абарыгену Берага Слановай Косці — што кінуты ў хвалі драўляны ідал не спыніць буры. Ды ці варта шукаць недзе доказаў — калі чалавек прыслухаецца да самога сябе, ён адчуе прысутнасць Бога ва ўласным сэрцы.

...Як спалучыць сябе з жыццём, разбіць вакол шклянья сцены? Не намі збудаваны дом, які яднае нашы цені... Спадар! Што розуму сіло Таму, Хто — усяму прыгчына? Кляйна няма — «дабро» ці «зло», узважваць лёсы немагчыма. Усё — ва ўсім, і меж няма. Ты — гэта я, і ўсё — брыдота. Усе адрозненні — падман, сусвет — трывненне ідыёта для лялькі, што парвала ніць, якой яе вадзілі зверху. Так, лялька вольная... Ляжыць, не вартая ні слёз, ні смеуху. Няма адгадкі. Ёсьць — адказ, даўно вядомы — і забыты. І нехта прыўзнімае нас убачыць раю краявіды. А нас цікавіць той агонь, што ў спратах плавіць хвілі-куді... Мы — безнадзейныя, і скронь не сівізна, а кроў кранула...

Вінцэсъ не цешыў сябе надзей, што нават па самай шчырай ягонай малітве да яго спусцяцца ў відочным вобразе анёлы ці з'яўіцца з таго свету бацька. Проста ў гэтым месцы можна было засяродзіцца, усвядоміць свае патаемныя сумнівы і спадзяванні і, можа, адчуць, на якіх — блаславенне, на якіх — праклён.

Вінцэсъ моўчкі ўкленчыў перад надмагіллем. Побач, у асобнай капліцы ўнутры касцёла — магільныя пліты іншых Рашчынскіх. Толькі прадзеда Ганорыя няма — але ён нават сваёй адрынутасцю дапамагае нашчадку знайсці правільнае рашэнне... Бо застаюцца адны магілы. Застаюцца заўсёды... І да магіл продкаў заўсёды будуць прыходзіць нашчадкі. Да ягонай, Вінцэсъ, магілы таксама нехта прыйдзе. Можа, у тыя часы, калі пракляцце, што нібыта ляжыць на схаваным золаце, страціць моц?

Цяпер Вінцэсъ ведаў, што яму рабіць. Ягоным запаветам стане ўласнае надмагілле. Ён падкажа далёкім нашчадкам шлях да золата. Трэба прыдумаць шлях, які можа прайсці толькі чалавек, надзелены розумам і абазнаны ў гісторыі сваёй краіны. Толькі той, хто любіць Беларусь гэтак жа, як любілі яны.

...Лебедзь прапяе вам сваю апошнюю песню.

Смерць пакажа пачатак шляху.

Воўк і леў — скажуць пра золата, якое нараджаеца ў смерці. Воўк стане Ваўкалакам — так мяняліся іх лёсы дзеля Радзімы, і ў звярынай абалонцы хавалася высакароднае сэрца.

А галоўнае ён даверыць распавесці нявартым, бедным істотам. Можа, у вобразе адной з тых істотаў калісьці ён

сам, паводле нямецкай прымхі, будзе выконваць тое, што паабящаў — і не выканану пры жыцці?

Час у яго яшчэ ёсць. І засталіся залатыя манеты. Няхай думаюць — звар'яцеў, дзівак... І варта запрасіць скульптара з Людвісарава. Працуе, кажуць, хутка...

А людзі сапраўды лічылі, што пан звар'яцеў. Маёнтак занядбаны, разрабаваны, а гаспадар траціць шалёныя грошы на ўласнае надмагілле, хоць яшчэ жывы і не такі ўжо стары, каб лічыць апошнія гадзіны. Скульптар працаў сапраўды хутка, тым больш заказчык дакладна ведаў, чаго ён хоча. Нават асобныя дэталі пажадаў выкананы сам, калі папраўдзе — дык толькі псоваву фігуру дзікунскім арнаментамі. Мармур, граніт, нават малахіт не давялося везці здалёк — у Людвісараве хапала нявыкарыстанага для аздобы палаца. Адлютавала зіма, адплакала адлігамі вясна, адспявала птушкамі лета. У цьміны лістападаўскі дзень Вінцэсь са складаным пачуццём глядзеў на месца свайго будучага супакаення і пагладжваў спіну каменай жабкі, што сядзела на краі пастамента.

— І што ж ты задумаў, панок?

Гэты голас немагчыма было забыць. І няnavісць, якая ў ім гучала, таксама. Марцэл Алейшчык зрабіўся зусім сівы, толькі вусы захавалі крыху колішняга чорнага колеру. Замест магеркі — чорная шапачка дыякана. Паўзверх простай расы накінутая шэрская бравэрка... Адзін рукаў — пусты, засунуты ў кішню. А вочы — гэткія ж пранізлівия.

Не, няnavісці, напэўна, больш не было — хутчэй падазронасць. Але любові не чулася таксама.

Першае памкненне Вінцэсія было — прывітацца, выказаць радасць ад сустрэчы — мала што меліся непараразуменні трыщица гадоў таму. Але Марцэл пагрозна ўсміхнуўся, як і тады.

— Не змяніўся ты, панок. Зноў нешта хіtruеш. Навошта грувасціш гэтыя стоды? На той свет спяшаешся? Ці з магілы спадзяешся парадавацца, як багата пахаваны? Кляўся, што ані шэлега — на сябе. Значыць, нештачки задумаў.

— Гэта мая справа, Марцэл.

— Не, гэта нашая справа! Усіх, хто захоўвае таямніцу. Прашу ад імя тых, хто загінуў і хто яшчэ жывы,— не руш

мінулае! Не вѣдаю, навошта ты ўсё задумаў, што за гэтым хаваецца,— Марцэл авбёў рукой надмагіле,— але табе ж будзе лепей, калі ты сам гэта зруйнуеш.

Вінцэсъ упартага глядзеў на Марцэла.

— Хіба чалавек не вольны хаця б падрыхтаваць сабе магілу на свой густ?

— Мая справа — папярэдзіць,— Марцэл іядобра ўсміхнуўся.— Ты ведаеш, што ў Гарнушках неспакойна, людзі рассказваюць немаведама што пра твае патаэмныя скарбы — іначай на якія сродкі шыкоўнае надмагіле? Дарэмна, ой, дарэмна паказаў ты ім хвост залатога цяльца. І на фундатарства лякарні айцец Андрэй не бласлаўляе.

— Ну а гэта яшчэ чаму? — абурыўся Вінцэсъ.— Гэта ж для сялянаў! Для беднатаў!

— На падмурку зла нельга збудаваць добро. Адумайся, панок.

А потым былі доўгія лістападаўскія ночы. Такія самотныя, што агонь у каміне здаваўся самым лепшым сябрам на свеце. Філасофія перамагае мінулае і будучыню, але цяперашнія перамагае філасофію. Ад адзіноты не было ратунку. Вінцэсъ так і не займеў сталай прыслугі. Базыль адразу з'ехаў у Гародню. Прыходзіла гатаўваць есці кухарка, ды яшчэ адна кабета прыбрала ў пакоях. Гэта цяжка было назваць кампаніяй. Вядома, Вінцэсъ стараўся бавіць як мага больш часу ў Весніцах. Але Вальжына проста падкасіла яго, парайшы ажаніцца з маладой суседкай.

— Ты ж мужчына самавіты, дужы, прыгожы, у цябе закахацца не цяжка. Завядзі нарэшце сям'ю...

І дарэмна ён даводзіў, што яго сям'я — тут, у Весніцах, і іншай яму не трэба.

Занадта шмат дарог прайшлі яны паасобку. Фактычна — ўсё жыццё.

А праз вёску хадзіць было проста страшна, хоць Вінцэсъ у гэтым сабе не прызнаваўся. Людзі пры ягоным з'яўленні разбягалаіся, як ад «струпляватага», пракажонага. А аднойчы за ягоным акном павесілі на дрэве здохлую варону. Пагроза была зразумелай. Праўда, Вінцэсъ ведаў, што вароны ў сусветнай міфалогіі маюць не толькі значэнне «птушкі вісельнікаў». Ён бачыў старажытную нямецкую ікону, на якой вароны баранілі труп святога

Вінсента ад драпежных звяроў. І пагібелъ, і выратаванне можа прыйсці ад аднаго і таго. Дык ці варта самому вырашаць на благое?

Але ў тую ноч, калі снег выпаў, каб застацца, адзіноту гарнушкаўскага пана парушылі. Іх было сямёра маладых дужых мужыкоў, у дваіх — вінтоўкі. Вінцэсъ не спалахаўся — па стараўся ўсміхнуцца як мага больш спакойна. Калісці гэтак жа ў ягоную афрыканскую халупу ўварваліся зулусы. Тады Вінцэсъ змог сваёй усмешкай, спакоем, упэўненасцю пазбегнуць сутычкі. Зулусы нават пачалі вельмі шанаваць белага пана.

Але гэтых усмешка толькі злавала.

— Паслухай, пане, мы не зробім табе нічога благога. Аддай золата.

У Вінцэса пахаладзела ў грудзях. У чырвоным святле каміна госці здаваліся падобнымі да лясных духаў.

— У мяне няма золата, сябры. Усё, што меў,— аддаў на пабудову лякарні і на касцёл.

Прыхадні нават не ўсміхнуліся, і Вінцэсъ зразумеў — не вераць... І не павераць. Гаворка нагадвала страшныя сны.

...Табе цмок золата носіць. Ты ў магіле прадзеда Чорную Кнігу адкапаў. Цмок вылупляецца з яйка пеўня... Вынасіў яго пад пахай... Ён табе яшчэ прынясе... Дабром просім — аддай золата! А то абыдземся, як з ведзымаком і чарнакніжнікам належыць!...

Вінцэсъ усё больш адчуваў безнадзейнасць. Госці, відавочна, умелі абыходзіцца са зброяй і мала падобныя да тых прыгонных мужыкоў, што маглі разбегчыся ад аднаго бласку шляхецкай шаблі. Прыхадні былі дужымі і ўпэўненымі ў сваёй правасце. І, відаць, хтосьці з іх ужо паспытаў вайсковае справы, бо спрытна паваліў старога пана на падлогу, калі той варухнуўся ў бок сакрэтніка, у якім захоўваўся пісталет, і ўмела выкруціў чараўніку руку.

— Ну што ты скванічаеш! Жыщё даражай!

Госці выварочвалі шуфляды, адчынялі шафы... Але без асаблівага імпэту. Яны ведалі, што скарб скаваны адмысловам, — іначай які ж гэта чарнакніжнік?

— Скажы, дзе скаванае золата! Вось, крыж даю — жывым пакінем.

Вінцэсъ ужо перастаў пераконваць і адмаўляцца. Ён проста маўчаў, з тую гледзячы ў цёмане акно, за якім не было выратавання гэтак жа, як і зорак.

— Не хочаш дабром — прымусім разгаварыцца! Мы хлопцы вясёлыя, размовы любім. Можаш і паспяваць. На ўсё горла спявай — ніхто не пачуе!

Вінцэсъ зразумеў, што належыць рыхтавацца да найгоршага. Вось дзе дагнаў яго лёс! Выйсці цэлым са столькіх сутычак, абысці вязніцу і шыбеніцу... І загінуць гэтак страшна і недарэчна ва ўласным доме, ад рукі сваіх жа людзей...

З упартага пана садралі адзежу, павалі на падлогу. Рукі прывязалі да каміннай рапоткі, ногі проста скруцілі, каб не надта брыкаўся...

Вінцэсъ ляжаў, раскінуўшы рукі, як быццам адпачываў на цёплай ад летняга сонца траве. З фамільных партрэтў паглядалі продкі. Іх пагляды здаваліся зняволенаму нашчадку не спачувальнымі, а нават трохі грэблівымі... Даў схапіць сябе мужыкам! Продкі... Гордзяя Ращынскія... Бацька часта паўтараў выслоўе Вальтэра: хто добра службыць радзіме, не мае патрэбы ў продках. Столькі стагоддзяў іх прыгонныя благалі і курчыліся падчас пакаранняў. Столькі сродкаў прыдумвалі людзі гэтай зямлі, каб здзекавацца адзін з аднаго! Хіба не ад іх, сваіх паноў, перанялі мужыкі майстэрства катаўання, выпрабаваўшы ўсё на ўласнай плебейскай скуры? І, можа, сёння яму, Вінцэсю, удасца сплациць грахі свайго роду, увесь боль, які спарадзіў яго род? Але горкая насмешка перакрывала вусны Ращынскага: не блюзнер, чалавечка. Не прымай на сябе месяянства. Нікога не выратуюць твае пакуты, нічога не выкупіць твая смерць. Хіба толькі твае ўласныя памылкі. Адзіная просьба да Госпада — каб на ім гэты ланцуг болю перарваўся. Праклятае золата! Праклятае золата!

Гадзіннік у куце захрыпей, пачуяся першы ўдар... Поўнач. У акенцы гадзінніка паказалася фігура смерці, як тамбурмажор на бале, урачыста падала знак касой... І пусціліся на маленькай пляцовачцы ў вычварны карагод фігуркі — блазан, кароль, дама, мніх, рыцар, жабрак... Тузаліся, трymаючыся за рукі, адноўкава бездапаможныя і смешныя.

Нікому не дадзена адмовіща ад гэтых скокаў.
Адзінае, што падуладна чалавеку,— не страціць годнасці
ад жаху перад імі.

Калісьці, у вёсцы масаяў, Вінцэсю даводзілася назіраць,
як юнакоў пасвячаюць у дарослыя. Хлапцы мусяць
давесці, што сталі сапраўднымі воямі, і акрым паляўнічых
поспехаў выявіць вытрымку да болю. Іспыт адбываецца
пры дапамозе... мурашоў. Не такіх, як нашы, а вялізных,
са сківіцамі, большымі за цела,— кусаюць да крыві. Юны
масай мусіць цяргпець укусы і пры гэтым весела
размаўляць, ветліва адказваць на пытанні старэйшых...
Вінцэсі тады зацікаўляла — наколькі балочы ўкус? Беламу
пану адразу дапамаглі здаволіць цікавасць. Як яму ўдалося
захаваць спакойны выраз твару і ўсмешку — сам не ведае,
хіба толькі самалюбства дапамагло. Ці мог ён выявіцца
слабейшым за падогольных хлапчыскуў з валасамі,
абмазанымі чырвонай глінай?

А потым ён распытваў — як яны вучачца цяргпець боль?
Адзін масай, сівы, як прысыпаны попелам,— толькі такім
дазвалялася жаніцца — патлумачыў, што боль трэба
үяўляць як асобны ад цела шарык і вучыцца змяшчаць яго,
сціскаць да кропкі... Гэта была цэлая навука, і Вінцэсъ
трохі пераняў яе.

Прынамсі, не будзе ганебных крыкаў.

Над тварам пранеслася гарачая хвала. Перад вачымі
загайдаўся распалены ў каміне да чырвані пожаг.

— Дзе схаванае золата?

— Дзе схаванае золата?

— Дзе схаванае золата?

Знявечанае цела Вінцэсі Рашчынскага знайшло
назаўтра, раніцой. З увагі на асаблівую жорсткасць
злачынства была прызначана спецыяльная камісія па
расследаванні. Паколькі забіты не быў багаты, следчы
прыйшоў да высновы — звядзенне старых рахункаў.
Трыццаць гадоў таму забіты быў важнай асобай у бунце,
відаць, камусыці добра даўся ў знакі. Падобна, што цэлую
ноч небараку катаўвалі. Звычайнія зладзеі такога не
ўчыняюць.

Але ж пан як ведаў, што хутка памрэ,— такое
надмагілле сабе адбудаваў! И навошта? Лепей бы — добрую

памяць па сабе пакінуў! А то нават магілу ў спакоі не пакідаюць невядомыя ворагі. Тэорыю следчага наконт старой помсты пацвярджала, што ўжо на другі дзень пасля пахавання надмагілле пачалі руйнаваць. Разблі шкілет, які красаваўся наверсё... Горла лебедзю перабілі... І нашто тут столькі звяр'я? Леў, воўк, лебедзь, жабы... Дзівак быў нябожчык! Адно слова — філосаф. У гербе Рашчынскіх — мядзведзь, дык мядзведзя якраз і няма сярод скульптур.

І герб гэты, з мядзведзем, належала разбіць на магіле памерлага. Ён быў апошнім з Рашчынскіх. Шкада, калі знікае старажытны род, нават калі ў ім два апошнія пакаленні — бунтаўшчыкі.

І герб быў разбіты. І не засталося нікога з роду.

А маёмасць сваю нябожчык адпісаў суседзям — здаецца, далёкім сваякам, з маёнтка Весніцы. Тыя, жабракі, павінны радавацца нават такой небагатай спадчыне.

Справа пра акрутнае забойства двараніна Вінцэнта Рашчынскага так і засталася нераскрытай.

19

— Я пакахаў цябе яшчэ тады, у Вільні... Сядзеў у сырой цёмнай падваротні, і раптам — ты... Загаварыла на маёй мове, выцягнула на свято... А потым я глядзеў, як ты плачаш, якая ты насамрэч безбаронная і даверлівая. Не злуйся — гэта не самыя горшыя якасці ў жыцці... Да якога ты мяне вярнула.

— Я вярнула цябе да жыцця! — ціха засмяялася Паліна.— Дурненъкі! Гэта ты выцягнуў мяне са шкарупіны, змусіў паверыць, што яшчэ не ўсё ў жыцці скончана і вакол не адны «карystальнікі». Чакай, не тузайся — у цябе на грудзях яшчэ адна драпіна. Зараз змажу... А тут сіняк... Здаравучы, на скабах. Слухай, а пералому няма? Ану ўздыхні моцна... Баліць?

Валянцін, без кашулі, увесь перамазаны ёдам, паслухмяна набраў у грудзі паветра, выдыхнуў...

— Нічога, я трывушчы.

Самадзейная медсястра прыдзірліва агледзела свайго падапечнага. Та-ак, ёй дастаўся мужчына са шматлікімі доказамі сваёй мужнасці, якімі, як вядома, з'яўляюцца

разнастайныя шнары і сінякі рознай даўніны. У адной казцы афрыканская прынцэса абвесціла, што ў яе будучага мужа не павінна быць на целе ніводнага шнара. І калі нарэштце такі знайшоўся, то аказаўся пярэваратнем-ільвом.

Не, няхай лепей будзе нармальны пабіты беларускі мужчына. Валянцін усміхаўся так шчасліва, што здавалася, нават у сне захавае гэтую ўсмешку.

— Ведаеш, што мне хочацца цяпер зрабіць?

— Давай паспрабую адгадаць...

Валянцін імкліва прыцягнуў дзяўчыну да сябе і прагна пацалаваў...

— Асцярожна, шалёны!

Паліна ледзь паспела навобмацак паставіць на стол бутэлочку з ёдам. Рыпнулі дзвёры. У праёме на імгненне паказаўся твар цёткі Ніны, жонкі Валянцінавага дзядзькі. Выраз твару быў няўхвальны.

Дзядзька Міхась таксама пачуваўся трохі ніякавата. Толькі што да пляменніка лашчылася адна дзеўка, нібыта як жонка, а ўвечары ён вяртаецца з іншай у абдымку. Ды яшчэ ўвесь скрываўлены.

Пра фальшывае золата дзядзька выслушаў з увагай (лепей было распавесці самім — бо плёткі ператварылі б падзеі ў немаведама што).

— Значыць, недарэнна людзі языкамі малолі,— задумліва прагаварыў Валянцінаў сваяк.— Цяпер супакояцца — а то ўсё ямы капалі. Але мне няўсям — навошта было гэтыя балванкі хаваць? Жарт такі, ці што?

Паліна задумліва размешвала ў кубку з кіпнем малінавае варэнне. На кубку красаваўся ўжо абрыйдлы лагатып «2000». І зорачкі ад яго ў бакі разлятаюцца... Нібыта пачнецца новы свет пасля чарговай даты еўрапейскага часу... Ці ўвогуле свет скончыцца.

— Я ўпэўнена, Рашчынскі не ведаў, што хавае фальшывае золата. Не стаў бы ён адсылаць напшадкам такую складаную задачу, столькі сіл траціць на яе ўвекавечанне. Падобна, што падманулі яго самога. І я нават здагадваўся хто.

Валянцін кіёнуў галавой.

— Напарнік казаў пра ліст багаця Людвісара, быццам золата належала ягонаму бацьку. Няйначай, без

Людвісараў не абышлося. Цікава, якая гісторыя хаваецца за ўсім гэтым?

— Напэўна, мы ніколі ўжо не даведаемся,— сумна зазначыла Паліна.— Але гісторыя, адчуваю, трагічная — Рашчынскі быў жорстка забіты адразу пасля таго, як пабудаваў надмагілле.

— Эх, а каб тое золата — ды сапраўднае! — дзядзька Міхась пачаў разважаць пра свае тэрміновыя гаспадарчыя патрэбы: ды купіць бы пару трактароў, грузавічок, ды прыбудаваць бы яшчэ пару цагляных дамкоў — дзесяцям, а то павырасталі, раз'ехаліся, гаруюць па інтэрнатах...

Цётка Ніна спыніла мужавы мары выразным:

— Каб не плеш, дык і лысы не быў бы. Сціхні, балаболка. Казаць е што, а слухаць няма чаго.

...І зоры павыходзілі вадзіць свае бліскучыя карагоды над Гарнушкамі, нібыта ў вечным ладзе. Але час ад часу адну з іх выштурхоўвалі з кола і яна бегла схаваць сваю ганьбу за краем неба, разгараючыся апошнім зыркім святлом і губляючы яго назаўсёды.

Няўжо і зоры гэткія ж бязлігасныя, як і людзі? Піфагор вучыў, што небасхіл складаецца з празрыстых бліскучых сфераў, якія павольна рухаюцца, кожная на сваёй ноце, і ўтвараюць прыўкрасную мелодыю — музыку сфер, і кожная зорка, кожная планета дадае ў агульны аркестр сваё. Піфагор валодаў уменнем чуць тую музыку, можа, адзіны з усіх людзей. Хоць для гэтага трэба так няшмат — стацца часткай гармоніі Сусвету.

Паліна стаяла на ганку, пазірала ў зорнае неба, і ёй здавалася, што чуе, як спываюць зоры і пяшчотна звініць поўня, нібы крышталёвы бакал, які стукнулі краем аб іншы... Толькі тута аб бедным Сымоне, такім высакародным і адважным, перашкаджала адчуванню шчасця. Галоўнае — каб ён выжыў! Папраўдзе, Паліна так і не пачала прымаць усур'ёз ягонае жаніхоўства, і цяпер дадаваліся пакуты сумлення і з гэтае прыгчыны.

Музыку сфер парушылі прыглушаныя галасы, аднекуль з-за адрыны. Здаецца, голас Валянціна? Паліне чамусыці зрабілася трывожна. Можа, варта асцярожна падысці?

Выявілася — варта. Валянцін стаяў, прыціснуты спіной да сцяны адрыны, нехта трymаў яго за горла... Бліснула лязо... Нож!

Паліна мімаволі ўскрыкнула. Нападнік павярнуў свой твар у промні поўні. Валянцінаў няродны дзядзька, турэмшчык! Твар дзядзькі, зарослы чорнай шчэццю, нагадваў ablічча ваўкалака.

— Дзевачка твая прыйшла? Можа, яна больш кемнай акажацца? Аддавай тое, што сёння выкапалі! А то сябрука твайго зарэжу. Мне губляць няма чаго!

Паліна, запінаючыся, пачала тлумачыць пра фальшывыя зліткі... Дзядзька зарагатаў. Паліне стала яшчэ больш страшна, калі зразумела, што турэмшчык — зусім не п'яны. Яго няяловісць была натуральным станам.

— Золата! Скарб! Чыгун! Вы гэта дзецыям раскажыце, якія ў Крыжовай гары капаюцца. Даکуманты аддавайце!

— Якія даکуманты? — разгубілася Паліна.

Ёй спакойна патлумачыў Валянцін:

— Ён думае, мы ўвесы гэты час шукалі доказаў, што ён сын паліцая, таго самага Лухверчыка, які вёску Саматыі спаліў. Каб хату адсудзіць.

— А што, скажаш, не так? — з няяловісцю выгукнуў дзядзька, прыцінушы лязо нажа яшчэ шчыльней да горла скульптара, так што паказалася кроў.— Колькі жыву ў вашых Гарнушках, усе пра гэта плявузаюць, касавурацца, дражняць. Усе да мяне падбіраюцца, са свету зжыць хочуць. Прыйзджаюць, шукаюць нешта. Мінулае вам спаць не дае! Мая хата! Спалю — не аддам. Нясі паперы, сука!

Валянцін выціснуў усмешку.

— Не бойся, Паліна,— і звярнуўся да турэмшчыка:— Дзядзька Панас, ну чаго ты перажываеш? Якое значэнне сёння мае, чый ты сын? Хто ў цябе хату адбярэ, калі ў спадчыну засталася?

Дзядзьку калаціла, як у ліхаманцы.

— А як мне тут далей, калі пра майго бацьку даведаюцца? Хто мне будзе пазычаць, сыну ката? Мяне маці яшчэ малога навучыла: нікому не вер, а хто будзе капацца ў тваім паходжанні — раты затыкай. Колькі я лычоў паразбіваў усялякім цікаўнікам! Баяцца, змоўкі.

— Дзядзьку ў белым капелюшы, які клуб абмяраў, таксама вы?.. — жахнулася Паліна.

— А ты дакажы, любачка, што я! Той гад мне ўвогуле ў вочы заявіў: тут павінна хавацца таямніца, трэба разблытаць тайну радаводу, ёсць невядомыя нашчадкі...

— Ды ён зусім не пра вас гаварыў! — адчайна запярэчыла Паліна.— Гэта ён пра Вінцэся Рашчынскага, які жыў у дзесятнаццатым стагоддзі!

Дзядзька Панас здзекліва засмяяўся і раўнуш на пляменніка:

— Скажы дзеўцы, каб прынесла, што знайшлі! Ды не мані! Мяне не падманеш. Я няпраўду чую, як сабака — кілбасы.

Паліна не ведала, што рабіць. Зоры свяцілі так святочна, пяшчотна найграваў на маленъкай срэбнай скрыпачцы цвыркун, недзе ў хаце стукаў посуд і дачытваліся па тэлевізары апошняя навіны... А тут час не існаваў. Лязо ля горла скульптара было самым страшным, што Паліна бачыла ў жыцці. Хоць зусім нядаўна яна глядзела на скрываўлене цела Сымона...

Валянцін быў спакойны.

— Што ж, як хочаш, дзядзька Панас.

І схапіў таго за руکі. Паліна, як у сне, назірала, як рука, што трymала нож, адводзіцца ўбок. Турэмшчык тузаўся, лаяўся, брыкаўся... Нарэшце завывё ад болю ў запясцях. А Валянцін прыгаворваў:

— Ціха, ціха... Не рвіся. Я ж — скульптар. Кожны дзень камяні ўтаймоўваю.

Нож выпаў з саслабелай рукі нападніка...

І тут Паліна закрычала! Цывілізацыя не здольная знішчыць дарэшты нашыя інстынкты, і ў кожнай жанчыны дасюль ёсць патаемная зброя: ведзьмін крык. Ад якога коні з перапуду шалеюць. Толькі не кожная сучасная кабета можа скінуць ланцугі выхаванасці і загарлаць, як гарлала яе прарабабка падчас наезду татараў або казакаў.

Паліне, аказваецца, гэта ўдалося.

Пасля некаторай паўзы ў хаце ляснулі дзвёры, нехта бег на запозненую дапамогу...

А потым была раніца, светлая, як акно, працертае паводле парады «Літоўскай гаспадыні» суконкай з дробным мелам. І дорога ў Весніцы — у яе сухім пыле так прыемна

патаналі ногі, і не варта было шкадаваць, што пыл асядае на адзежу, нібыта пазначаючы еднасць падарожных з іх дарогай.

Весніцы... Зусім маленькая вёсачка, хат дзесяць — і тое палова закінутыя, счарнелыя... Нават некалькі дамкоў яшчэ крытыя дранкай. Бабуля ў стракатай хустцы і вышцертай плошавай жакетцы (гэта ў такую гарачыню!) углядалася ў прыхадняў з-пад вузлаватай далані, нібыта яны стаялі не перад ёй, а недзе вельмі-вельмі далёка, на другім краі ейнага жыщца.

— Рагманавы? Жыла сям'я. Вунь іхны дом, на тым канцы. Не, цяпер ніхто не жыве. З'ехалі яшчэ за Брэжневым. Куды? А хто іх ведае, дзеткі, куды... Ды вы ў чалаўека спытайце. Ён на выхадныя прыязджае, лецішча сабе ладзіць. Наташкі Рагманавай, фельчарыцы, сынок. Добры такі дзядзька, машыну мае. Знаў стукае, чуец? Хлеба мне прывозіць, смачны такі, з семкамі.

Паліна і Валянцін пайшлі на стук.

Сапраўды, апошні дом, таксама з пачарнелага бярвення, мяняўся — дах упрыгожыўся новым шыферам, гарышчча перабудоўвалася пад мансарду. Немалады мужчына ў джынсавай кашулі з падкасанымі рукавамі, на галаве — завязаная па-пірацку чырвоная хустка, з-пад якой відаць чорныя, з сівізной скроні, нешта майстраваў на двары. Вароты былі адчыненыя, і Паліна насмелілася папытгашча:

— Прабачце, калі ласка, магу я даведацца пра Генадзя Рагманава?

Голос яе здрадліва дрыгэў, і Валянцін узяў дзяўчыну за руку, каб падбадзёрыць. Але тут жа выпусціў — госці нават інстынктыўна пасунуліся назад. Да іх падыходзіў з ветлівой усмешкай на суровым твары Вінцэсъ Рашчынскі.

Праўда, вочы ў яго былі цёмныя, а не сінія, і пірацкая хустка і джынсавая кашуля відавочна належалі нашаму часу. Але — тое самае ablічча, якое вылепіў Валянцін, якое было на партрэце, намаляваным парыжскім мастаком напрыканцы дзесятнаццатага стагоддзя!

— Я — Генадзь Рагманаў, добры дзень. Чым магу?..

Зямля вояў і майстроў, герояў і зраднікаў, паэтаў і блазнаў — а паспрабуй адрозніць, дзе хто — плыла, нібы зялёнай ладдзя, упрыгожаная сінімі дыяментамі азёраў і стужкамі рэк, туды, куды кіраваў Найвышэйшы Стырнавы. Людзі разгойдвалі свой карабель, спрачаючыся за гонар паставаць ля стырна, саштурхоўвалі адно аднаго ў сусветныя хвалі і бясконца вырашалі, куды плыць, уяўляючы сябе гаспадарамі. «Вунь магутная каравела з фарбаванымі ветразямі! Ці не варта прыстроіцца за ёю?» — «Ды мы ўвогуле тонем — аддавайце мне мой човен!» — «Ат, плывем паціху — чаго яшчэ? Пакіруюць, куды належыць, і без нас...»

Беларусь плыла праз хвалі часу, і размываліся курганы, і разбураўліся замкі, бытцам пірамідкі, збудаваныя дзецьмі з пяску. Што заставалася пэўным у гэтым плыткім свеце?..

Маладая жанчына з вялікімі цёмнымі вачымі і процымай гістарычных дат у галаве, упрыгожанай каронай з цёмных косаў, не ведала дакладнага адказу. Але верыла, што ён ёсць.

Дарэмна спадзявацца і на тое, што навечна застанецца на гранітным пастаменце перад Домам культуры вёскі Гарнушкі Наўеўскага раёна скульптура паўстанцкага філосафа Вінцэса Рашчынскага.

Але, можа, прастаіць яна больш-менш доўта — і мясцовыя дзёці змогуць даваць уцямны адказ на пытанне прыезджых: «А каму гэты помнік?»

— Нешта не хочацца мне ісці на іхнюю прэзентацыю ў сталоўку,— скептычна прагаварыў Сымон, «зацыраваны» дастаткова добра, каб змог вытрымаць шлях у Гарнушкі, нават па дарозе, размытай вясновымі ручайнамі.— Пачнуць мясцовыя кіраўнікі на трасянцы прамовы прамаўляць, тады алаверды па крузе — зноў хваласпевы пад гарэлку. Пад канец большая палова ўжо не будзе памятаць, з якой нагоды засталле. Задуха, штурханіна...

— А давайце адзначым па-свойму! Пайшлі на Крыжовую гару,— весела прапанавала Паліна, захутаная ў белы плашчык.— Надвор'е якое! Там, відаць, пралескі цвітуць.

— Пакрыўдзяцца землякі...— засумняваўся Валянцін.

— Няхай крыйдзяцца! Ты ж стол з собой не забираеш. А забыўся, якіх намаганняў каштавала атрымаць дазвол на адкрыццё помніка? Колькі давялося пахадзіць, колькі паважаных людзей падключыць? Пазнаю цябе, радзіма. Дасюль баяцца слова «паўстанец». Нават калі таго паўстанца сто гадоў як сярод жывых няма!

З вяршыні Крыжовай гары Гарнушки выглядалі маленъкімі, мірнымі, здавалася, што ў гэтых хацінках не можа здарацца вялікіх трагедый і нараджацца вялікіх людзей.

Але гэта быў усяго толькі кавалак сусвету, такі самы, як і іншыя, з тымі самымі суадносінамі дабра і зла.

— Слухай... Валянцін... Аднаго... не могу зразумець...— Сымон яшчэ не зусім вярнуўся да ранейшай суперменскай формы — пакуль узышоў на гару, дык задыхаўся.— Ты сустрэўся з чалавекам, які зламаў табе жыццё, і нават не з'ездзіў яму па пысе! І на дзядзьку свайго, што ледзь цябе не зарэзаў, не заяўвіў. Ты што, такі ўсёдаравальны?

Валянцін не збіраўся апраўдацца.

— Я заўсёды лічыў, што душэўныя пакуты — горш за цялесныя. Ну вышчоў бы я напарніка — шмат ён ад гэтага пацярпеў бы? А ён жа ўсё жыццё пакутуе ад таго, што не даў Богу таленту, ад зайдрасці кане. А дзядзька Панас усё жыццё ў страху жыве. Ды ў іх жа пекла на зямлі! Іх шкадаваць трэба.

Маленькая аблачынка над гарой ляцела, быццам пяро, згубленае легендарнай птушкай Сімург, якую шукаюць усе птушкі на свеце, каб зразумець, што яе няма.

— А чаму Марыя Апанасаўна не прыехала? — пацікавіўся Сымон.

Паліна паківала галавой.

— Маці так і не дараўала мне, што я адшукала бацьку.

— Так, кругая ў цябе цешча, Валянцін,— пасміхнуўся Сымон.— Я б з ёй лепей упраўляўся.

Валянцін збянтэжана кашляніў.

— І спадар Генадзь кудысьці знік...— працягваў штурман.

Паліна ціха засмяялася.

— Ды людзі пачалі заўважаць падабенства яго з помнікам. Пальцамі паказваць. Ён і не вытрымаў. Да таго

ж зайдзіць ў ягоны студыі спектакль, падае на прагон у Вільню.

— Даўк вы дакапаліся, адкуль такое падабенства? — зноў паціка-віўся Сымон.

— Не,— уздыхнула Паліна.— Ніякіх слядоў. Зразумела толькі, што выпадковым такое супадзенне абліччаў быць не можа. Хоць на магіле Рашчынскага разбілі герб — значыць, прызналі, што апошні ў родзе. Братоў і сястёр ён не меў. Хіба што ёсць зачэпка — невядомы бацька аднаго з Рагманавых. Па ўзросце бязбацькавіч мог быць сынам Вінцэса Рашчынскага — але нарадзіўся, калі той жыў у Парыжы. Так што — цемра часу. Ды каго з нас ні ўзяць — колькі ў нас крыві намяшана! Колькі людзей, пра якіх мы ніколі не чулі, перадалі асабіста нам свае вартасці і заганы, цяжар сваіх грахоў і веліч добрых учынкаў. Нават у Бібліі шмат разоў паўтарае ща пра адказнасць да сёмага калена.

— Гэта ты пра карму? — удакладніў Сымон.

— Ды кінь свае ўсходнія вышукі! — пакрывілася Паліна.— У нас хапае свайго — і філасофіі, і містыкі. Ведаю адно — Гасподзь заўсёды дае магчымасць выбару. Ёсць прадвызначанасць — і ёсць наша воля. Усё ўраўнаважана ў гэтым не найлепшым, але падораным нам свеце. Нават самы страшныя праклён можа страціць моц ад аднаго подыху добра. Тоё, што ўчынялі продкі, адбівае ща на нас, але й тоё, што мы ўчыняем,— ведаюць продкі.

— Гэта ў кітайцаў... — пачаў быў Сымон, але Паліна і Валянцін перашкодзілі распачацца чарговай лекцыі па ўсходній філасофіі.

Любі сваё, спадар!

Вечер ударыў у твары, і быў ён вільготны, як зрэзаныя на золку кветкі. Ды яшчэ з сасны пасыпаліся дробныя краплі-слёзы, і ўсмешка сусвету стала трохі сумнай. Сымон разліў у падрыхтаваныя чаракі-напарсткі нейкі цёмны настой.

— Гэта можна... На тыбецкіх травах... Жартую, жартую — настоена на нашым, беларускім, дзівасіле. Ну, за Вінцэса Рашчынскага!

Маладая трава зашумела, нібыта па ёй прайшоў нехта нябачны, стаў побач.

— За вечную памяць! За Беларусь!

— За Беларусь!

І нас забудуць непапраўна рана.
Як мы забылі — так забудуць нас.
Наш след зямны загасіцца, як рана,
Як гасне слуцкі залаты паяс.
Не затрымацца ні радком, ні вершам.
Парсuna страціць колер і імя.
Хто быў апошнім — той не стане першым,
І першага таксама з'есць зямля.
І я таму над пыльной кнігай слепіну,
Каменне падымаю на кладах
І разбіраю тонкі почырк неба
Па лісцем зацярушаных слядах.
Я памяці служжу, як служаць храму.
Між мною і мінуўшчынай — не шкло,
А лёгкі дождз i агароджа Брамы —
Архангела празрыстае крыло.
І, можа, я — таксама толькі кніга
З лістамі, недаступнымі дажджу.
Няхай маё імя забудуць звыкла —
Я буду жыць у тым, што запішу!

2003

ПЯРСЦЁНАК АПОШНЯГА ІМ ПЕРАТАРА

Аповесць

Пралог

На чалавека палююць часцей, чым на звера.

Іншыя гома сапіенсы, вядома.

Прынамсі, ягоны анёл-ахоўнік схаваўся, мусіць, вунь за ту ю аблачынку і роспачна захінае светлы твар лёгкімі рукамі, каб не бачыць перапэцканага гразёю і крывёю падахоўнага. Той ушчаміўся спіной у зарослу кісліцай яміну пад вывернутым карэннем сасны, і дрыжыць ад стомы і адчаю, і дыхае хрыпла і хутка, як і належыць зацкаванаму зверу. І ўжо, мабыць, нічога чалавечага не засталося ў ягоных запалых вачах... Хіба той самы сіні колер, за які сябры называлі яго Валошкаю... Чалавек, нібыта спрабуючы пазнаць самога сябе навобмацак, праводзіць па зблажэлым твары рукой з тонкім доўгімі пальцамі. Рагі гразі і крыві размазваюцца па скуры. Вось цяпер ён цалкам выклікаў бы ўхвалу ў сваіх улюблёных старагрэцкіх кінікаў. Зліўся з прыродай. Шкада, запозна... Ён нават усміхаецца куточкамі пакусаных вуснаў. Над галавой праляцеў авадзень. Чалавека скаланае — зумканне здаецца па-здрадніцку гучным. Нібыта на гэты гук прыйдзе пагоня... Заплюшчвае вочы і прыслухоўваеца. Ціха... Ніколі не думаў, што ягоная магіла будзе такой зялёной, прагрэтай летнім сонцам... Што ж, родная зямля, дзякую табе хоць за гэта. Ці я не змог даць табе волі, ці ты не схацела такога дарагога дарунку... Як у «Фрынасе» Сматрыцкага, «развязвілі на мяне свае пашчы, як варожыя пашчы, напоўненыя здрадлівымі і фальшывымі словамі. Узялі ў свае рукі сякеры і шукаюць душу маю для таго, каб яе загубіць... З усіх бакоў сеці, усюды ямы, з усіх бакоў ядавітая джалы...»

Чаму яны з сябрамі заўсёды ўяўлялі радзіму ў абліччы Чароўнай Дамы, няшчаснай і адначасова жорсткай, за якую варта памерці і ад якой нельга чакаць удзячнасці?

Рамантыкі...

Ці то здаецца, ці сапраўды да птушынага аркестра далучаецца медзь далёкага сабачага брэху. Уся істота чалавека зусім па-жывёльнаму ўздрыгвае і намагаеца ўцякаць... Але цела ўжо зрабілася часткай зямлі. Пагоня спозніцца. Што ж, зацкаваны звер назаўсёды застанеца ў зялёй яміне. Скrozь густыя шаты дрэваў сеюцца сляпучыя сонечныя промні, яны ўтвараюць лесвіцу, ніжняя пры-ступка — на самых грудзях чалавека, а верхняя губляюцца ў зялёна-блакітнай вышыні. Яшчэ адно, што трэба аддаць зямлі... Чалавек дастае з-пад лахманоў скрываўлены скрутак і апошнім намаганнем непаслухмяных цягліцаў хавае яго глыбей пад вывернутае карэнне сасны...

Сінія-сінія вочы чалавека на звярыным, у крыві і гразі, ablічны спыняюцца на краі маленъкай аблачынкі, відочнай праз акенца ў зялёных шатах. З аблачынкі светла-светла ўсміхаецца анёл.

Маскоўскія камуналкі

Выбар быў невялікі. Або невыносная нуда палітзаняткаў, або спартовая сектыя, або дабрачынная дапамога самотным старым.

Магдаліна выбрала апошнюю.

— Ну ты неахайніца! — жахалася аднакурсніца, паўнаватая ружовашчокая Светка-сібірачка.— Побач з табою няёмка прызнавацца, што вучымся ў Літінстытуце. Хоць куртку на плячы зацыравала б...

— Клопаты пра знешнасць перашкодзяць майму ўнутранаму самавияўленню! — рагатала невыносная Магдаліна, рассякаючы чарговую лужыну замшавымі чаравікамі, захляпанымі маскоўскай гразёю.— А пра Літінстытут я ўвогуле змаўчала б. Падумаеш, гонар — грамадскае даручэнне... Думала, хоць тут, у «элітарнай» установе, няма такога маразму. Будзем казаць старэчам, што мы з ЖЭСа, і кропка.

— Ну што ў табе жаноцкага,— абурылася Светка.— Я ўяўляла, што беларуская дзяўчына мусіць быць блакітнавокая, светлаволосая, лагодная...

— А я нетыповая! — Магда «прыгасала» непаслухмянья валасы рукой, ведаючы, як гэты жэст не падабаеца

акуратнай сяброўцы.— І ўвогуле, я — шляхцянка па паходжанні, можа, ува мне генетычна закладзена, што без прыслугі нічога рабіць не ўмею...

Магдаліна Дарбут нагаворвала на сябе. І руکі ў яе былі ўмелыя, і сама яна, стройная, гнуткая, валасы цёмнай капой,— вабіла вока, нават у самай нязграбнай вонратцы. Прыйгажосць, якая не ведае сама сябе... Бровы ўзлятаюць гарэзна і крыху здзіўлена. І ў тонкіх рысах твару — чаканне шчасця і палёту і неўсвядомленая трывога — як на карцінах Батыгчэлі. Вось толькі сустрэнецца з паглядам зялёных вачэй выпадковы залётнік — і свой пагляд адвядзе і пашибуе далей, да лагодных і зразумелых.

А веснавыя сонечныя зайчыкі скакалі па лужынах, па мокрым каменні брукаванкі, зазіралі ў сляпыя вокны двухпавярховых прысадзістых дамоў, нібыта адтуль маглі вызірнуць шчаслівия ablіччы.

Але гэта быў раён камуналак. Некалі жылі тут шаноўныя купцы, ружавелі круглыя твары іхніх жонак, грэліся на вокнах таўсманыя коткі... Магчыма, што з цікавасцю паглядалі тыя жонкі, як вядуць па вузкай брукаванай вулцы закаваных у кайданы ўдзельнікаў разгромленага ў Паўночна-Заходнім краі Расійскай імперыі паўстання...

Але Магда пра гэта думала роўна столькі, колікі вераб'і, што купаліся ў лужынках перад бруднымі падёздамі.

Задача дзяячут была нескладаная. У дэканате ім выдалі спіс адзінокіх старых. Належала наведацца па кожным адресе і распытаць падапечнага пра надзённыя патрэбы. Вядома, гэта не азначала, што ўсе патрэбы будуть задаволеныя. Разумелі гэта і старыя... Галоўнае, што да іх нехта прыйшоў, пагаварыў пра набалелае, выслухаў...

— Гатовыя сюжэты для апавяданняў,— бурчэла Светка, калі яны прабіраліся доўгім цёмным калідорам да чарговага пакойчыка.

А там — прапахлы лекамі апошні прыпыннак чалавечас дарогі, якая са скрыжавання юнацтва бясконцай і прывабна-таямнічай, і нельга нават падумаць, што калісці давядзе ѡца апынуцца на такім сумным прыпынку.

Кожны візіт — паўгадзіны. Надта ўжо радаваліся гаспадары маладзенькамі гасцям. І Магдаліна, да

засмучэння сяброўкі, не магла не затрымацца. Ды і самой было цікава паслушаць, параптытвацца.

Азызлая нізкагалосая старая з іранічнай усмешкай на тонкіх вуснах распавядала пра Москву трыццатых гадоў, паказвала выцвілья афішкі і праграмкі канцэртаў. Нават дала пакруціць у руках чорны карункавы веер з ручкай са слановай косці і перламутравы тэатральны бінокль у футарале са змяінай скуры. Старэча, сухі і светлы, як букет мінулагодняга быльнягу, у незвычайна просторным пакоі з паўкруглымі вокнамі, відаць, колішній гасцёўні, натхнёна распавядадаў пра выступ Маякоўскага ў клубе іхняга завода. Былі і не вельмі цікавыя візіты, са скаргамі на падступных суседзяў. У кватэры Сары Майсеевны Міхельсон, якая паводле жэсціскіх спісаў лічылася адзінокай, выявілася цэлая куча сваякоў рознага ўзросту. Чарнавокія малечы ганялі па калідоры на самакаце і гарлалі:

— Бабця! Да цябе прыйшлі!

Кватэра нумар шэсць была гэткай жа вялікай і няўтульнай, з доўгім цёмным калідорам, як тунель у цаглянай скале. Іван Канстанцінавіч Хмель, самотны пенсіянер, жыў у самым далёкім ад увахода пакоі.

Добразычлівая суседка падвяла дзяўчат да дзвярэй, але папярэ-дзіла цікім шэптом:

— Ён, наш Канстанцінавіч, дзівак... Добры чалавек, дворнікам працаваў... Але не любіць размоў. Так што не крыгудыце, калі і з вамі размаўляць не захоча.

І знікла ў адным з пакояў.

Ціха. Недзе капае з крана вада. На жоўтай сцяне партрэт Гагарына ў авальнай рамцы.

Гагарын бадзёра падміргваў: «Паехалі!» Але Светка і Магда чамусыці нервова пасмейваліся і не наважваліся пастукацца да дзівакаватага брамніка. Нарэшце сібірачка выпхнула наперад, як заўсёды, сяброўку:

— Ты ў нас эманспіраваная... Ты і стукайся...

Асцярожныя крокі сціклі па той бок дзвярэй. Нехта стаяў, аддзелены ад дзяўчат тонкай фанерай, і хрыпла дыхаў.

— Пайшлі адсюль...— мармытнула Светка, але з того боку пачулася рыпучая:

— Хто там?

Пасля доўгіх тлумачэнняў і ўдакладненняў дзвёры расчыніліся. Хударлявы стары з кульбачкай пазіраў на нечаканых гасцей сінімі, як веснавы лёд, вачымама. Нібыта рэнтгенам прасвечваў... Не, ніякіх скаргаў... Усяго яму хапае, таварышы юныя цімураўцы. Усяго яму адваліла жыццё з коптурам. І паветра, і прасторы, і волі. І добрых людзей.

Іранізуе яшчэ... Дзяўчаты ветліва развіталіся і рушылі преч. Стары глядзеў ім услед сінімі вачымамі.

— Вось табе і маеш... Быццам жывуць, як у Бога за плячыма, толькі смажанага лёду не стае,— ціха прагаварыла сама сабе трохі пакрыўджаная Магда.

Стары, відаць, меў надзвычай востры слых, таму што адразу пачуўся ягоны рэзкі, нават уладны вокліч:

— Паненкі, зайдзіце!

Вузкі, як саркафаг, пакойчык завешаны паліцамі і фотаздымкамі ў рамках. А книгі! Магдаліна так і прыліпла да іх — старыя, у скуранных парэпаных вокладках, на карэнчыках — назвы з яцем. Блок, Цютчаў, Лермантаў... Нейкія польскія кніжкі... Побач з мастацкай літаратурай — тамы па хіміі, фізіцы, біялогіі... Велізарны том у чорнай вокладцы — «Алхімія». На падлозе, на падшыўцы часопіса «Хімія і жыцьці», стаяла скрынка, у шчыліне між накрыўкай і кантам пабліскавалі шкляныя прылады. Логвішча чарадзяя...

Светка паказала вачымама на фотаздымак: стройны малады чалавек з ірапічнымі вачымамі ў нейкай дзіўнай вайсковай форме, відаць, афіцэр... Няўжо гэты старэча? Гаспадар цярпліва чакаў, пакуль госці задаволяць сваю цікаўнасць. І раптам з высачэзной шафы пачуўся шоргат і страшны хрыплы крык... Чорная істота з вялізнымі крыламі скокнула ўніз, на падлогу, быццам ажыла каменная гаргуляя.

Светка завішчэла, як злоўленая русалка. І Магда ледзь стрымала крык... А па паркеце тупатаў крумкач. Чорнае вочка ў колцы белаватых пёркаў-вейкаў паглядала цалкам разумна і зусім не добраўч-ліва. Гаспадар пакоя пагладзіў птушку па прыгорбленай спіне.

— Ты што ж гэта, Карл Карлавіч, гасцей палохаеш? Сядайце, паненкі.

Светка і Магда паслухмяна селі на цвёрдую скураную канапу, не зводзячы вачэй з крумкача, які, здаецца, так і цэліў шэрай моцнай дзюбай у гасцей.

— Вы не служыще ў ЖЭСе.

Быццам вінаваціць у чым! Магда не дазволіла сабе раздражніцца — гэта ж самотны, хворы чалавек. Да стала з сумкі студэнцкі білет. Старэча нават акуляры на нос уздзеў, каб зверыць фотакартку з тварам госці.

І зноў — як у палонку. Упёрся вачыма ў Магду і:

— Вы не масквічка. І не руская. Мне падалося, што я чуў ад вас ту ю мову, якой ужо не спадзяваўся тут пачуць. Адкуль вы?

— З Беларусі...

Крумкач прагарлаў нешта, але не падобнае на бяскрывднае «кар». Камяк хрыплых гукаў...

На Магду абрынуўся вадаспад пытанняў на беларускай мове, з нейкім дзіўным вымаўленнем — такога яна яшчэ не чула, гукі ліліся лагодна і спеўна. Адкуль род па бацьку, адкуль род па маці, на якой мове піша артыкулы, чаму не па-беларуску? Ці не ў свяяцтве яна са старавежскімі Дарбутамі?

— Ну што ж, юная прынцэса,—завяршыў допыт стары.— Відаць, гэта лёс. Я не самы лепшы чалавек у гэтым свеце і не самы моцны. Але дарунак мне сапраўды вялікі. Тоє, што вы прыйшлі.

— Дык якія ў вас пажаданні? Скаргі?— Магда сумелася: так дзіўна глядзеў на яе суразмоўца, з нейкай незразумелай тутога. Відаць, блытае з кімсьці? — Можа, якія лекі вам трэба купіць? Ці прадуктаў? Мы збегаем...

Стары зноў падцяў вусны, сэнтыментальны агенчык у вачах згас.

— Не, дзякую, мілая прынцэса. А пажаданні свае скажу наступным разам... Прыходзьце праз тыдзень, зямлячка. У наступны аўторак, добра? У любы час.

Крумкач цяжка адштурхнуў крыламі паветра і ўзляцеў на шафу. Пасыпалася дробнае папяровае смецце.

Стары доўта не зачыніў дзвярэй. Магдаліна адчувала спіной ягоны пільны позірк...

Які дзіўны стары... Трымаеца, быццам апошні салдат разбітага войска.

— Ты як сабе хочаш, а я сюды больш не прыйду,— дрыготкім голасам прагаварыла Светка.

Дым Айчыны...

Магдаліну Дарбут паклікалі да рэктара першы раз. І яна з ціавасцю разглядала загрувашчаны кніжнымі шафамі кабінет. Гіпсавы Максім Горкі пільна пазіраў на крышталёвую попельніцу, мусіць, прымерваючыся, каб распалаць там маленъкае вогнішча, як любіў пры жыцці. Але сённяшні гаспадар кабінета быў прыхільнікам здаровага ладу жыцця, і не кранутая цыгарэтай попельніца блішчэла ўсімі гранямі.

— Вы ведаецце чалавека, якога завуць Іван Канстанцінавіч Хмель?

Пытанне прагучала не з вуснаў рэктара, які сядзеў за столом, чытаючы нейкія паперы, а з левага кута. Магда аж сцепанулася. У крэсле сядзеў прыемны чалавек у бездакорным сінім у тонкую шэрую палоску касцюме. І ablічча ў яго было прыемнае, усмешлівае... Вось толькі Магдаліне ад гэтае белазубае ўсмешкі чамусьці зрабілася непамысна. Немагчыма было нават уявіць — адказаць усмешкай.

— Ну дык ведаецце вы Івана Канстанцінавіча Хмеля?

Магда разгубілася.

— Здаецца, не...

— Гэтага не можа быць. Падумайце. Іван Канстанцінавіч Хмель, тысяча дзесяцьсот трынаццатага года нараджэння, жыў па адрасе Крывакаленны завулак, дом чатырнаццаць, кватэра шэсць.

Стары з крумкачом! Ну трэба ж! Магда, блытаючыся, распавяла пра грамадскае даручэнне. Рэктар упарты маўчай. А незнаёменец у сінім касцюме нахіліўся наперад, нібы рыбак, што назірае за кругамі вакол паплаўка.

— Значыць, выпадак... А як вы патлумачыце, што ваш падапечны, які памёр трох дні таму, зрабіў вас сваёй адзінай спадчынніцай?

Магдаліна агаломшана глядзела на суразмоўцу. Рэктар нарэшце прыўзняў сівую галаву і кінуў з-пад акуляраў на Магдаліну дзіўны востры погляд. Нібыта папярэджваў аб нечым.

— Вы камсамолка? — прагучала злева нібыта недарэчнае пытанне. А за ім — іншыя. Зусім як у таго старога... Пра сям'ю, пра бабуль і дзядуль, кім былі, дзе жылі... Ізноў — пра візіт да старога дзівака. Што гаварыў, няўжо нават не намякаў пра будучы запавет?

Нарэшце пытанні скончыліся, чалавек у сінім касцюме падняўся, кіунуў на развітанне рэктару і выйшаў. Запанавала цішыня.

— Мне можна ісці? — знервавана запыталася Магда.

Рэктар сядзеў, не гледзячы на яе, — неблагі чалавек і неблагі пісьменнік, навучаны выжываць. Як ні старайся — ніякіх эмоцый нельга было прачытаць ні на ягоным твары, ні ў голасе.

— У вас ёсьць здольнасці, Магдаліна... Вы ведаеце, які сур'ёзны конкурс у нашу ўстанову. Мы прынялі вас, і гэта адзнака і... вялікі аванс. Да нашых студэнтаў прад'яўляюцца вельмі сур'ёзныя патрабаванні, на іх ускладзеная вялікая адказнасць...

Магдаліна напружана ўслухоўвалася ў плынъ гладкіх фраз, якія закальхвалі свядомасць сваёй плаўнасцю, акругласцю, нівызначанасцю. Пакуль нарэште да яе не дайшоў сэнс, які хаваўся пад гэтай плыткасцю і акругласцю, — ёй прапаноўвалася пайсі з інстытута! У якіяна паступала трэх гады запар! Дзеля паступлення «адтрубіла» два гады ў заводскай бібліятэцы, каб мець належныя працоўныя стаж! Чаму?!!

Рэктар гаварыў пра філалагічны факультэт у родным горадзе Магдаліны, варта толькі даздаць пару прадметаў, каб туды перавесці-ся... Зірнуў на твар сваёй студэнткі і змоўк. Цень чалавечага пачуцця мільгануў за акулярамі ў метаёвай аправе. Рэктар чамусыці расчыніў акно — кабінет адразу напоўніўся гулам машын і вяёлымі галасамі, рукой паклікаў да сябе Магдаліну. Загаварыў ціха, так што яго голас амаль губляўся ў вулічным шуме.

— Не трэба так адчайвацца. Павер, дзячынка, тваё жыццё на гэтым не канчаецца. З іншымі бывала горш.

— Але...

Рэктар жэстам спыніў рэплікі Магдаліны.

— Я правяраў тыя спісы, што вам давалі з ЖЭСа... Там нічога не ведалі... Разумееш, тут такі шэраг супадзенняў, у

які цяжка паверыць. Але я бачыў усякае. Веру, што ты ўблыталася выпадкова. Ён... вораг савецкай улады. Калісці ўваходзіў у партыю беларускіх нацыяналдэмакратаў. Так што з ягонаі спадчынай... будзь асцярожная. Я б раёў адмовіцца ад яе. Тым больш там нічога каштоўнага. Кнігі, паперы.

Магдаліна прагаварыла:

— А калі я адмоўлюся... Мне можна будзе застацца ў інштытуце?

— Ну, баюся, нічога выправіць нельга... У любым іншым інштытуце абышлося б. А тут... Вядома, я б мог нічога не гаварыць, проста на сесіі ты б атрымала дрэнныя адзнакі. А нашто гэта табе, выдатніцы? А ад спадчыны адмоўся. У будучым будзе лягчэй. Цябе перастануць звязваць з гэтай небяспечнай асобай. Дзед што-небудзь абяцаў? Тлумачыў?

Востры пагляд з-пад акуляраў. Магдаліна моўчкі пакруціла галавой.

— Ну, ідзі... Падумай...

Крыўда працяла Магдаліну... Крыўда, якая знясільвае слабых. Магдаліна дасюль не ведала, слабая яна ці моцная. Самым лагічным было б для яе цяпер узненавідзець старога, які ні за што сапсаваў яе жыццё... Напісаць заяву, адмовіцца ад спадчыны. Але... Нездарма Магдалініна маці ўздыхала, што ў дачкі бацькаў харектар. Бацька загінуў трох гады таму з-за, як лічыла маці, сваёй упартасці. Ведаў жа, што лёд тонкі... І добра, каб чалавека палез ратаваць,— а то нейкі дварняк, які і патрапіў у палонку, відаць, не без чалавечеае дапамогі... А бацька і сабак не вельмі любіў... І вось цяпер Магдаліна таксама заўпарцілася. Усе максімалісцкія ідэалы патрабавалі ад яе — не здавацца. «Гэта дарога вельмі цяжкая.— Значыць, гэта мая дарога»... і ўсё такое падобнае. Сябра Марк быў бы ўражаны. Выхаваў дзяўчыну на рыцарскіх прынцыпах з невялікай памылакай: замест Чароўнай Дамы — рыцар у спадніцы...

Наступныя дні праішлі як у тумане. Вакол Магдаліны ўтварылася нібыта кола пустэчы. Большасць аднакурснікаў пачуваліся, як блізкія пры безнадзейна хворым. Светка вінавата адводзіла позірк. Магдаліна зразумела, што распытвалі і яе. Магду не пазнавалі — уся

напятая, з паддзятымі вуснамі, яна нагадвала стралу, ускладзеную на тугу цеціву. І кожны стараўся сысці з ейнага шляху. Толькі Сашка Тарасаў, вечна п'яны Сашка з разбойніцкай фізіяноміяй стэпавага хана, аўтар аповесці пра тэатр ліліпутаў, дырэкторам якога насамрэч неяк пабываў,— Сашкава біяграфія была надзвычай бурлівая — перастрэў апальную аднакурсніцу на калідоры.

— Ты, дзеванька, плюнь на іх. Яны тут толькі мазгі прамываюць. А пісаць калі сама не навучышся, добры дзядзька не навучыць. Я ж таксама адсюль сыходжу. На фіг мне гэта... У іх Андрэй Платонаў двор мёў, пакуль яны лекцыі чыталі. Хочаш вінца? Не? Ну, трымай хвост пісталетам.

Былі хаджэнні па нейкіх кабінетах, зноў празрыстыя намёкі на тое, што раіў рэктар...

Урэшце — зноў кватэра нумар шэсць. Пакойчык за шчыльнымі дзвярыма. Стосы кніжак, перавязаныя шпагатам. Фотаздымкі ў каробках з-пад абутку. Ашчадная кніжка — дзвесце шэсцьдзесят рублёў зберажэнняў. І — клетка з крумкачом.

Мажны дзядзечка з партфелем — напэўна, з жыллёвай службы, папярэдзіў Магдаліну, што ўсе рэчи належыць вывезці з дзяржаўной кватэры ў бліжэйшыя пару дзён. І то для яе робяць пам'ятку з увагі на жыццёвую нянопытнасць. І Магда засталася адна.

Дзяўчына апусцілася на цвёрдую скураную канапу і нарэшце паспрабавала асэнсаваць усё, што з ёй адбылося. Аж галаву абхапіла і застагнала — ад немагчымасці ўсё вытлумачыць. Нават уласныя ўчынкі. Адчайны запал, які падтрымліваў Магдаліну гэтыя дні, згас. І яна засталася сам-насам з такой пустэчай вакол, якую раней адчуваць не даводзілася. Нашто стары ўлез у яе жыццё?! Навошта яна ўвязалася ў важданіну з непатрэбнымі паперамі і паламанай мэблай? І яшчэ гэты крумкач...

Карл Карлавіч, нібыта адчуў ейны настрой, таксама захрыпей-застагнаў, заварушыў крыламі... Магда схамянулася — ён жа, мабыць, галодны... І ў гэтай цеснай клетцы... Крумкач нязграбна ступіў на падлогу. Магда аддала яму палову булкі, наліла ў кубак свежай вады і зноў бяссіла апусцілася на канапу.

— Што ж нам з табой рабіць, Карл Карлавіч?

Карл Карлавіч яшчэ раз стукнуў моцнай дзюбай з наліпымі хлебнымі акрушынкамі ў падлогу і таксама натапырыўся, скурчыўся, нібы чорны мніх ад смяротнага грэху. Вяртацца дадому... Напэўна, каб бацька быў жывы, зразумеў бы... А цяпер трэба нешта тлумачыць маці, Марку...

Магдаліна зноў застагнала, згадаўшы свайго жаніха. Марк Ялецкі, станоўчы, надзейны, іранічны Марк, праста не паверыць у выпадак. Абавязкова вырашыць, што яна, горкае несвядомае дзіцця, утварыла чарговае глупства.

Марк прыкметую Магду, калі яна неяк зайшла ў ягоную рэдакцыю. Правіў ейня ў літаратурныя спробы. Забяспечваў кнігамі. Вадзіў на тусоўкі. І ў рэшце рэшт само па сабе вырашылася, што Магдаліна стане ягонай жонкай. Марк быў на дзесяць гадоў старэйшы, пяць гадоў таму развёўся. Былая жонка, вядомая артыст-ка, дамаглася «волі творчага самавыяўлення». І Ялецкі абвесціў, што сам «выхавае» сабе нявесту, бездакорную дзяўчыну. Магда аказалася для гэтага ўдзячным «матэрыялам» і шчыра імкнулася адпавядаць ідэалам Марка, прымаючы яго беражліве апякунства. Ад часу недарэчнай гібелі бацькі дзяўчына ўпершыню адчувала такую абароненасць.

Марк доўга абдумваў мару Магдаліны пра Літінстыут. Урэшце вырашыў, што нядрэнна «навесці лоск» на будучую жонку. Ажаніца са сціплай бібліятэкаркай і ажаніца са студэнткай прэстыжнай ВНУ — розніца... Ён пераканаў Магду больш не пасылаць на творчы конкурс вершы, а сабраць артыкулы і падацца на літаратурную крытыку. Творчыя магчымасці Магды Марк ацэніваў досыць рэалістычна, таму адразу сказаў, што года ў Москве з яе будзе досьціць. Да таго ж, уздыхаў ён з затоенай скрухай, гэта будзе ім выпрабаваннем. Яны абое — вольныя творчыя людзі, і іх лучнасць мусіць быць добраахвотнай. У цноты нявесты ён верыць непахісна.

Небараака Марк сам не падазраваў, як глыбока зачапіла за ягонае сэрца юная бібліятэкарка з зялёнымі вачымі, з харектарам свавольным, як веснавая ручайна...

У дзверы пакоя нясмела пастукали. Крумкач узляцей на шафу. Знаёма па першым наведванні кватэры суседка працягнула Магдзе невялікі скрутак.

— Вось... Іван Канстанцінавіч незадоўта да смерці прасіў мяне схаваць і калі што — перадаць вам. Асабіста ў руکі і без сведкаў.

Магда няўажна ўзяла пакунак. Але суседка не спяшалася сыходзіць. Абвяла позіркам пакой.

— Каго цяпер паселяць? Не дай Бог, якіх алкашоў... Прасілі ў начальства, каб каму з нас пакой адпісалі. Дык не, не выходзіць па плошчы. Бюракраты. Будуць падсяляць. З Іванам Канстанцінавічам добра было. Ціха. Часам які цвік забіць дапаможа. А куды ж вы гэтую мэблю падзенеце? Забераце?

Магда паціснула плячыма.

— Навошта яна мне?

— Ну чаму, шафа вунь якая зручная... Змястоўная... У мяне б у пакой якраз стала...

Магдаліна ўнутрана ўсміхнулася з гэткай наіўнай хітрасці.

— Ну дык забірайце яе сабе... І канапу таксама. І ўвогуле... Я толькі книгі і дакументы забяру. А астатнія — самі глядзіце...

Суседка ўзрадавала, пачала нешта шчабятаць пра тое, як любіла нябожчыка і якім ён добрым чалавекам быў. Таму і памёр так хутка, не мучыўся. Лёг і не прачнүўся.

З шафы пачуўся хрыплы распачны крык. Магдаліна ажно пачырванела ад сорamu — як яна магла забыцца пра птушку? Можа, раздобраная суседка і Карла Карлавіча прытуліць? Але кабета грэб-ліва скрыўлася ў бок крумкача:

— Цыху... Сіла нячыстая... напалохала... І вось жыве ж такая поскудзь і чалавека перажыве!

І Магдаліна нічога не сказала ёй. І засталася ў чужым пакой, з чужымі речамі і сам-насам са сваёй бядой...

Пераглядаць рэчы не было моцы. Ісці ў інтэрнат настолькі не хацелася, што Магда вырашыла заначаваць на гэтай чорнай цвёрдай канапе, у кампаніі крумкача. Скразняк варушыў на акне занавескі, і можна было ўяўіць, што вось-вось з'яўіцца прывід былога гаспадара.

Але пасля перажытага магчымае з'яўленне прывіду Магду не ўзрушвала.

...і пыл гісторыі

Сімвал святога Марка-евангеліста — леў. Звычайна на іконах гэты леў зусім не страшны — кучараўы, залацісты, з закрученымі ў колыцы вусамі і вялікімі рахманымі вачыма.

Як баранчык.

Марк Ялецкі нічым не нагадваў залацістага кучараўага льва. Хіба што таксама быў дужы, шыракаплечы. Ды яшчэ ў разважаннях меў ільвіную ўчэпістасць. Жалезная логіка і энцыклапедычная эрудыцыя — так паўжартойна рэкамендаваў сам сябе Марк. Нездарма атрымаў незвычайнае імя па жаданні дзівакаватага дзеда-прафесара. І журналістам Марк быў добрым. З уласцівымі сапраўднаму журна-лісту цікавасцю і скептыцызмам. Таму цяпер Марк, які, як належала сапраўднаму рыштару, прыляцеў па першым жа званку зарумзанай Магды, сядзеў побач з ёю на падлозе пакоя кватэры нумар шэсць, перабіраў раскладзенія лісты, фотаздымкі і кнігі. Ды касавурыўся час ад часу на крумкача, які зноў узляцеў на шафу і шаргатаў там, як патрываханы дамавік.

— Так я і ведаў, што нельга цябе адпускаць... Цябе толькі лянівы не пакрыўдзіць. О, якое рэдкае выданне! — Марк узважваў на руцэ кнігу ў зялёнай вокладцы. — Я нават не ведаў, што такое ёсць, — «Старый литовский статут 1529 года». Тут, у Москве выдадзены... 1854 год. Ты сама хоць чула пра літоўскі статут, канстытуцыю Вялікага княства Літоўскага? Ведаеш, што яна напісаная на старобеларускай мове? Невук ты маленькі...

— І што, гэтая кніжка дарагая? — насцярожана спыталася Магда.

— Рублёў за пяцьдзесят і я б набыў. Але б не прадалі.

— Дык мы павінны адшukaць сваякоў старога! — захвалявалася дзяўчына. — Гэта павінна належаць ім!

— Дурненъкая! — азвайся Марк. — Стары рэпрэсаваны быў, калі якія сваякі і ёсць — даўно ад яго адракліся.

— А што гэта за нацыянал-дэмакратычная партыя? Рэктар казаў, Іван Канстанцінавіч быў у ёй.

— Разумееш...— Марк абдумваў слова.— Тады шукалі ворагаў. Прыдумлялі розныя антысавецкія рухі, партыі. Каб было зразумела — за што арыштуюць, судзяць, расстрэльваюць. На Беларусі таксама знайшлі антысавецкую партыю — нацыянал-дэмакратычную. А ці была яна? Пастраллялі і пассылалі тысячы. Навукоўцаў, творчую інтэлігенцыю. Дзэда майго, прафесара, таксама пацягалі. Але чалавек ён учэпісты, здольнасці да прыстасавання фенаменальныя. Таму і цяпер жыве. А ты думала, чаму ён, перш чым дзвёры адчыніць, наведніка папараспытае ледзь не пра сваякоў за мяжой. У дваццатыя гады ў літаратурных арганізацыях Беларусі было чатырыста чалавек. А перад Вялікай Айчыннай у Саюзе пісьменнікаў засталося дзеяць. З іх, здаецца, толькі чатыры беларусы. Гэты Хмель, напэўна, быў пісьменнікам. Таму цябе з іншытута і папрасілі.

Марк рассунуў па падлозе фотаздымкі.

— Гэта ён?

Магдаліна паглядзела на партрэт стройнага афіцэра.

— Ён, няйначай. А ў якой форме?

— Войска Польскага. Эх, тут бы спецыялісту паглядзець! Ёсьць у мяне адзін знаёмы... Энтузіаст... Цікавіца такімі дакументамі. Ну што, усё перагледзела?

— Усё нібыта. Нічога цікавага.

— Калі нешта цікавае было — не хвалюйся, табе не аддалі...

— Кр-рр! — пацвердзіў з шафы Карл Карлавіч, і Марк плюнуў з перапруду.

— Гэта, трэба сказаць, не найлепшая частка тваёй спадчыны.

А пасля яны гулялі па могілках Данскага манастыра, і першыя зялёныя дзюбкі травы паказваліся на чорнай глебе магіл, нібыта нябожчыкі імкнуліся павітаць новае жыццё, далучыцца да яго хоць травінкай, хоць пяшчотным дыханнем першацвету. І Марк сказаў Магдаліне:

— Ты малая і дурненькая. Але павер мне — усё будзе добра. Вернемся дадому, перавядзешся на філфак. Справім вяселле — у нашай улюбёной кавярні, там, дзе

падаюць дзічыну, запечаную ў фользе, пад галасы птушак. Народзіш дзіця... Працаваць пачнеш у маёй газеце. І ўсё будзе добра.

І чаму ў Магдаліны скрухай варухнулася сэрца? Мусіць, ад здрадлівай чалавечай натуры, якой аднаго добрага, вырашанага, самавітага мала, а хochaща яшчэ чагосыці...

Ну ды што ўзяць з дзіцяці (прауда, дзіцяці поўнагадовага), але якое ўсё яшчэ можа сарваць пралеску са старое магілы і зусім пра гэта не задумашца, не пацягнуць за кволым бледна-зялёным сцяблом ланцуг метафар, алюзій, сімвалau і філасофскіх разважанняў, аж пакуль не абаўеца вакол сэрца.

Магда і пра скрутак, перададзены суседкай старога, успомніла толькі ў цягніку, калі Карлуша зашаргатаўся ў сваёй клетцы, засунутай на самы верх, на месца матрацаў.

Марк спаў насупраць, на верхній паліцы. Магда ціхен'ка вый-шла з купэ. Не таму, што не давярала жаніху. А проста... Ён ужо забраў за яе дакументы з інстытута, пазваніў за яе маці, уладзіў справы са спадчынай... Колькі можна быць пад апекай!

У няроўным свяtle тамбура Магдаліна разгарнула таямнічы скрутак. Кніжка памерам з далонь, з цёмна-зялёной выцертай во-кладкай без назвы. На польскай мове... Магда з цяжкасцю разбрала асобныя слова, здагадваючыся пра сэнс астатніх: «Зборнік паэзіі польскіх паэтаў з дадаткам заўваг, аб сутнасці быцця, духу і цела сапраўднай паэзіі з прадмовай Адама Пянкевіча. Першы выпуск. Вільна, друкарня Ёзэфа Завадскага, 1835 год».

Раней Магдаліна ніколі не трymала ў руках такіх старых кніжак. У бібліятэцы, дзе яна працавала, самай старой кніжкай было асобнае выданне паэмы Мікалая Асеева «Будзённы» 1922 года. Магда нават выставіла яе на стэндзе пад шклом, як надзвычайную рэдкасць. А тут... Чаго варты адзін змест — Адам Міцкевіч, палкоўнік Цыпрыян Гадэбскі, палкоўнік Антоні Гарэцкі (з чаго б гэта палкоўнікі цутам ішлі ў паэты?), Францішак Карпінскі, Алёйза Фелінскі... Ці дзед клапаціўся пра ейнае духоўнае выхаванне?

Дзяўчына перагарнула апошнюю старонку і ўбачыла некалькі незадрукаваных лістоў, як значылася, «Для

зацемак». Лісты былі скарыстаныя па прызначэнні — спісаныя такім дробным почыркам, як макам нехта сыштануў.

«Міная прынцэса!»

Так называў яе стары... У Магды закалацілася сэрца. Як добра, што яна не паказала скрутак Марку! Уся таямніца дарэшты дастанеца ёй.

«Міная прынцэса!

Часу ў мяне мала. А старэчае шматмоўе перашкаджае лаканізму. Хаця што значаць час і прастора для Усявышняга, які знітоўвае і разрывае лёсы? Шлях, які прывёў вас да маіх дзвярэй, пачаўся пяцьсот гадоў таму... І вы, міная, чыстая дзяўчынка, не ўяўляеце, колькі бруду, крыві і зрады было на гэтым шляху... Але і — высакародства, мужнасці, любові! Проста ўявіце, што я рассказываю вам казку...»

Два крыжы

Свято араматычнай свечкі адбівалася на барвовым шоўку прасціны, быццам яны ляжалі ў агні. «У пякељным агні», — з пакорлівым адчаем асуджанага падумала дзяўчына.

Насамрэч прасціна была ружовай. Але цымянае свято ператварала цнатлівы ружовы колер у трывожную барву.

Запальваць свято было небяспечна. Магла заўважыць гарадская варта або прыслуга ў доме... Але ён хацеў наглядзецца на яе — апошні раз. На цёмны шоўк валасоў, белую скуру... Вочы — цёмна-зялёныя, вялізныя і такія праніклівія — у яго спынялася сэрца кожны раз, калі ён зазіраў у іх глыбіні. Як на візантыйскіх абразах...

«Цікава, ці будзе ў мяне яшчэ калі-небудзь гэтак жа спыняцца сэрца пры поглядзе ў чыесьці вочы?» — падумаў ён і аж застагнаў ад нясцерпнай туті. Гэтак не было балюча нават тады, калі яго параніў той турак, а дзіда патрапіла якраз пад рэбры, прабіўшы хвалёную венецянскую карацэну. Тады бацька і адаслаў у Еўропу, далей ад бясконцых боек. Ён не павінен быў ісці ў бойку, як прости ваяр. Але ён заўсёды хацеў сам вырашыць свой лёс. Цяпер не атрымаеца... И так адцягваў свой ад'езд з гэтага мястэчка, як мог. За незразумелае маруджанне бацька

ўтневаны. Лёс краіны, якую з усіх бакоў раздзіраюць ворагі, залежыць ад ягонага шлюбу.

Кажуць, нявеста таксама маладая і прыгожая. Сапраўдная прынцэса. Але не ёй цараваць у ягоным сэрцы.

— Агнешка... Агна... Агонь, у якім я згараваю... — шаптаў ён, цалуючы вочы дзяўчыны.

— Мы абое загубілі, спалі і свае душы.

Дзяўчына добра гаварыла па-грэчаску. Праўда, на латыні яна размаўляла яшчэ лепш. Але ён не любіў латынъ.

Няўжо ўсе дзяўчатаў ў гэтай краіне такія вучоныя?

Мусіць жа, не. Проста яму дасталася яна, дзіўная і непаўторная.

— Што мы нарабілі? Ты — чужы жаніх, я — чужая нявеста. Можа, нас хтось апаіў, як Трышчана і Іжоту?

— Я вазьму твой грэх на сябе,— шаптаў ён, цалуючы яе тонкія пальцы. Кожны пальчык... Калі б ён мог надзець на вось гэтыя кволы пальчык свой пярсцёнак... Цяжкі пярсцёнак з вядомым усяму свету гербам ягонага роду ўладароў...

— Ты будзеш памятаць мяне? — Дзяўчына глядзела амаль строга на яго мужнае ablічча, светлыя доўгія валасы, якія завіваліся ў локаны, блакітныя вочы, у куточках якіх ужо ляглі зморшчынкі — ад звычкі прыжмурвацца, угляджаючыся ўдалеч ці наносячы смяротны ўдар...

Замест адказу ён пацягнуўся да крэсла, на якім ляжала яго вопратка, узяў стылет, дастаў з похваў. Клінок бліснуў, як месячная вада ў бяздонным віры. Хлопец прыставіў вастрыё стылета да сваіх аголеных грудзей, там, дзе сэрца. Па скуры павольна працягнулася глыбокая драпіна, яе перакрэсліла другая. На барвовы шоўк капнула барва.

— Бачыш? Гэты крыж заўсёды будзе са мной. Да самае смерці. Як памяць пра цябе.

Агна асцярожна дакранулася да раны на грудзях хлопца.

— Што ты скажаш той жанчыне, якая калісьці будзе лашчыць гэты шнар?

— Што пад гэтым крыжкам пахаванае самае дарагое для мяне. Але нікому не патлумачу — там, у сэрцы, нашае кахранне.

Дзяўчына ўзяла тонкай рукой стылет, пакладзены на барвовы шоўк, і хуткім рухам — хлопец не пастпей яе спыніць — двойчы правяла вастрыём па сваіх грудзях. Там, дзе сэрца.

— Я таксама буду помніць цябе.

Ён з невымоўным жалем абняў кахраную. Іх раны прыціснуліся адна да адной.

— У нас цяпер адна кроў,— шаптала яна.— Помні гэта, калі раптам будзеш забіваць кагосыці з майго народу.

Ён схаваў твар у яе цёмных валасах.

— Абяцай, калі народзіцца сын, прышилеш яго да мяне. Я зраблю яго князем.

— Не, любы. Ён будзе служыць свайму народу. У тым званні, у якім будзе народжаны. Не крыйдуй.

За дзвярыма пачуліся хуткія крокі і лёгкі стук у дзвёры — тро разы. Гэта было папярэджанне аб небяспечы. Дзяўчына дапамагла хлопцу зашнураваць камзол, надзець перавязь мяча. Падала плащ. Перад адчыненым акном яны абняліся апошні раз.

Перш чым сысці ў травеніцкую бэзавую ноч, ён паклаў на падваконне прсты жалезны пярсцёнак з выгравіраваным роўнаканцовым крыжкам.

— Гэта не заручальны пярсцёнак...— горка сказаў хлопец.— Але, можа быць, яго калісці будзе насіць мой нашчадак.

Што ён мог яшчэ? Сыпануць на развітанне грошай, каб спыніць непатрэбныя размовы, яшчэ раз злоўжыць той павагай, ледзь не пакланеннем, якія выклікаў ён, дакладней, ягонае званне, у гэтым мястэчку. Яшчэ раз не зважыць на тую нянявісць, якую сустракалі ён і ягонае званне ў гэтым жа мястэчку.

Старэйшы сын падкаморага Юрася Дарбута нарадзіўся праз сем месяцаў пасля ягонага вяселя з прыўкраснай паненкай Агнай Чагноўскай.

Вядома, людзі пляткары. Але пані Агна была ціхмянай, набожнай і такой гожай, што мала хто даваў веры плёткам.

Тым больш праз год па нараджэнні сына Канстанціна пані Агна памерла. Лекары сказали — ад сардэчнай хваробы.

Праз трывцаць гадоў пасля гэтага, у спякотны травеніцкі дзень, на самym парозе лета, апошні візантыйскі імператар загінуў на сценах сваёй сталіцы. Яна адна і заставалася ад былой магутнай імперыі. Але апошні з Палеалогаў быў варты сваіх продкаў. Ён не абавязаны быў біцца, як прости рыцар, наперадзе войска. Але ён зайсёды хацеў сам вырашаць свой лёс.

Яго забіў светлавалосы, блакітнавокі янычар.

Ворагі не былі ўпэўненыя, што гэты рыцар той, чыёй смерці яны чакалі доўгія гады. Да таго ж трэба было пераканацца, ці гэта чалавек, а не іфрыт, які з нечалавечай сілай і мужнасцю біўся супраць іх.

Калі з мёртвага цела сцягнулі латы, забойца з нянявісцю закрычаў:

— О Алах! Гэтаму нявернаму сабаку мала было насіць знак свайго паганага бога на ланцу! Ён яшчэ выразаў яго на грудзях!

Светлавалосы янычар скапіў дзіду і з сілай усадзіў у грудзі забітага, у самую сярэдзіну крыжа, выразанага над сэрцам.

Кальварыйскія вароны

На мінскіх Кальварыйскіх могілках заўсёды царавалі вароны. І тады, калі пасаджаныя тут дрэўцы былі зусім маладзенькімі. І тады, калі дрэвы падраслі, запумелі густой лістотай — надзейным сковішчам ад людскіх вачэй.

Магчыма, гэта былі не толькі вароны, а і гракі. Але Антось не надта ўмей іх адрозніваць. Лётаюць, гарлаюць, на фоне неба — адноўкава чорныя.

Вось крумкачы тут дакладна не сяліліся. Крумкач — птушка гордая, самотная.

Антось азірнуўся на сябрукоў, што ішлі за ім па засыпанай жоўтай лістотай дарожцы між каменных помнікаў, быццам па асушеным марскім дне з рэшткамі разбітых караблём. У чарнявага, худога, як бізун, Цыпрыяна адзін нос тырчыць з-пад расколатага напалам

казырка дарэвальоцыйнай студэнцкай фуражкі; за ім, перавальваючыся, нячутнай хадой паляўнічага ступае каржакаваты Mixась у бравэрцы з паднятym каўняром. Mixась — самы паважны з іх, бо амаль скончыў універсітэт і нават там жа на першых курсах выкладае. Нізенькі шчуплы Рыгорка з вечнай ракманай усмешкай і іранічны прыгажун Янук, як і ён, паэты-пачаткоўцы, разжыліся адноўкавымі шараковымі пінжакамі — у педтэхнікуме давалі дапамогу дзецям беднаты. Прычым Рыгоркавы руки хаваюцца ў рукавах цалкам, а Януковы вызираюць ледзь не да локцяў. Нарэшце ён сам у бацькавай куртачцы, зацыраванай на локцях... А які фантастычны абутак ва ўсіх! Адразу пазнаеш ваяроў, што замахваюцца мяняць лёс краіны. Але хіба фландрскія гёзы ці чэшскія гусіты апраналіся больш самавіта і былі меншымі рамантыкамі, паўстаючы супраць магутных імперый?

Адна Марыля Гудзевіч, зеленавокая прыгажуня Марылька, якая ўжо скончыла педтэхнікум, бо была на два гады ад яго, Антося, старэйшая, у сваім плюшавым пінжачку выглядае па-сапрайднаму элегантна. Вось толькі дарэмна яна ўвязалася за імі...

— Сядайма тут,— скамандаваў Цыпрыян і першы апусціўся на каменнью лаўку пад маладой таполяй.

Ля яго сеў Mixал. Астатнія прымасціліся, хто як мог. Антось падумаў быў сагнаць Цыпрыяна, каб пасадзіць Марылю. Але ж яна пакрыўдзіцца — знайшоў карункавую паненку! Вунь калючая і прыўкрасная, як шыпшина, незалежна прысела на масіўны чорны ланцуг, што звісае між слупкамі па краях нечае магілы, і пагойдваецца, адштурхоўваючыся ножкамі ў старэнкіх чаравіках ад прэлай могілкавай зямлі... Каркаюць вароны... Пазвоньвае ланцуг... Развяваюцца русыя пасмачкі валасоў на скроні... Поўны дэкананс! А злева з дзяўчыны не зводзіць сініх, напэўна, яшчэ сінейшых, чым у яго, Антося, вачэй прыгажун Янук. Куды ўжо Антосию з ягонай правінцыйнай нехлямяжасцю...

Лірычныя думкі перарваў Рыгорка:

— Чулі, што Дзям'ян Стасевіч больш не рэктар універсітэта?

— А яго за што? — недаўменна паціснуў плячыма Янук. — Крышталёва чысты перад Савецкай уладай чалавек. За палякамі сядзей ўяк рэвалюцынер.

— А цяпер — беларускі нацыяналіст, — зазначыў Рыгорка без заўсёднай усмешкі. — Як Шпадарук, як Антось Злыкун... Як Севачка...

— Як усе мы, — падрахаваў Антось.

— Я не нацыяналіст, я патрыёт! — ускочыў з месца Цыпрыян і смешна замахаў доўгімі рукамі. — Калі я каго пакрыўдзіў з іншага народа пагардай да чагось ягона? Навучыліся паняцці падмяніць! Люблю рускае — патрыёт-інтэрнацыяналіст. А калі сваё — не даказваю, зауважце, што яно, маё, лепшае або адзіна вартое, не... Толькі ўважаю за не горшае, вартое любові і права на жыццё... Тады я — нацыяналіст! Вораг!

— Сядзь! — тузануў прамоўцу за крысо Mixась. — Прагэта мы ўсе неаднойчы выказаліся. Таму і прыйшлі сюды.

Ён нетаропка дастаў з глыбокай кішэні паперы, акуратна загорнутыя ў хустачку. Павярнуўся да Антося, пільна паглядзеў у ягоныя сінія очы, памаўчаў. Усе стайліся. Нарэшце загаварыў — важка і цвёрда:

— Я праверый. Да якіх крыніц толькі змог дабрацца. Нават з'ездзіў у твой Стараўежск. Перагарнуў гару дакументаў. На жаль, я не так добра ведаю старожытнагрэчаскую, як латынъ. Але асабліва складаныя мясціны мне дапамог перакласці сам Сахнут-Бічэўскі. Вядома, я не глумчыў навошта. Да таго ж прафесар лічыць мяне як бы магчымым пераемнікам у навуцы. Так што я ў ягонай хатній бібліятэцы — як у сваёй. Вось і скарыстаўся напоўніцу, да нахабства. І цяпер магу сказаць... Вельмі верагодна — зауважце, я не сцвярджаю адназначна, — але вельмі, вельмі верагодна, што ты, Антось, з'яўляешся нашчадкам візантыйскіх імператараў Палеалогаў, дакладней, апошняга з іх, Канстанціна XI Палеалога.

— Жыве Каралеўства Беларусь! — ускочыў Цыпрыян са сваёй лаўкі.

Астатнія падхапілі яго вокліч, і вароны з абураным карканнем паўзляталі з таполяў, абрынуўшы на магільныя камяні і сцяжынкі залаты дождж лістоты.

Антося кінула ў жар.

— Ты ўпэўнены? Няўжо сямейныя паданні — праўда?

— Глядзі! — Міхась сагнаў з лаўкі Цыпрыяна і на вольным месцы расклай паперы. Усе згрувасціся вакол — галава да галавы.— Вось... Гэта нават неспецыяліст зразумее. Малюнак твойго пярсцёнка. А тут — павялічаны фрагмент партрэта візантыйскага імператара другой паловы XIII стагоддзя Міхаіла VIII, заснавальніка дынастыі. Бачыце? Такі самы пярсцёнак! Роўнаканцовы крэш, па краях — грэчанская літары... Ніякіх камянёў, просты метал. А гэта выпіска з тастаманта падкаморага Юрася Дарбута, складзенага ў 1453 годзе. Адразу пасля таго, як у Еўропу дайшлі весткі пра смерць апошняга візантыйскага імператара,— загінуў у бойцы з туркамі, абараняючы свой горад. Падкаморы меў трах дзяцей. Старэйшага сына, Канстанціна,— ад нядоўгага шлюбу з Агнай Чагноўскай, дачкой старавежскага ваяводы, і яшчэ дзвюх дачок — ад другога шлюбу. Вось ад гэтага Канстанціна (звярніце ўвагу на імя — радавое імя Палеалогаў!) і пачынаеца твой радавод. У пятнаццатым стагоддзі ў княстве Літоўскім пры падзеле спадчыны карысталіся правілам, замацаваным потым ва ўсіх статутах: пры наяўнасці сыноў дочки не наследавалі нерухомых маёнткаў бацькі, а атрымлівалі толькі адну чацвёртую частку кошту маёmacці. Між тым Канстанцін не ўспадчыніў нічога з тae нерухомасці, усё дасталося сёстрам. Хоць я нідзе не знайшоў, каб бацька абвяшчаў яго незаконным сыном. Далей... Нарадзіўся праз сем месяцаў пасля шлюбу. За два месяцы перад вяоеллем Дарбута і Чагноўскай у Старавежску затрымаўся праездам візантыйскі каралевіч — адкрылася старая рана.

— Дзе — Старавежск, а дзе — Канстанцінопаль... Як сын візантыйскага імператара туды патрапіў? — не вытрымаў Рыгорка.

Міхась паблажліва зірнуў на сумніўцу.

— Вядома ж, выправіўся ён не для того, каб у нашым мястэчку пагасцяваць. Тады ад Візантыйскай імперыі мала што засталося. Фактычна, адзін Канстанцінопаль. Туркі-сельджукі з аднаго боку, крыжакі — з другога... Стары імператар, бацька старавежскага госьця, у адчай спрабаваў дабіцца дапамогі ў Еўропе, гатовы быў нават на рэлігійныя кампрамісы. І сына адаслаў — і для таго, каб уберагчы ад небяспекі: надта баявіты быў. І дзеля наладжвання гэтых

сувязяў... Папросту кажучы — высватаць прынцэсу з магутнай дзяржавы. Магчыма, у Швецыі. А праз нашу краіну, каб ты ведаў, здаўна праходзіў славуты шлях «з варагаў у Бізантывю», або, як яшчэ кажуць, «з варагаў — у грэкі».

— А прынц закахаўся ў нашу прыгажуню! — захоплена ўсклікнула Марылька.

— Наяўнасць пачуццяў я, як гісторык, засведчыць не магу, — з прыхаваным сарказмам сказаў Міхась. — А вось цікавы дакуменцік, складзены апошнім візантыйскім імператарам адразу па ўзыходжанні на прастол, знайшоў. Запрашэнне на службу ліцвінскаму шляхціцу Канстанціну Дарбуту, з наданнем княжацкае годнасці ды іншымі дабротамі.

Антось пахітаў галавой.

— Здаецца, у нашым родзе князёў не было...

— Таму, што Канстанцін Дарбут адмовіўся ад запрашэння. Паслаў імператару гарбуз. І, па сутнасці, правільна зрабіў — праз чатыры гады імперыі не стала. Ну і тут яшчэ цэлы стос дакументаў — выпіскі, даведкі ды іншая трасца. Твой продак, вядома, бастард, незаконнанараджаны. Але іншых нашчадкаў Канстанцін XI не меў. Дарэчы, яго пляменніца выйшла замуж за расійскага цара Івана III, так што маеш сваяцтва з расійскай каронай.

Міхась самазадаволена складаў паперы.

— Па-моіму, пераканаўча! — радаваўся Цыпрыян. — Гэта вам не рэспубліка, якую можна прыдушыць, і ніхто ў свеце не зварухненца! Беларускі кароль з імператарскай крыўёй у жылах! Такое нават цёмны вясковы дзед зразумее! І ў свеце прызнаюць як міленькія!

— А ці не дурні мы? Камсамольцы-манархісты... — спахмурнеў Міхась. — Ставіць сёння на манархію? У той час, як па ўсім свеце яны разбураюцца. Толькі што пазбавіліся ад «памазанніка», які беларушчыну жыўцом у зямлю закопваў, ствараючы «Севёро-Западный край»...

— Пры чым тут сапраўдная манархія? — абурыўся Янук. — Беларускі кароль — проста сімвал, штандар, каб аб'яднаць народ. Да каранаціі і не дойдзе. Мы ж адразу — канстытуцыю... І роўныя права ўсім...

Антось нарэшце адкінуў задуменнасць. Яго сінія вочы гарэзна бліснулі.

— Ну, дзякую ад жывога штандара! Я не супраць быў бы засташца звычайным паэтам.

Змоўшчыкі загаманілі, у кожнага выявіліся бліскучыя стратэгічныя планы.

— Але, сябры, хоць можам цяпер смела брацца за справу, трэба памятаць пра непрыемную акалічнасць, звязаную з любой манархіяй,— суроўа загаварыў Міхась.— Ідэя манархіі існуе, пакуль існуе манарх. Німа нікога хоць з кропляй крыві дынастыі — усё скончана. І калі Антось загіне... Яго німа кім замяніць.

Усе трывожна паглядзелі на Антося. Нібыта ўбачылі першы раз. Іх кароль, аказваецца, высокі, гожы, з наўнымі сінімі вачымі і суровым ротам... Адна Марылька, сцямнёўшы тварам, глядзела на чорна-залатую зямлю.

Антось няёмка рассміяўся:

— Світу да мяне прыстаўце... Целаахоўнікаў. Глупства гэта! Нікуды я не падзенуся. Яго каралеўская вялікасць umее цыраваць адзежу, секчы дровы і пастаяць за сябе.

Міхась зноў дастаў з кішэні паперы, задумліва паглядзеў на іх.

— Вось што... Я зраблю копіі, і мы іх дзесяці схаваем. Но, калі даведаюцца... тыя, з іх станецца знішчыць нават самі крыніцы. І... беражы сябе, Антось. Залішне нагадваць, але... Да апошняга ніхто больш не павінен ведаць сапраўднае імя беларускага карала. Ты, Антось, не павінен раскрывацца нават нашым аднадумцам.

З таполяў зноў з карканнем узляцелі вароны.

— Кыця-кыця-кыця!

Воддарль, па дарожцы ад касцёла, рухалася цётка ў вялізным капелюшы. За ёй бегла з дзесятак бадзячых катоў.

— Статс-дама Пальміра Мрачкоўская з пажамі! — захіхікаў Рыгорка.

Яго смех падхапілі астатнія хлопцы, нехта дурасліва замяўкаў. Дзівакаватая жонка тутэйшага доктара была асобай вядомай.

— От разумнікі! — спыніла рогат Марылька.— Гэтая кабета не толькі сабак ды катоў прыкормлівае. Яна і суседскіх дзетак за так малываць вучыць. І мае вучні-

беспрытульнікі многія ў яе карміліся, пакуль у інтэрнат не трапілі. А карціны вы ейныя бачылі?

— Добра, добра, Марылька, пераканала.— Янук уладна пагладзіў дзяўчыну па плечуку, але сустрэў насмешны позірк і сумеўся.— Давайце па хатах, пакуль дабрадзейная Пальміра сюды сабак не прывяла.

Лісце з шоргатам ападала на зямлю, на помнікі, прыліпала да граніту, быццам безнадзейныя лісты да нябожчыкаў. Маладыя таполі ўмольна цягнуліся галінкамі да ўжо астылага сонца, нібы спадзяваліся дастаць яшчэ крыху летняга цяпла...

Ад брамы ўсе разыходзіліся ў розныя бакі. Янук памкнуўся быў пайсці з Марылькай, але яна подбегам дагнала Антося.

— Можна з табой?

Гэта было так неверагодна, што Антось не змог нічога адпаведнага сказаць. Яны моўчкі ішлі па ціхай Кальварыйскай вуліцы, і ён усё ніяк не мог прыдумаць, пра што пачаць размову,— у яго толькі замірала сэрца кожны раз, як лёгкая хустка Марылі, завязаная на шыі, па волі гарэзнага ветрыку датыкалася да яго рукава доўгім кутасамі. Не куртуазны нашчадак у імператара...

— Я б таксама хацела, каб ты заставаўся звычайнім паэтам,— раптам суха прамовіла Марылька, так пільна гледзячы наперад, быццам адтуль вось-вось мусіла з'явіцца варожае войска.— Ты мог бы быць вялікім паэтам, Антоська.

— «Мог бы»... Гаворыш, як хаваеш. Я ж яшчэ жывы!

— Вазьмі мяне замуж, Антось!

Ён аж спатыкнуўся. Пачулася, відаць? Марылька ішла, усё гэтак жа гледзячы перад сабой, са спакойным тварам, схаваўшы руکі ў кішэні пацёртага плюшавага пінжачка. Вядома, пачулася... Але ён раптам усвядоміў, якая дзяўчына ўся напятая — быццам струна...

— Ну дык як? Згодны?

— Паслухай... Я не разумею...

— А што тут не разумець?!— Яна рэзка спынілася, пазіраючы на яго злымі зялёнымі вачымі.

Якія ў яе вочы, калі яна злоуецца! Напэўна, так ззятоць смарагды, калі глядзець праз іх на сонца. Ён усё яшчэ не ўцяміў. А яна гаварыла — аж перахоплівала голас:

— Няўжо трэба тлумачыць? Мы загінем! Праз тыдзень, заўтра, пазаўтраму! I першага пацягнуць цябе! I ты ніколі... Мы з табой ніколі... Гэта ж горай за смерць! Два гады знаёмыя. Няўжо ты такі сляпы?

Ён верыў і не верыў. Варухнулася страшнае, здрадлівае — хоча пабыць каралевай! Але Марылька, як пачуўшы ягоныя думкі, тупнула нагой:

— Ды не абыходзіць мне тваё каралеўскае паходжанне!

I раптам... заплакала. Закалаціся худзенкія плечы. Ён ні разу не бачыў, каб незалежная Марылька, якая папросту спраўлялася са сваімі выхаванцамі — быўлімі беспрытульнікамі, плакала. Ён нясмела пагладзіў яе даланёй па мокрай шчаце... I адчуў, як па ўсе целе прайшли дрыжыкі... Такія ж, як у яго — ад дотыку да яе...

— Дурненкі... — прашаптала яна і так зірнула ў яго сінія вочы, што ўсе ягоныя сумнёвы расталі бяследна.

Іх узялі ўсё-ткі не праз тыдзень — праз тры месяцы.

Следчыя шчыра рагаталі над спробай пяці студэнтаў стварыць Каралеўства Беларусь. Справу, аднак, засакрэцілі да неверагоднага. Усе, хто меў да яе дачыненне, мусілі быць знішчанымі. Асабліва здзекаваліся з патэнцыйнага караля. Ён выявіўся надзвіва ўпартым. Нават скітрыйся ўцячы падчас перасылкі. Ратуючыся ад пагоні, загінуў ад ран.

Пальміра Мрачкоўская ў бамбёжку 1941 года згарэла разам са сваім дамком ля Кальварыі — не хацела пакідаць карціны.

На папялішчы доўга збраліся бадзяжныя сабакі і каты.

Сібірскія крумкачы

Зэк № 1-756 у калоне гэткіх жа, як сам, дахадзягаў цягнуўся ў свой барак.

Адзінае, што вылучала гэтага зняволенага,— вялікая птушка, якая сядзела ў яго на плячы, як чорны анёл-ахоўнік.

Гэта, вядома, быў непарарадак, і гады тры таму птушка зрабілася б мішэнню для канвойных, а зэк загрымеў бы ў БУР — страшную лагерную турму.

Але апошнія тры гады, пасля смерці «галоўнага кормчага», тут усё змянілася. Ахова ўжо не ведала, як трактаваць сваіх вязняў. Амаль кожны дзень кагосьці з іх даводзілася выпускаць на волю. А пры пераходзе з катэгорыі быдла ў катэгорыю чалавека былы зэк мог ператварыцца ў кагосьці вельмі ўплывовага і паважанага, напрыклад, у генерала і Героя Савецкага Саюза, як гэта адбылося ў мінулым месяцы. І ахойнікі моўчкі цярпелі крумкача.

Вязень падабраў яго паўмёртвым птушанём. Тады найбольш абурыліся іншыя зняволеные — дадаваўся яшчэ ядок. Але калі крумкач падрос, самі пачалі яго падкормліваць.

А ўладальніка крумкача ўсё не вызвалялі. Зэк №1-756 не скардзіў-ся. Яму і так пашанцавала. Ён пражыў ужо дваццаць пяць лішніх гадоў на гэтым свеце. Тады, пасля ягонага адчайнага учынку, пра які не хочацца ўспамінаць, яго на нейкі час вызвалілі. Потым — вайна. Войска Польскае. Ваяваў добра — бо ўжо не шкадаваў жыцця, купленага занадта дарагой ценой. Потым — цэлья два гады, калі здавалася, ўсё самае благое — за спіной і можна пачынаць нармальнае жыццё. Ён нават зноў пачаў пісаць вершы. І з горыгччу разумеў, што ім ніколі не ўзлящець да вышыні вершаў таго, сінявокага, хто загінуў. І зноў — савецкі лагер...

У зоне яго паважалі. Ён ніколі не «шасцярыў». Калі здзекі перавышалі нармальную чалавечую трываласць і кожная клетачка спакутаванага цела маліла здацца — перад вязнем паўставалі сінія-сінія вочы... Сінейшыя, чым у яго самога... Яны глядзелі з маўклівым дакорам, і вязень выплёўваў разам з крывёй упартая «не...».

Цяпер у яго ёсць надзея падоўжыць свой зямны шлях. Хаця б дзеля гэтага крумкача — вось хто сапраўды адданы! А крумкачы жывуць, кажуць, гадоў па трыста... Ды яшчэ ёсць адна справа на зямлі... Той скрутачак папер, спісаных цвёрдым, круглым юначым почыркам, пра які ён адзін цяпер і ведае.

Марылька таксама ведала пра той скрутачак. Але Марылькі больш няма... Перажыла вайну — і памерла ад запалення лёгкіх. Застудзілася, цягаючы маразамі паламаныя шпалы на дровы ў дзіцячы дом. Калісьці ён,

безнадзейна закаханы, выратаваў ёй жыщё. Тым адзіным спосабам, які быў яму даступны. За гэта яна пракляла яго.

Але не варта варушыць мінулае. А то зноў пачне балець сэрца і сінія вочы зірнуць проста вунь з тae аблачынкі.

Крумкач узляцеў — ён, напэўна, разумеў, што ягоны цяжар стамляе саслабелага чалавека, і кружляў невысока над калонай людзей у ватоўках.

— Крум-крум!

Вязню ж пачулася — «Кароль! Кароль!».

І з аблачынкі над высокімі сібірскімі соснамі зірнулі сінія-сінія вочы...

Яшчэ праз трыццаць гадоў, у хуткім цягніку Масква—Мінск, дзесыці на перагоне між Ярцевам і Смаленскам, на верхній паліцы спальнага купэ плакала ў прапахлю хлоркай, злямцеваную казённую падушку няўдалая студэнтка Магдаліна Дарбут. Плакала, стараючыся, каб ніхто не пачуў ейнага плачу, сама не разумеючи, аб чым яе туга... Можа, па сваіх ніколі не бачаных дзеду і бабцы — раней ведала толькі іхнія імёны: Антоній і Марыя. Па хлопцу і дзячынне, што сустрэліся пяцьсот гадоў таму ў маленъкім ліцвінскім мястечку, каб спазнаць самае салодкае і самае горкае на зямлі — каханне... Плакала па сабе... Па бацьку... Па Марку... Па ўсім свеце — такім несправядлівым і такім прыўкрасным...

А ў галаве круціліся апошняя радкі пісьма, напісанага на старонках старой кніжкі:

«Для чаго я выжыў?

Я так даражыўся сабой. Але аднойчы зразумеў — з усіх сваіх сяброў я быў самы бяздарны. Цяпер ахвотна б аддаў сваё жыщё кожнаму з іх — якую карысць прынеслі б яны Беларусі! Як збяднел без іх свет!

Але запозна. Цяпер я думаю, што пражыў гэтулькі для того, каб сустрэць цябе. Я зноў раблю эгаістычна — перавальваю на твае худзенкія плечы свой цяжар. Я зразумею, калі ты адмовішся. Мая спадчына не прыняе табе ні грошай, ні славы. Тым больш, ведаючы ўсё — пра што я тут распавёў і пра што змаўчаў,— ты, можа, не пераступіла б парог маёй хаты. Але я ўсё-ткі прашу цябе — вельмі прашу: знайдзі той рукапіс... Дзеля аднаўлення справядлівасці. Цяпер можаш лічыць прачытанае

страшнай казкай, загарнуць кніжку, і я шчыра жадаю табе щасця. Калі ж табе мала непрыемнасцяў — прачытай наступныя радкі вельмі ўважліва, пятнаццаць, лепш дваццаць разоў запар. Гэта вельмі важна. Добра?

І не праклінай мяне, як даведаешся ўсё.

Мяжа між добрымі намерамі і паскуднымі справамі сцёрта мільярдамі кроکаў...»

Ліст застаенца ў сне

Такія хлопцы ніколі не падабаліся Магдаліне. Ён глядзеў на яе ветліва, але неяк... суха, ці што? Без той «паляўнічай» іскрынкі, якая мімаволі запальваеца ў вачах у мужчыны пры поглядзе на прыгожую дзяўчыну і якую Магдаліна, хоць раздражнялася роллю «аб'екта палявання», прывыкла сустракаць у вачах суразмоўца.

На Марка, на яе самавітага, інтэлектуальнага Марка Ялецкага, хлопец пазіраў трохі з большай цікавасцю, але таксама без асаблівае павагі. А між тым зазвычай нават пры першым знаёмстве з Маркам размаўлялі неяк пасабліваму. Японцы сказалі б: «У яго ёсьць свой тыгр». Але гэты маладзён у заношанай джынсавай куртачцы, ды яшчэ з доўгімі валасамі, сцягнутымі на патыліцы ў куртаты хвосцік, як чамусыці раздражнёна вырашыла Магдаліна, занадта многа пра сябе думаў. А кабінет у яго — не большы за грузавы ліфт. Няйначай, былая кладоўка. Толькі і ўлез пісьмовы стол, завалены папкамі, ды шафа. І ўсё абклеенае кепскім ксераксавымі копіямі сярэднявечных гравюр.

Няўжо так можа выглядаць «выдатны спецыяліст Канстанцін Сташынскі», як рэкамендаваў яго Марк?

Затое пры адным позірку на стосік старых кніг, лістоў і фота-здымкаў ўсіх вочы хлопца літаральна запалалі і ўвесь ён раптам змяніўся. Абыякавасць і іронія зляцелі з яго. Маладзён браўся за кожны аркушык так беражліва, быццам той мог рассыпаша.

— Вядома, я сустракаў гэтае прозвішча. Іван Канстанцінавіч Хмель... Янук Хмель... У трыццатых друкаваўся ў студэнцкай газэце універсітэта, у «Звяздзе»... І адразу пасля вайны, у сорак шостым, некалькі падборак. Вершы пафасныя, прымітывныя. Але цікава другое — па ўсіх звестках, гэты чалавек памёр у сорак восьмым годзе.

Пра Дарбутаў ведаю шмат — але пра тых, што бралі ўдзел у паўстанні шэсцьдзесят трэцяга. Дваіх з гэтага роду тады расстралілі, і чацвёра ці пяцёра былі сасланыя. Вы, значыць, іх спадчынніца...

Маладзён упершыню з цікавасцю зірнуў на Магдаліну.

— Ты, Косця, у глыбіні гісторыі не зала́зь,— незадаволена спыніў знаёмца Марк.— Лепш патлумач, якім макарам Дарбуты, а дакладней, вось ейны дзед, Антон Дарбут, з тым Іванам Хмелем мог быць звязаны.

— Колькі разоў табе казаць,— цвёра прамовіў спецыяліст у джынсоўцы.— Я не Косця, а Кастусь. І не трэба пасмейвацца. Калі б я быў Гіві ці Джордж, ты што, зваў бы мяне Грышам? А што тычыцца дзеда тваёй дамы, то я, прабач, не правідца. Мне трэба падняць дакументы, пашукаць у архівах. Пакуль нічога сказаць не могу.

— Затое я могу,— не вытрымала Магдаліна.— Калі Іван Хмель вучыўся ў пэдтэхнікуме, мой дзед быў студэнтам філалагічнага факультэта ва ўніверсітэце. І ён таксама паэт. І, напэўна, добры. І яшчэ ён быў нашчадкам візантыйскіх імператараў!

— Ты адкуль гэта ўзяла? — уразіўся Марк.— Нічога раней не гаварыла!

— Я сама толькі два дні таму даведалася... Вось...— Магдаліна нейкі час павагалася, але ўсё-ткі дастала з сумачкі кніжку ў зялёной пацёртай вокладцы. Зірнула на Сташынскага... Характар у таго, відавочна, кепскі, але... Чамусьці Магдаліна падумала, што стары Хмель знайшоў бы, пра што пагутарыць з гэтым фацэтам...

— На апошніх старонках Іван Канстанцінавіч напісаў ліст да мяне.

Марк пацягнуўся да кнігі адначасова з Кастусём, і яны пачалі гаргатць яе ўдвуух, перашкаджаючы адзін аднаму.

— Нешта я не бачу тут запісаў,— нарэшце незадаволена сказаў Марк.

Магда адарвалася ад сузірання гравюры з аллегорыяй Меланхоліі і ўзяла кніжку.

— Вось тут, у самым канцы...

І аслупяняла. Лісты былі на месцы. На месцы была назва «Для зацемак». Але пад ёй не было нічога! Ніводнага радка! Чыстыя пажоўкляя старонкі!

— Яно было напісана тут... — прамармытала Магдаліна, гладзячы дрыготкімі пальцамі паперу.

Марк раз'юшыўся.

— Ну, усё... Дайшла са сваімі дзядамі... «Нашчадак візантыйскіх імператараў»! Хутка будзеш на сценах касмічныя пасланні чытаць. Давай сюды... — Ён груба выхапіў з рук Магдаліны кнігу. — Пайшлі...

Дзяўчына бязвольна рушыла за жаніхом.

— Чакайце! — ірвануўся за імі Кастусь. — Дайце мне гэтую кнігу! Хоць на дзенъ! Я яшчэ пагляджу!

Марк злосна сунуў яму ў руکі зялёны томік.

— На, вывучай... Можа, якое пасланне праявіцца. І ўсе астатнія дакументы твойму інстытуту перадамо. Рабіце што хочаце. А мне трэба гэтую дзяўчынёху да нармальнага стану прывесці. І крумкача гэтага паганага сплаўлю ў жывы куток.

Магдаліна выпадкова заўважыла, што фанабэрсты Сташынскі стаіць у дзвярах свайго кабінеціка і глядзіць ім услед, прыціскаючы злашчасную кнігу абедзвюма рукамі да грудзей.

Дзяўчыне аж закарцела на развітанне выкінуць нешта адпаведнае свайму вар'яцкаму статусу — гаўкнуць на гэтага цікаўніка, ці што...

Добра, стрымалася.

Назаўтра была субота, і Марк павёз яе за горад, на пікнік. Калісці яны любілі падобныя вылазкі. Але з мінулай вясны, калі выбухнуў рэактар у Чарнобылі, на прыродзе Магда пачувалася няўтульна. Тады многія напалохаліся — пілі ёд, накаланы ў шклянку з вадою, не адчынялі фортак... Марк нават прынёс Магдзе дзве таблеткі ад радыяцыйнага апраменявання. Такія таблеткі захоўваліся ў індывидуальных аптэчках грамадзянскай абароны — на выпадак, калі вораг скіне атамную бомбу. Але пасля першых звестак аб аварыі выратавальныя лекі былі апячатаныя. Каб панікі не было. Знаёмы Марка ў сваім даследчым інстытуце ўзначальваў сектар грамадзянскай абароны і ўласнаручна мусіў апячтваць сховішча з аптэчкамі. Вось яны з партограм і ўхапілі сабе па дзесятку пігулак.

Магда заглынула таблетку адразу, як атрымала, не запіваючы вадой, і пасля гэтага доўга балеў страўнік.

Марк жартаваў над палахлівай дурнічкай. Пачалася кампанія супраць панікі, і сталася модным бравіраваць уласнай смеласцю і прагрэсіўнасцю. Людзі хваліліся тым, што загаралі, елі ягады, смяя-ліся з тых, хто працягваў змагацца з радыяцыйным пылам і спажывала замест свежых ягад леташня кампоты.

Але Магда па-ранейшаму адчувала страх. У Маскве, праўда, страх адышоў. Яна чула размовы пра выступ беларускага пісьменніка Алея Адамовіча, які адзіны ўголос сказаў пра страшную бяду. Хадзілі чуткі пра зону... Але чалавек заўсёды ахвотней верыць у лепшае.

І Магда паехала, прыдушыўшы сваю радыёфобію. Да кампаніі далучыліся дзве сямейныя пары — Маркавы сябры па клубу фантастыкі. Смажылі шашлыкі над выкапанай у яшчэ вільготнай веснавой зямлі ямінай. Спэцкаліся бульбай, печанай у вогнішчы. Гаварылі пра Брэдберы і Шэклі, братоў Стругацкіх і ўласныя творчыя задумы. Адзін з фантастаў, у побыце — інжынер-канструктар, асабліва хва-ліўся незавершанай «падпольнай» аповесцю, у якой дзеянічае двухгаловы монстр пад імем Карл Маас-Энгеляс. І ўсе дружна ўтварвалі Магдаліну кідаць ейныя артыкулы і пачынаць пісаць фантастычныя аповеды. Потым кабеты рвалі пышотны кураслепнік — бухматы бела-зялёны дыван усцілаў зямлю. Але Магдаліне было шкада кволых кветак. Сабраныя ў бясформны жмут, яны хутка звешвалі белыя галоўкі і гублялі пялёсткі.

І Магдаліна не прыхапіла букеціка. Але насланнё нядайніх дзён адышло, аблязела з яе, як тыя кволыя пялёсткі. Магда ўпэўнілася, што рамантычная гісторыя ейнага роду — толькі сон на верхній паліцы ў цягніку Москва — Мінск. Нават цешыць самалюбства — мець такое багатае ўяўленне! Дарма Марк кажа, што з яе не выйдзе вялікай пісьменніцы. Яшчэ паглядзім!

Але дзяўчына ўсё-ткі не аддала Карла Карлавіча, якога Марк, правёўшы нявесту дахаты, імкнуўся занесці ў жывы куток суседняе школы, дзе ўжо ўсё было дамоўлена. Надта сумна паглядала птушка сваімі чорнымі вочкамі, надта трагічна сядзела на шафе, ухутаўшыся з галавой у крылы, як у плашч. Нават угаворы маці, якая цалкам была на баку будучага зяця, не дапамаглі.

— Ну, глядзі, калі сярод ночы твой крумкач загарлае «Nevermore», як у баладзе Эдгара По, не прыбягай скардзіцца,— зазлаваў Марк і сышоў, нават не пацалаўшы Магду на развітанне.

Гісторыя працягваенца

Гэта было ў панядзелак, а дзесятай раніцы, калі кожны самавіты грамадзянін мусіў шчыраваць на працоўным месцы, дадаючы мёду ў грамадскія соты. І мала хто задумваўся пра хуткае прышэсце пчаляра з дымаром.

У гэты дзень Магдаліна ўпершыню запляла валасы ў дзве тоўстыя кароткія касы. Правую перацягнула жоўтай гумкай, а левую — фіялетавай.

Швэдар быў звычайны, доўгі, цёплы... Таму проста неабходна было надзець пад яго кароткую спадніцу ў краткі і вязаныя ў палоску гетры.

Але вязаныя ў палоску гетры — гэта ведае кожная інтэлектуальная кабета — валодаюць здольнасцю вяртаць легкадумны настрой.

І Магдаліна, замест таго каб пайсці вауніверсітэтскі аддзел кадраў, дзе яе чакаў Марк, рушыла ад свайго пад'езда зусім у іншы бок. Аблачынікі над ёй штурхаліся, наплываючы на сонца, ветрык гладзіў па косах, мінакі касавурыліся на паласатыя гетры, і зусім не абавязковая было займацца справамі.

— Магдаліна! Пачакайце!

Ад аўтобуснага прыпынку з другога боку вуліцы бег хлопец у джынсавай куртцы. «Спецыяліст» Кастусь Сташынскі! У Магды не было нікага жадання з ім сустракацца, але не ўцякаць жа...

— Ледзь знайшоў вас! Марку званіў — той мяне проста паслаў. Добра, наш агульны знаёмца ўспомніў, што ваш дом нібыта наспраць гэтай кнігарні...

Магда змрочна вывучала трэшчынку ў шэрым сухім асфальце, з якой паказваліся зялёныя дзюбкі травы, і нецярпліва пастуквала наском чаравіка. Няўжо ён не зауважае, што яна не хоча з ім размаўляць?!

— Я праверыў тыя старонкі! Ёсьць стары спосаб выяўляць напісанася нябачным атрамантам — патрымаць

паперу над парамі ёду. Тры бутэлочки ёду звёў! Я ўпэўнены — на тых аркушах сапраўды нешта было напісана!

Магдаліна недаверліва зірнула на ўсхваляванага суразмоўцу, амаль жадаючы, каб ён жартаваў. Але цёмныя вочы Кастуся глядзелі сур'ёзна.

— Цяпер на лістах ясна відаць сляды пяра. Але разабраць, што там было напісана, ужо не зможа нікто, хіба асобныя слова. Я спецыяльна кансультаваўся. Аўтар запісу націскаў на пяро ледзь-ледзь, а апошняя старонка ўвогуле не прачытаеца. Ёсць такі атрамант... У ім пачынаеца хімічная рэакцыя, калі трапляе на свято. Кнігу вам перадалі загорнутую ў нешта шчыльнае?

Магда няўпэўнена пацвердзіла:

— Так... Зверху былі газеты, а знутры такая чорная папера, відаць, пакет ад фотапрынадлежнасцяў.

— Ну вось...

— Лухта нейкая! — не здавалася Магдаліна. — Які сэнс пісаць святоадчуvalным атрамантам, калі я ці нехта іншы маглі праста прагарнуць тыя старонкі, не чытаючы, і знішчыць тэкст.

— Вядома, рызыка была, як і незразумелая нам перасцярога,— заківаў Кастусь.— Але я сустракаўся з тымі, што прайшли турмы і лагеры. Нешта ламаецца ў душы чалавека, і ён асцерагаецца нават тады, калі яму ужо не варта баяцца. Ваш Іван Хмель ведаеце на якое аддзяленне спрабаваў пасля вайны паступіць? На хімічнае! Так што мог сам вырабіць такі атрамант. Часу ў яго хапала. Я думаю, каб рэакцыя пачалася, трэба, каб напісане было на свяtle пэўны час. Почырк вельмі дробны, на кожную старонку вы патрацілі, мусіць, хвілінаў пяць, чытаючы? Так?

— Ну, напэўна...

— А выпадкова прагарталі б за секунды. Успомніце, у самім тэксце не было ніякіх дзіўных указанняў?

Магда задумалася.

— Ну, хіба што ён прасіў апошнія радкі прачытаць раз дваццаць...

— Каб вы іх запомнілі! — усхваляваўся Кастусь.— I... вы помніце, праўда?

У Магдаліны раптам закружылася галава. У пытанні Кастуся ёй падаўся той жа інтарэс, што і ў пытаннях чалавека ў сінім касцюме з кабінета рэктара. З яе досыць...

— Нічога я не памятаю! Адчапіцца ад мяне! — і рушыла подбегам — зусім не заваёваць шырокі свет, як збіралася з раніцы, а да аўтобуснага прыпынку, ехаць да надзейнага Марка, да ўсталяванага, абароненага жыщца.

Аўтобус толькі што паказаў жоўты зад у клубах дыму.

— Істэрыка ў вашым родзе перадаеща з пакалення ў пакаленне ці гэта ваш асабісты ўнёсак у айчынную гісторыю?..— Кастусь сядзіта пазіраў на Магду.— Мне што, бегаць за вамі да другога прышэсця? Добра, што я не эпілептык, а то мільганне вашых панчох у палосачку здолынае выклікаць прыступ.

Магдаліна злосна прыкусіла губу. А Кастусь працягваў вельмі сур'ёзна:

— Год таму я быў у камандзіроўцы ў раённым музеі. І там выпадкова даведаўся, што ў адной мясцовай сям'і захоўваеща рукапіс філосафа дзеяяцтва стагоддзя Альгерда Андрьеўскага. У тысяча восемсот шэсцьдзесят трэцім ён, як і ваш прадзед, біўся на баку інсургентаў, быў паранены, схоплены і пасаджаны ў Бабруйскую крэпасць. Там і памёр. Ягоны маёнтак перайшоў ва ўладанне таго, хто выдаў інсургентаў...— Цяпер Магда слухала, стаіўшы дыханне.— Пра Андрьеўскага забыліся. Рукапіс захоўваўся ў нашчадкаў здрадніка. Адзіны ацалелы рукапіс! Разумееш? Адзіны! І калі і ён знікне, мая Беларусь акажацца збяднелай яшчэ на адно імя. А іх столькі ў яе адабралі! І гэты чалавек... Ён сягаў думкай у будучыню чалавечства, а ад яго на роднай зямлі, за якую аддаў жыщцё, не застанецца нічога! Зусім нічога! Ты адчуваеш, як гэта несправядліва? — Кастусь гаварыў так горача, што на іх з Магдай пачалі азірацца. Хлопец суцішыў голас: — У сям'і паважаных, заможных людзей мяне сустрэлі, як быццам я абакраў мясцовую царкву. Як я зразумеў, у тым родзе з пакалення ў пакаленне перадавалася варожасць да былой ахвяры. Псіхалагічныя штучкі — пачуццё віны спараджае няnavісць да бязвінна пакрыўджанага. Карапей, я і грошы прапаноўваў, і страшыў Акадэміяй

навук, і прасіў па-чалавечы. І зразумеў, што яны зараз жа, як я пайду, гэты рукапіс, якому раней не надавалі ніякага значэння, знішчаць. Проста цуд, што яны не зрабілі гэтага раней! Адзінае, што прыходзіць у галаву,— колішнія ўладары маёнтка захоўвалі «кампрамат» на законнага ўладальніка. І хоць маёнтка даўно не стала і сутнасць справы забылася, спадчыннікі па традыцыі рукапіс хавалі. І я яго... скраў.

— Нічога сабе! — не вытрымала Магдаліна.— Гэта ж... нядобра!

Кастусь злёгку пачырванеў.

— Я разумею, што нядобра... Але я паклаў у той куфэрак пяцьдзесят рублЁў — усё, што меў. Дый злодзей з мяне аказаўся ніякі — дагналі, далі ў каршэнъ... Добра, у міліцыю не пацягнулі. Але рукапіс я абараніў. І з дакладам пра Андрэеўскага мяне нават запрашалі на канферэнцыю ў Чэхію.

— Гэта ўсё азначае, што вы ад мяне не адчэпішэся,— задумліва, але без варожасці прагаварыла Магдаліна.

Кастусь моўчкі хітнүй галавою.

Магдаліна тузанула сябе за касу.

— Мне трэба падумаць... Можа, што-небудзь і ўспомню...

У аўтобусе, які вёз яе да дабрадзейнага Марка, Магда чамусыці сцягнула з кос жоўтую і фіялетавую гумкі, і яе валасы ляглі звыклай неахайнай капой.

Карл Карлавіч ідзе ў госьці

— Забірай зараз жа гэтае паскудства і нясі ў школу!
Маці стаяла перад Магдай з мокрай анучай у руках.

— Усю хату твой крук загадзіў! У клетцы, бачыш, трymаць шкада! А ты ж у мяне пісьменніца, падлогу памышль — ручкі ўпэцкаеш. Паслухайся хоць разумнага чалавека — я пра Марка кажу, мяне ж ты за разумную не лічыш... Або забірай Карлу, або я яго зараз з балкона шугану!

Магдаліна прыгнечана маўчала. Маці, яшчэ не старая прыгожая жанчына, прыгорбіўшыся, пайшла на кухню. Адтуль зараз жа раздалося адчайнае стракатанне машынкі-друкаркі — чарговая матчына халтура. У Магды

не хапала сумлення крыйдзіцца. Вядома, маці так ганарылася, што дачка паступіла ў маскоўскі інстытут, што выб'еца ў людзі. А тут — ні вучобы, ні працы, адзін крумкач.

Так Магда апынулася перад пад'ездам свайго дома з цяжкай клеткай, захінтутай пледам у чорна-чырвоныя краткі, у адной руцэ і парасонам у другой. Дожджык перакрэсліваў дарогу ва ўсіх напрамках, і ісці кудысьці відавочна не было сэнсу. Белыя анёлкі абселі каштаны і падскоквалі на пругкіх галінках, ловячы празрыстыя краплі.

— Гэта ваша звычайная экіпіроўка для праменаду? — У пытанні чуўся вясёлы жах і нават павага.

Настырны Кастусь, засунуўшы рукі ў кішэні мокрай наскрэзь джынсавай куртачкі, белазуба ўсміхаўся. Магдаліна рэзка завярнула ўбок і рушыла амаль бягом па лужынах, абы сисці.

— Хоць ад дамы ў вас няшмат, але рэшткі выхавання ўва мне так і змушаюць прапанаваць дапамогу...

Магда спынілася. Ну і нахабнік! Яна як мага пранізліва зірнула ў Кастусёвы вясёлыя вочы:

— Прабачце, я вельмі, вельмі спяшаюся!

І тут падаў адчайны голас Карл Карлавіч:

— Кар-р-равул!

І заварушыўся, аж Магда ледзь не выпусціла клетку.

— Што гэта ў вас там?!!

— Крумкач... Іван Хмель пакінүў...

— І куды ж вы яго несяце дажджом?

— У школу... У жывы куто-ок... — Магдаліна раптам пачала неяк па-дзіцячы ўсхліпваць, стараючыся схаваць ганебныя слёзы ад непрыемнага суразмоўцы.

Кастусь уважліва паглядзеў на дзяўчыну, нагнуўся, расхінуў посцілку на клетцы. Між прутоў паказалася моцная шэрая дзюба, зірнула чорнае вочка ў колцы белаватых пёркаў, з залатой іскрынкай у цэнтры.

— Ну, прывітанне! Як цябе завуць, дружка?

І раптам з клеткі прагучала хрыплае, але цалкам разборлівае:

— Кар-рл Кар-рлавіч... Пр-рафесар-р...

А пры ёй не гаварыў! Магда аж плакаць перастала.

Кастусь жа нібыта і не здзівіўся:

— Прыемна пазнаёміцца, калега. Малодшы навуковы супрацоўнік Кастусь Сташынскі... Кандыдат гістарычных навук... Можа, прафесар зойдзе да мяне на гарбату? Выключна ў навуковых мэтах... Мая бабуля вельмі любіць птушак, гасцей і выдатна пячэ піражкі.

Белыя анёлкі-суквецці гайдаліся на галінках каштанаў усё мацней, бо дождж ператварыўся ў залеву. І стаяць на месцы было глаупствам.

...Прызнацца, пры поглядзе на Кастусёву бабулю не верылася, што яна ўмее нешта гатаваць. Бабуля была паспартыўнаму падцягнутая, у нагавіцах і прасторнай сіней блузцы. Сівия валасы, калісці, відаць, чорныя, коратка паstryжаны. Бабуля абыходзілася без акуляраў, затое на шыі віселі каралі з вялізных, з каштан, кавалкаў неапрацаванага бурштыну.

— Ад шчытавідкі добра дапамагае! — ніzkім голосам патлумачыла Яўгенія Іванаўна, заўважыўши Магдаліну цікавасць.— Я гэтая кавалкі калісці сама вылавіла ў Балтыцы! — У бабудіным голасе гучай гонар.— У сакавіку лёд пайшоў у заліве, а ў ім — бурштынавы слой. А хвалі, а сівер! І ўесь бурштын ад берага адганяе. Мужчыны стаяць з сачкамі, лающца. А я маладая была, адчайная — распранулася, і ў воду! Муж, дзед Кастусёў, мяне пасля спіртам расціраў са свайго афіцэрскага пайка, і ўнутр — сто грамаў. І нічога, нават насмарку не схапіла! Не тое што цяперашняя хліпкая моладзь. Я ж уральская казачка! Нас у палонках хрысцілі! Ешце піражкі, маладыя людзі. Вось гэтая — з капустай, а гэтая, тоўсценъкія,— з рысам і мясам. А гэтamu птушанятку я зараз таксама нешта смачненъкае дам...

«Птушанятка», Карл Карлавіч, пачуваўся ў новай хаце някепска. І піражкі сапраўды былі смачноткія, а гарбата пахла яэмінам. Бабуля прымусіла Магду, «кволую гарадскую дзеўчынёху», абхінуцца махеравым пледам, бо «сучасныя рыцары, на жаль, не дадумаюцца да такіх простых рэчаў». Кастусь пакорліва ўздыхнуў на бабулін закід.

Яўгенія Іванаўна ўсміхнулася:

— Добра, добра, я супербабуля, я ўсё разумею. Іду ў свой пакой і пачынаю рыхтавацца да зайтрашняй лекцыі. Калі што, паклічаце.

Магду кінула ў чырвань ад адной думкі, што нехта мог падумаць, быццам яе з гэтым нахабным Кастусём звязваюць нейкія асаблівіяя адносіны. Ён жа яе праста выкарыстоўвае — як цікавы дакумент. А парашаць гэтага хлапчыску з Маркам... Смешна!

Але сыходзіць нікуды не хацелася. У старой кватэры з высокай столлю, без дываноў і абазвязковага крышталю, затое з книжнымі паліцамі і такімі зручнымі, хоць і цвёрдымі, фатэлямі было ўтульна і спакойна.

І Кастусь нічога не пытается і не кідаў дапытлівых позіркаў. Сядзеў у сваім фатэлі ды вёў свецкую гаворку пра наравы шляхты васемнаццатага стагоддзя.

— ... А на развітанне гаспадарская дачка мусіла «запіць» з кожным госцем страмянную — трохі пакаштаваць з чаркі, якая падавалася госцю. Вось прыблізна такая чарка была... Як на той паліцы, каля чорнага гаршчэчка.

Крумкач прагаралаў сваё «Nevermore», і Магда наважылася расказаць.

Кастусь слухаў яе не перабіаючы. Толькі ў адным месцы, калі гаворка ішла пра доказы візантыйскага паходжання, усхапіўся і некалькі разоў прабегся па пакоі, махаючи рукамі і нешта мармыгучы сабе пад нос.

І вось засталося пераказаць апошняя радкі знілага паслання. Магда змоўкла. Кастусь зразумеў яе хваляванні.

— Можаце мне не расказваць далей. Хто я такі? Мэнээс з хіповым хвосцікам. Але я магу звесці вас з аўтарытэтнымі вучонымі і, галоўнае,— сумленнымі. Ёсьць прынамсі два чалавекі... Адзін, вядомы пісьменнік, таксама перажыў рэпрэсіі. Вы можаце распытацца пра яго ў каго заўгодна.

Але Магда рапчуча страсянула валасамі, не заплещенымі сёння ў акуратныя коскі, і, заплюшчыўшы вочы, каб ясней прыпомніць напісане, прагаварыла, як прачытала:

«Было зроблена тры копіі з рукапісу і з дакументаў.

Адну я перадаў Антося. Ведаю, што ў час уцёкаў паперы былі з ім.

Другая копія ў архіве прафесара Сахнут-Бічэўскага, у папцы з надпісам «Копіі судовых актаў сельскагаспадарчага суда Мінскай губерні. Пачатак XIX ст.».

Трэцяя — на Кальварыйскіх могілках. Склеп злева ад касцёла, на фасадзе трохкутнік з блакітнай цэглы з вокам. Гільза закапаная ў правым дальнім куце, 50 см.

Твой дзед падпісваўся «Алесь Валошкі». Мы з ім абодва былі сінявокія».

Пераказала — і жахнулася: цяпер назад не павернеш. А Марк строга загадаў выкінуць з галавы ўсе гэтыя справы! Як ён раз'юшыцца!

Твар Кастуся гарэй ад узрушэння.

— Мой сябра напісаў артыкул «Загадка Алесі Валошкі». Нідзе не надрукавалі — сказаі, бяздоказна. Сенсацыя, высмактаная з пальца. З паэтай, што пачыналі напрыканцы дваццатых, Валошкі быў найярчэйшы. Усё, што ўдалося знайсці,— чатыры вершы ў газэце. Прычым у тых нумарах, што захаваліся ў бібліятэках, публікацыя выразана! Але і гэтага дастаткова. Сапраўдны талент. Ні пафасу, ні сялянска-практэрскай тэматыкі. Толькі роздум і пачуццё. Нібыта сцверджана, што пад псеўданімам Валошкі друкаваў раннія вершы ці то Глебка, ці то Броўка. Але мой сябрук перакананы, што быў такі паэт, дасюль неадкрыты. Адкапаў нейкую кнігу выдання 1933 года, дзе на абачыне ў спісе будучых выданняў ёсьць зборнік вершаў Алесі Валошкі «Чырвоныя канваліі». Гэты зборнік не з'явіўся ніколі. І ніколі больш не друкаваўся паэт Алесь Валошкі.

— Рукапіс, пра які гаворыць Іван Хмель, гэта рукапіс «Чырвоных канвалій»? — задумліва папыталася Магдаліна.

— Думаю, так. А дакументы — доказы каралеўскага паходжання і, можа, некаторыя планы змоўшчыкаў. Каралеўства Беларусь! Як гэта... прыгожа! — Кастусь не змог усёдзець на месцы і ўзбуджана хадзіў па пакоі.

Карлу Карлавічу, напэўна, гэты рух спадабаўся, бо ён таксама закульгаў па падлозе, нібыта перадражніваючы хлапца. Магдаліна рассмія-лася. Але Кастусь нават не звярнуў увагі, працягваючы разважаць:

— Сахнуг-Бічэўскі! Знакаміты прафесар! Яшчэ дарэвалюцыйнай школы! Знаўца антыгнасці і сярэднявечча! Расстраляны ў трывцаць сёмым. Напэўна, як шпіён Рымскай імперыі. У ягоны архіў рукапіс Валошкі скаваў няйначай любімы вучань... Як вы называлі? Міхась?

— Так... А прозвішча не памятаю. Нібыта Зарэйка... Ці Зварэйна...

— Ніколі не чую. Хаця гісторык. І гэты знік бяскладна. Але схаваць паперы ў прафесарскі архіў — выдатная ідэя!

— А мне здаецца, там адразу знайшлі б?

— Нічога падобнага! — запярэчыў Кастусь. — Папка падпісаная. А папак — тысячы. Нават калі нехта будзе звяраць і пабачыць неадпаведны матэрыял, наўрад ці пачне адразу разбірацца. Ведаеце, колікі такіх «неадпаведных» папак у нашых дзяржаўных архівах? Урэштце трэба будзе распытацца ў бабулі — перад вайной яна была студэнт-кай Ленінградскага ўніверсітэта, у час блакады працавала кімсьці накшталт вартайніка ці архіварыуса... А на пачатку вайны многія архівы з Беларусі вывезлі ў Піцер. Лукаш Бэндэ, напрыклад, амаль усю беларускую рэпрэсаваную літаратуру туды перапёр... Хоць наў-рад ці бабуля ведае. Яна ж у мяне біёлаг. Спецыяльнасць — арнітологія. Лекцыя ёй цяпер мала даюць чытаць. Пенсіянэрка. У сельгастэхнікуме быўшая студэнтка дапамаглі прыладкавацца, дзве лекцыі на тыдзень. У свой час доктарскую не абараніла — з-за нашага спадчыннага паскуднага характару.

Карлуша, якому абрыва ля бессэнсоўнае хаджэнне, узляцеў на паліцу. Адтуль адразу ж зваліўся зялёны гліняны збаночак і раскалоўся напалам. Магда сцялася... Зараз будзе чарговае «выгнанне з раю»... Але Кастусь толькі задумліва паглядзеў наверх:

— Трэба будзе там яму седала прыбіць... Палку такую... Уздоўж усёй сценкі. Бацька ўвечары вернецца, зробім.

І зноў заходзіў па пакоі, разважаючы пра кальварыйскі склеп, які, магчыма, зруйнаваны, але наведацца туды трэба, пра архіў Сахнуг-Бічэўскага, пра рукапісы і дакументы... І Магдаліне чамусьці стала сумнавата. Вось спецыяліст і задаволены... Даведаўся ўсё, што хацеў. Дзяўчына разумела, што яна сама больш не ўяўляе для яго цікавасці. Узнялася з канапы.

— Што ж, дзякую за піражкі, за Карла Карлавіча...

— Я вас чымсьці пакрыўдзіў? — Кастусь стаяў перад Магдалінай.

Дзяўчына адвяла вочы.

— Ну, вы цяпер справіцеся без мяне... Вы спецыяліст...

— Вось вы якога пра мяне меркавання... — Сташынскі глядзеў амаль што сумна. — Ну, што ж... Пераконваць не буду. Але ўсвядомце: усё, што я знайду, належыць вам. І рукапіс, і ўсё іншае... Я не змагу без вашае згоды гэта выкарыстаць.

— А калі я згоды не дам? — недаверліва папыталася Магдаліна. — Калі забараню друкаваць усё, што тычыцца майго роду?

Кастусь нават збялеў, на хвілю паверыўшы ў такую магчымасць.

— Гэта будзе... прыкра. Але я стрымаю дадзенae слова, — памаўчаў, дадаў больш спакойна: — І ўсё-ткі вы так не зробіце. Я ведаю пра ваш учынак у Маскве. Магчыма, гэта быў з вашага боку капрыз, дзіцячая ўпартасць. Але іначай было б... ганебна.

Калі Магдаліна апранала свой падсохлы плашч, у калідор выйшла Кастусёва бабуля.

— Спадзяюся, мой унук здагадаўся наліць вам другі кубак гарбаты? Або ён зноў нудзіў адно пра сваю навуку?

Кастусь пачырванеў.

— Бабуля, пакінь гарэзаваць. Гэта нявеста Марка Ялецкага, ну, памятаеш, таго журналіста з кракадзілавым дыпламатам. Ён прыходзіў, калі пра дзеда артыкул пісаў да Дня Перамогі.

— Кракадзілавы дыпламат памятаю. Шкада, у нас партыі «зялёных» яшчэ не створана на такіх «аматараў дзікай прыроды». А нявеста — гэта прыгожа. Цяпер мужчыны гавораць або «мая дзяўчына», або «мая жонка». Ніякіх прамежкавых станаў. Заставайцесь, дарагая дзяўчынка, у сваім рамантычным статусе падаўжэй.

— Бабу-уля! — зусім збянтэжыўся Кастусь і хапануў са стэлажа вялізны парасон з касцяной ручкай.

Магдаліна яшчэ паспела ўбачыць, як Карлуша сеў на плячо Яўгеніі Іванаўне, і тая набыла незвычайнае падабенства з пракаветнай сівілай.

На вуліцы Магда адзначыла сама себе, што хоць бабуля — арнітолаг, у кватэры ніводнага птушынага чучала. Не было і клетак. Птушкі лёталі на фотаздымках, ды букет з шыкоўных пер'яў красаваўся ў вазе.

Напэўна, Карлушу будзе там някепска.

На падыходзе да ейнага дома Кастусь папярэдзіў, што як толькі нейкія звесткі будуць, ён паведаміць.

А ля пад'езда Магдаліну чакаў Марк.

Лёсы сплятающа

Наступныя два тыдні праляцелі як у тумане. Марк дамовіўся, што Магду залічаць на журфак. Сесія пачалася, таму можна было або перанесці яе для Магды на восень, або здаць цяпер некалькі прадметаў — якія паспеецца падрыхтаваць.

Але Магдаліна заўпарцілася. Хопіць за вадой плысці.

І заявіла, што здасць усе іспыты.

Да прадметаў, якія яна вывучала ў Маскве, тут дадалося яшчэ пяць.

Марк дапамог з падручнікамі. Залік па творчасці таксама «арганізаваў» — «друкануў» некалькі Магдзіных імпрэсій наконт мастацкіх выстаў, павыкідаўшы занадта адвольныя месцы.

Магда амаль не спала. Да таго ж па начах яе часам нейкая сіла цягнула да пісьмовага стала, і на паперу клаліся радкі, чамусыці на беларускай мове:

Я ніколі не бачыла вас,
Можа быць, толькі позіркам сэрца...
І над вамі сівее трава,
І ніхто вас не помніць на свеце...

І таму ў Магды нават не было сіл здзівіцца, калі напярэдадні іспыту па гісторыі Беларусі, у поўным адчай ад уласнай недасведчанасці, адчыніла дзвёры і ўбачыла Кастуся. Той трymаў стос кніг і канспектаў.

— Я ад прафесара Карла Карлавіча. Рэпетытары па гісторыі не патрабуюцца?

І прасядзеў з Магдай да поўначы, вытлумачыўшы ўвесь курс так цікава і проста, што Магдзе нічога не заставалася, акрамя як атрымаць назаўтра выдатна.

Тое ж пайтарылася перад іспытам па беларускай літаратуры.

Вауніверсітэце на яе глядзелі як на дзівачку: пераводзіцца з Літінстытута ў іхні «універ», з Масквы ў

Мінск? Такога яшчэ не было! На ўсе ростыты Магдаліна адказвала завучана:

— Па сямейных абставінах.

І чырванела ад вымушанай маны, тым больш што пры гэтым адказе ўсе паглядалі на яе жывот.

Белая анёлкі зляцелі з каштанаў на чэрвеньскую, ужо не такую пяшчотную, траву бездапаможнымі пялёсткамі.

Магдаліна здала сесію на выдатна.

Два дні яна праляжала ў ложку. Пасля Марк вывез яе на выхадныя на дзедава лецішча. І там заяўў: вернуцца — пададуць заяву ў загс. Хопіць з яго жаніхоўства. Платанічнае каханне, вядома, добра. Але яны дарослыя людзі, асабліва ён, і час жыць нармальнym сямейным жыццём, падумаць пра дзяцей...

Магда адчувала, што было б натуральным з яе боку зараз жа тут, на лецішчы, пачаць тое сапраўдане жыццё... Яблыні ў садзе прасявалі сонца на падстрыжаную траву, і не думалася пра радыяцыйны фон. Бэз уздымаўся да вокнаў, бышцам блакітная pena на цёмна-зялёной хвалі лістоты,— адвечныя дэкарацыі кахання. Але... Марку было, відаць, няёмка пераступіць ім самім аднойчы, на самым пачатку знаёмства, аб'яўлены прынцып наконт шанавання цнатлівасці да шлюбу. Магда адчувала, што яму не ставала толькі найменшага адабрэння з яе боку — а яна не магла... Ён дакранаўся да яе, цалаваў, і гэта было добра... Але дзе тое ўзрушэнне, тое заміранне сэрца, пра якое пішуць у раманах? Мусіць, яна яшчэ не прачнулася як жанчына, як даводзіў ёй Марк? І яна была так удзячна яму, што ён не прыспешваў, што ён быў пяшчотны і далікатны... Хіба можна марыць пра лепшага мужа!

А ў панядзелак пазваніў Кастусь.

— Прывітанне ад Карла Карлавіча! Ну як мядовы уік-энд? Нова-спечаная журфакаўка ачуяла ў рыцарскіх абдоймах?

Цынік! Магдаліна ледзь стрымалася, каб зноў не зараўці: «Адча-пісця ад мяне». А «спецыяліст» нязмушана працягваў блузнерыць:

— Можа, ваша высокасць улучыць беднаму сялянскому нашчадку якую хвілю для аўдыенцыі? Я падыду ў скверык за вашым домам праз паўгадзіны.

Магдзіны бліскучыя індыўскія пантофлікі паствукалі на ўвесь сквер. Кастусь безуважна загараў на лаўцы, падставіўшы сонцу твар, безнадзейна сапсаваны інтэлектам. Валасы па-ранейшаму сабраныя ў хвосцік, на майцы хіпоўскае выслоёе на англійскай: «Рабі не вайну, а каханне». Ды яшчэ шорты, відаць, пераробленыя са старых джынсаў. Беспрацоўны з Манхатана...

А да грудзей пяшчотна прыціснутая шэрая кардонная папачка з надпісам «Дело №».

— Вітаю прынцэсу!— Кастусь неахвотна падставіў твар новому «сонейку».— Прысаджваіцца, ваша высокасць!

Магдаліна чапурыста села на лаўку, ад усяе душы спадзеючыся, што міма не пройдзе ніхто са знаёмых. А з Кастуся ўжо зляцела млявасць, цёмныя вочы зірнулі амаль трывожна.

— Я перачакаў, пакуль вы згадзіцё свае іспыты. Пасля, вядома, час на адпачынак. А цяпер муцу паведаміць... Ну, па-першае, схадзіў я на Кальварыю. Склепа з блакітным трохкутнікам няма і следу. Адны магілы, сметнікі ды яміны. Дзе капаць — невядома. Можа, пасля сходзім яшчэ разам, пашукаем. А вось гэта — замалёўка экспаната з раённага музея...

Кастусь паклаў Магдзе на калені аркушык з вучнёўскага сшытка ў клетачку, на якім быў старанна намаляваны шарыкавай ручкай пярсцёнак з роўнаканцовым крыжкам.

— Той самы?!

— Магчыма. Учора знаёмы даслаў. Дзеці знайшлі ў лесе гадоў дваццаць таму. Больш нічога. Але гэта трэба праверыць. Давядзеца ехаць. Яшчэ звестка... Архіў Сахнут-Бічэўскага быў у маёмасці Лукаша Бэндэ, таго самага, што Купалу да скроні пісталет прыстаяўляў. Бэндэ падчас вайны жыў у Ленінградзе. Бабуля мая яго памятае. Той столькі дакументаў прыцягнуў — спадчыну загубленых ім жа пісьменнікаў, што мусіў здаць у іхні архіў на захаванне. Бэндэ забраў з Ленінграда не ўсё. У мяне ёсць прыкладны спіс ягоных скарабаў. Нічога з архіва Сахнут-Бічэўскага там не значыцца — Бэндэ цікаўіла найперш літаратура, а Сахнут-Бічэўскі ў асноўным збіраў копіі гістарычных дакументаў, цікаўія толькі для знаўцаў. Пакінutaе да-сталося бэндэўскаму пратэжэ, нейкаму дацэнту з Мінска. Я папрасіў бабулю напісаць у Піцер.

Адказ прыйшоў тыдзень таму. Вось проз-вішча таго, хто, верагодна, забраў архіў Сахнут-Бічэўскага: Ілья Яфрэмавіч Ялецкі.

Магдаліна схаладнела.

— Гэта ж дзед Марка!

Кастусь змрочна завязваў тасёмкі на папачцы.

— Прабачце... Гісторыя цесна сплятае ніці чалавечых лёсаў... Марк, я ўпэўнены, нічога не ведае пра дзедавы запасы. Думаю, ён дапаможа...

Магда перасмыкнула плячыма. Заўтра яны меліся пайсці ў загс...

Да залацістых пантофлікаў Магдаліны падкаціўся ружовы мяч. Таўсценкае ўсмешлівае дзіцянятка тэпала па цацку, і Магда ўклала яе ў маленъкія ручкі. Як мала трэба дзіцяці для шчасця! А ў дарослых усё так складана...

— У чалавека часта дзве праўды... — сумна прагаварыў Кастусь. — Нядаўна чытаў мемуары Троцкага. Ён сышоўся ў ссылцы з адной таварышкай па барацьбе. Нарадзілася дзіця, дзяяўчынка. Дык вось Троцкі ні разу не назваў яе дачкой. Апісвае, як яны ўцякалі, як везлі дзіця па марозе... Як яно захварэла... І паўсяоль — «дзяяўчынка», «мая дзяяўчынка». Затое пасля рэвалюцыі, па набыцці «сапраўднай» жонкі, у яго з'явіліся «сапраўдныя» дзеци — улюблёныя сыночкі. А дачка так і засталася ддя яго «дзяяўчынкай». Хочаце марожанага, прынцэса? А я дык з'еў бы цэлы айсберг...

Ноччу да Магдаліны Дарбут прыйшлі вершы:

Праўда мая, быццам шкло, разбіваецца,
Рэжуць яе аскалёпкі душу.
І пачынаецца кожная раніца
Вершам, які я не напішу.

Логвішча адміrala

Англійскі адмірал Фрэнсіс Дрэйк быў піратам.

Напачатку ён рабаваў няправільна — усіх, хто вёз багатыя тавары.

Пасля перайшоў на правільны рабунак — пачаў пераймаць толькі караблі паганых іспанцаў. А гэта,

згадзіцеся, зусім іншая справа. Нават калі выпадкам трапляўся пад руку героя і разявака-суайчыннік.

Прафесар Ілья Яфрэмавіч Ялецкі быў аўтарытэтам па гісторыі марксізму-ленінізму.

Гэта ў недасведчаным юнацтве ён з алоўкам у руках чытаў агента імперыялізму Піцірыма Сарокіна.

Калі карабель з Піцірымам Сарокінам на борце і яшчэ з парай дзесяткаў буржуазных філосафаў ды пісакаў, выкрытых савецкай уладай, адпльваў ад кранштацкіх берагоў, студэнт факультэта грамадскіх навук Беларускага універсітэта Ілья Ялецкі граміў падступную ідэалогію на падставе прац любімага настаўніка Льва Троцкага.

А праз нейкі час, з палубы надзейнага карабля марксізму-ленінізму, малады таленавіты навуковец вёў прыщэльны агонь па зрадным трацкізме.

Прафесару пераваліла за воемдзесят. Ён быў паважаны, мудры, непатапляльны чалавек.

Марк яшчэ раз націснуў на кнопкую званка.

— Х-то там?

— Дзядуля, гэта я, Марк. Адчыні.

За дзвярыма памаўчалі.

— Марк, гэта ты?

— Ну я ж.

— А хто з табою?

Марк набраў у грудзі паветра, шумна выдыхнуў, каб стрымаць раздражненне, і ветліва працягваў дыялог праз дзвёры.

— Са мной Магдаліна, мая нявеста. Дзядуля, ты яе памятаеш. Мы прыходзілі да цябе зімой. Адчыні.

Але за дзвярыма, абабітымі чорнай скурай, зноў запанавала маўчанне.

— А хто з вамі яшчэ?

— Мой сябар, Канстанцін Сташынскі. Ён працуе ў Інстытуце гісторыі.

— Не ведаю ніякага Сташынскага.— Зноў паўза.— Гэта ты, Марк?

«Плённая» размова працягвалася яшчэ хвілін дзесяць. Нарэшце забразгалі замкі, пацягнула пахам лекаў. Між дзвярыма і сцяной паказаўся твар Оле-Лукойе, гэткага дабрэннага старэчы з наіўнымі блакітнымі вачыма і няўдоўнай хітрынкай. Так і здавалася, што ён зараз

папытгаетца: «Які парасон пакруціць над вамі, маладыя людзі? Чорны ці каляровы?»

Праз трэй гадзіны кампанія съходзіла па лесвіцы ў самым змрочным настроем. Вядома, іх досвед абагаціўся сэнтыментальнымі ўспамінамі пра вабнасці опернай спявачкі Ларысы Пампееўны Александроўскай, запуск першага мінскага трамвая і хітрасці рыбалкі на ляшча, якога раней вадзілася ў Лошыцы — хоць рукамі лаві.

Нельга сказаць, што прафесар ім у нечым адмаўляў. Марк нават перрабраў з ягонай ласкі папяровыя завалы на антэрсолях. І цяпер Магда несла перад сабой, як партрэт нябожчыка, пустую папку.

— Высцебаў, як дзяцей... — з міжволынім захапленнем падсумаваў Кастусь. — Задаеш пытанне, атрымліваеш адказ... Усё лагічна, грунтоўна, цікава... І зусім пра іншае!

— Але ж папку знайшлі, — заўпарцілася Магда. — Значыць, і рукапіс павінен быць у Марковага дзеда!

Яны стаялі перад пад'ездам са стылізаванымі калонамі, ружовымі ад промняў вечаровага сонца.

— Я ведаю, хто з ім можа плённа пагаварыць, — разважаў усlyх Кастусь. — Звярнуся да Івана Глебавіча... А можа, паспрабаваць праз інстытут?

— Кінь, чалавечка. — У сонечных акулярах Марка люстравалася вечаровае неба. — Магу сцвердзіць дакладна — змесціва гэтай папачкі знішчана.

— Адкуль ты ведаеш? — ускінулася Магда.

— Ды ўжо ж ведаю... Там, на антэрсолях, такіх пустых кардонак штук сорак. Дзед нізвошта не стаў бы захоўваць у сябе падазроныя паперы. Калі не мог выкарыстаць — на лецішча і ў печку.

— Не можа быць! — зблеў Кастусь. — Ён жа... навуковец! Не мог не ўсведамляць каштоўнасці...

Марк толькі нявесела ўсміхнуўся:

— Давайце канчаць з гэтымі доследамі. Рукапісу няма. Можна, вядома, прысвяціць рэштку жыцця пошукам. Але для чаго, сябры мае? Пачакайце абурацца, падумайце самі. Я не супраць, каб паперы былі знайдзеныя. Кастусь напіша новы артыкул, Магда ўзбагаціцца звесткамі пра свой радавод, і я буду хваліцца, што ажаніўся з наследніцай візантыйскіх імператарапаў. Але класціся плазам, нарывацца на непрыемнасці, марнаваць час,

грошы, нервы — каб у якім філалагічным выданні з'явілася пару дзесяткаў каструбаватых вершаў?

Кастусёў твар мяняўся, як неба на заходзе.

— Вершы Валошкі не былі каструбаватымі.

Марк паціснуў плячыма.

— Прабачце за кашчуннасць, але гэта так — ні Ясеніна, ні Ахматавай, ні нават Маякоўскага ў беларускай паэзіі дваццатых не магло быць. Адны правінцыйныя варыянты Дзям'яна Беднага. Змяшай у кучу ўсе гэтыя іхнія вершаваныя руні ды палеткі ды паспрабуй адрозніш! Ды яшчэ мова — нераспрацаваная, з русізмамі. Я не думаю, што тыя вершы будзе перапісваць у сшытак дзяўчынка, каб перачытваць і плакаць над імі. Наўрад ці юнак стане вучыць іх на памяць і ў яго будуць палаць шчокі і шчымець сэрца ад прагі жыцця і подзвігу. Не працытуе іх філосаф у роздуме пра жыццё і смерць. Творчасць таго пакалення, пры ўсёй павазе да яе, толькі кокан, шалупінне, з якога магла вырасці нацыянальная літаратура, вартая суседскіх. Так што не трэба перабольшваць. Няма «Чырвоных канвалій» — вазьмі ў бібліятэцы які «Васільковы россып» ці «Цэхавыя будні» і атрымлівай тую ж насалоду.

— Нават калі вершы майго дзеда — не вершы генія, якое гэта мае значэнне? Паэт мае права на вяртанне.— Голос Магды тонка дрыжэў.

— А ты хочаш зноў вылецець са студэнтаў? — Марк быў амаль жорсткі.— На журфаку таксама патрэбныя ідэалагічна правэрнаныя студэнты.

Кастусь, які дагэтуль упарта разглядаў асфальт пад нагамі, ускінуў галаву.

— «О Беларусь, мая шыпшына, зялёны ліст, чырвоны цвет! У ветры дзікім не загінеш, чарнобылем не зарасцеш...» Я чытаў гэты верш, і ў мяне палалі шчокі, і хацелася подзвігаў... А мая маці спявала мне, маленъкаму: «Падаюць сняжынкі — дыяменты-росы, падаюць, бялюткі, за майм акном... Расчасалі вішні шоўкавыя косы і ўранілі долу снегавы вянок...» І яшчэ пра тое, як «шэпчуцца явар з калінаю ў сумнай даліне над ярам»... І вочы ў яе вільгатнелі. Але Магда мае рацыю, што паэт — геній ці не — мае права на вяртанне. Больш за тое — калі народ не

вяртае сваіх паэтай, мастакоў, сваіх мудрацоў і сваіх герояў, ён захворвае. Гістарычнае малакроўе — вось як я гэта называю.

— Так-так... Народ — гэта глабальна. Такія дэкларацыі і мой дзядуля ацэніць.— Марк глядзеў проста ў неба, і па ягоных акулярах плылі ружовыя аблокі.

Кастусь пачырванеў.

— Можаш не вёрыць, казаць пра пафас, але... Калі я ўяўляю тых маладых людзей, іх наіўныя надзеі, і як яны спрачаліся, верылі, кахалі, я звязаны з імі наўпрост, нібыта мы ў карагодзе трymаемся за рукі. Яны бліжэй да мяне, чым ты, Марк. Пытаешся, дзеля чаго займацца пошукамі старых папер? А дзеля чаго яны, нашы равеснікі, аддалі свае жыцці, дзеля чаго маўчалі на допытах, апошнім намаганнем волі ратуючы не сябе — а тыя «паперы»? А нам страшна ці нецікава...— Кастусь пакутліва шукаў слоў.— Гэта... усё роўна як у буру не злавіць кінутую на бераг з чоўна вяроўку. І бура паглыне човен разам з тымі, хто на ім. Але яны — гэта і мы. Мне... проста балюча, калі нешта вартае патанае ў прорве часу. Як быццам адбіраецца асабіста ў мяне.

— Хлопчык над прорвай ў жыщце...— Ялецкі гаварыў без насмешкі — гэтага б Магда яму не даравала,— але з паблажлівым жalem.— Але ці паспрачаешся з Эклемістам, гісторык? Род прыходзіць, род сыходзіць... І няма памяці аб ранейшым, як не будзе памяці пра нас. На целе гісторыі застаюцца не пацалункі, а шнары. Найдайжэй памятаюць не вартых, а тых, хто найбольш уразіў чалавечства. Як у Андэрсена — не мастак, які зрабіў цудоўны гадзіннік, а мацак, які яго разбіў, абвяшчаецца жаніхом прынцэсы.

— Але прынцэса ўсё роўна засталася з мастаком...— нягучна прагаварыла Магдаліна.

З падёзда выйшла кабета з гаспадарчай сумкай, прайшла між маладых людзей, падазронна азірнулася. Асабліві не давёր у яе выклі-каў Кастусь са сваёй фрызурай-хвосцікам. Дзіўны хлопец ветліва пакланіўся, і кабета прыспешыла крок.

— Час разыходзіцца, а то прымуць за дамушнікаў. Дзякую, Марк, за дапамогу. Не сумуйце, прынцэса. Усё астатнія росшукі зраблю сам. Дарэчы, наша дамова ў сіле — знайдзенае належыць вам!

Але прынцэса за гэты час прыняла рашэнне.

— Буду шукаць разам з вами!

I Марк чарговы раз з горыччу пераканаўся, што ягоная жалезная логіка бяссілая супраць дзяўчоных капрызаў.

Дом з жоўтай цэглы са стылізаванымі калонамі адпłyваў у заходзячае сонца, як пірацкі карабель. Ноч уздымала над ім чорны сцяг пераможцы, а ў кватэры на трэцім паверсе стаяў ля акна стары адміral і з-за ледзь рассунутых фіранак трывожна назіраў за трыма фігурамі, якія адыходзілі ад ягонага пад'езда ў цёплы чэрвеньскі прыщемак.

У нетрах пушчанскіх...

Ад атрада інсургентаў засталося толькі пяцёра. Адзін цяжка паранены.

Жандары не ведалі таго, іначай даўно б рушылі прачэсваць гэтую частку пушчы, не баючыся адчайнага адпору.

Пачыналіся каstryчніцкія ночы. Зоры падымаліся вышэй, а яшчэ зялёная трава серабрылася, нібыта пушчу таксама кранула ранняя сівізна.

Вінцэсъ Дарбут толькі нядайна заўважыў, якія ў яго сівія скроні — калі галіўся, гледзячыся ў лязо сваёй шаблі.

Кожны рух адзываўся болем. I зусім неабавязкова было галіща ў гэтай зарослай вольхай лагчавіне, ведаючы, што вакол — аблога і для яго, параненага, гэты адхон, хутчэй за ўсё, станецца берагам Леты. Кожная хмарка магла ператварыцца ў човен Харона — па ягоную душу.

Але ён заўсёды вучыўся сваіх людзей захоўваць годнасць — да канца. Ворагам не ўдасца ператварыць яго ў скрываўленага, бруднага звера, у якога застаўся адзіны інстынкт — самазахавання ці адзінае жаданне — скончыцца пакуты.

Але трэба было прыматаць рашэнне. Калі яны застануцца тут надалей — канец адзін: смерць. Затрымка — з-за яго.

I ён не мог нават прасіць, каб яго тут пакінулі, бо коліс сам настойваў на непарушным прынцыпе: таварышаў не кідаць нават мёртвымі.

Тры гады гэта рабіла іх атрад адным пагрозным кінком. Цяпер мусіла загубіць усіх.

А Пані ў белым усё не схілялася над ім з апошнім пацалункам. Калісьці ён не скардзіўся на няўлагу паняў і паненак. Што ж яна так марудзіць? Вінцэсъ ніколі не думай, што калісьці будзе наракаць на трываласць уласнага цела. Ён пераплываў Дняпро — і адразу вяртаўся назад. І смяяўся, выйшаўшы на бераг, бышчам малады вадзянік. Халодныя струмені сцякалі па яго целе, як месячнае святало, і самая прыўкрасная ў свеце жанчына сціскала свае тонкія пальцы, каб мужчына не заўважыў, што яны дрыжаць — ад боязі за яго, і незалежна гаварыла: «Што вы так доўга? Я ўжо стамілася чакаць».

І на адным з яе пальцаў блішчэў прости жалезны пярсцёнак — ягоны падарунак.

— Мы сагрэлі крыху вады... Не хвалюйцеся, дыму амаль не было.

Альгерд схіляўся над ім з конаўкай, ад якой пахла чаборам. Таленавіты, разумны, такі малады Альгерд... І ён таксама загіне.

Вінцэсъ з асалодай адпіў духмянай вады.

— Ноччу буду вартаваць я. Дастаткова добра чуюся для гэтага, і мне ўсё роўна не спіцца.

Зоры падняліся высока-высока. Але ён не мог чакаць, пакуль яны паніжжаюць, — да раніцы на траву ляжа шэртань, і яго цела пакіне след. Ён пачаў адпаўзаць у глыб пушчы адразу, як упэуніўся, што таварышы спяць. Як мага далей... Схавацца, зашыцца вось сюды, у яміну пад карэннем гонкай маладой сасны. У яго два пісталеты з набоямі. Але гэта не для яго — для пагоні. Ды яшчэ шабля. Старая шабля з выгравіраваным на дзяржалыне вершнікам з узнятым мячом.

Таварышы зразумеюць. Вядома, яго будуць шукаць. Але, здаецца, ён зрабіў усё, каб не знайшлі. І ў іх з'явіцца шанс на ратунак.

Вінцэсъ паклаў пісталеты так, каб можна было адразу іх узяць. Цікава, хто прыйдзе хутчэй — Пані ў белым або жандары? У апошнім выпадку застаецца толькі спадзявацца, што ён не настолькі змерзне і знясілее, што не зможа выстраліць.

Праз галінкі сасны на яго і ягоную зямлю глядзяць зоры. Нібыта вастрыі залатых дзідаў. Няўжо ёсць такія землі, зоры над якімі нагадваюць залатыя яблыкі або лагодныя вочы анёлаў?

Вінцэсъ звяртаецца да Таго, хто над гэтымі зорамі — і паўсядна: «Госпадзе! Толькі б мой нашчадак ніколі не ляжаў вось так, як я, у халоднай яміне, чакаючы Збавіцельку! Няхай нашы дзецы і дзецы нашых дзяцей паміраюць у сваіх ложках, абкружаныя ўнукамі і праўнукамі, гаворачы апошняя мудрыя слова, якія будуць перадавацца ў іхнім родзе з пакалення ў пакаленне.

І няхай гэтые слова будуць гаварыцца на нашай спеўнай мове, якую даў нам Ты, Гасподзь, як даў гэтую зямлю, яе азёры і пушчы, дым яе папялішчаў і безыменныя магілы яе лепшых сыноў».

Жандары не давалі веры, што знішчылі ўвесь атрад Дарбута. Ім усё здавалася, што галоўныя сілы хаваюцца вось там, за тымі соснамі... Ці за той лагчавінай... Не можа быць, каб такі шалёны супраціў аказвалі чатыры знясіленыя юнакі.

Затое ўдалося скончыць першага палоннага з атрада — і апошняга. Як пасля высветлілася, гэта быў мясцовы дваранін Альгерд Андрэеўскі.

Пушчу пачалі называць Ваярскай. Потым гэтая назва перайшла на бліжэйшае паселішча.

Праз сто гадоў вёска ператварылася ў гарадскі пасёлак, пушча адступіла далёка ад яго. У пасёлку Ваярску, які паспеў нейкі час пабыць Кагановічам, меліся такія адметнасці, як царква XIX ста-годдзя, прыстасаваная пад зборжжасховішча, Дом культуры з ватэр-клазетам і краязнаўчы музей, у які прыязджалі экскурсанты нават са сталіцы.

Таму нікога з mestачкоўцаў не здзівіла, калі да драўлянага дома з калонамі падышлі троє. Плячысты мужчына з прыгожым, нібыта высечаным з каменю тварам, у светлым летнім касцюме і сонечных акулярах. За ім хлопец у джынсах, усмешлівы і цемнавокі, з валасамі, сабранымі на патыліцы ў хвосцік. Вось каб апрануць беласкурую зеленавокую дзяўчыну, што была з імі, у шаўковую сукенку, ды абуць у туфлікі на высокіх

абцасіках, ды навучыць глядзець ласкава, а хадзіць павольна, прыгажуня была б! Але блакітныя джынсы, не зусім чыстыя, мужчынская кашулька ў бела-зялёныя краткі ды стаптаныя красоўкі аніяк не могуць падкрэсліць дзяячую прыгажосць. Змізарнеў эманспаваны свет...

А з дома з калонамі ўжо выбягала менавіта такая паненка, якая мроіща праўдзіваму мужчыне,— у светлай талістай сукенцы, у туфліках, з якіх на балах п'юць шампанскагае, у кароне залатых валасоў. А блакітныя вочы зсяюць проста невыносна.

— Кастусь!

«Ды ён зараз аслепне ад яе блакітных пражэктараў»,— чамусыці з прыкрасцю падумала Магдаліна, і ёй упершыню зрабілася ніякавата за сваю вопратку. Нават Марк не хаваў цікавасці да блакітнавокай.

— Знаёмцеся,— неяк нязграбна сказаў Кастусь, павярнуўшыся да сяброў.— Ганна Іванаўна, дырэктар краязнаўчага музея... І аспірантка Інстытута гісторыі.

— Проста Ганна, былая аднакурсніца гэтага свяцілы на небасхіле гістарычнай навукі...— усміхнулася блакітнавокая.— Ну, хадземце, дарагія госці, у хату!

...Магдаліна, стаіўшыся, глядзела на прости металічны пярсцёнак. Ён пабліскваў у зашклёнай вітрыне на чорнай аксамітнай паперы.

— Дай ёй патрымаць у руках...— шэптам папрасіў Кастусь дырэктарку.

— Як скажаш...

Пярсцёнак з роўнаканцовым крыжам халадзіў палец, нібыта падарунак вадзяніка...

Чалавека, які колісь знайшоў рэдкі экспанат, дырэктарка прывяла, «выкраўшы» з працоўнага месца на элеваторы.

— Мы там пячору ладзілі... У вайну гулялі...— Сівы дзядзька камячыў у спрацаваных руках шапку-кяпурку, быццам быў на допыще ў следчага.— Ну, дзееці, ведама... Гадкоў трывіцаць прайшло, відаць. А там пясочак, яміна пад карэннямі сасны... Скрутак быў, як жа. Анучы гнілья, паперкі. Не, нічога не расчыталі. Я ж кажу, гнілое ўсё было. Адзін пярсцёнак з сабой і ўзялі. Думалі, сярэбраны.

Яго мая ўнучка нядаўна ў куфры знайшла. Прынесла ў школу. А настаўніца вось у музей перадала. Што з паперамі зрабілі? У вогнішча, мусіць, пакідалі. А скажыще, людцы, гэта шпіёнскія штучкі былі, мусіць?..

І гэта было так несправядліва і незваротна, што любыя бедаванні выглядалі б тэатральна. А Марк нібыта і задаволены, што ўсё скончылася цяпер — і назаўсёды.

...На развітанне прыгажуня Ганна прапанавала гасцям экспурсію на гарышча. Там чакалі лепшай долі экспанаты для будучай залы пра паўстанне 1863 года.

Марк заяўіў, што ні ён, ні Магда наверх не палезуць, стаміліся. Пачакаюць на двары. Ганна асабліва не ўгаворвала. Але «новаспечаная журфакаўка» жадала паглядзець на старажытную зброю. І не магла ўцыміць, чаму Марк на яе заклікі пастукаў пальцам па лобе, а Ганна спахмурнела.

Першай па драбіне спрытна ўзнялася гаспадыня. За ёй — Кастусь. Магда апошняя нязграбна адольвала рэдкія прыступкі. Кастусь нахіліўся зверху, падаў ружу. Магдаліна працягнула сваю...

— Што ў вас там здарылася? — пачуўся аднекуль зверху, нібыта вельмі здалёк, незадаволены дзяячы голас.

Магда раптам усвядоміла, што яны з Кастусём так і трymаюцца за рукі, гледзячы адно аднаму ў очы. І яшчэ ў яе чамусыці нешта абрываецца ўнутры, нібыта яна стаіць на краі прорвы.

— Ну, давайце падымайцеся! Мусіць, двойка па фізкультуры была! — Кастусь нечакана моцна пацягнуў дзяўчыну ўверх, перахапіў за талію і акуратна паставіў на гулкі насціл. Як парцэлянавую ляльку.

Ганна сакатала пра скарбы гарышча, Кастусь уважліва слухаў, час ад часу перапытваючы. А збянтэжаная Магдаліна адышлася ўбок, туды, дзе да сценаў былі прыхіленыя ржавыя стрэльбы. Што за раптоўны правал свядомасці? Нават крадма паглядзела на сваю далонь. Што гэта было? Такое... незвычайнае адчуванне. Зірнула на Кастуся... Той усміхаўся. У Магды зноў трывожна і соладка зашчыміла сэрца... Што з ёй адбываецца? Кастусь такі самы, як і быў, з тым жа смешным хвастом на патыліцы...

Але як дырэктарка глядзіць на былога аднакурсніка! Які ў яе дзіўны голас, як яна чырванее... Раптам Магда зразумела, чаму Марк стукаў па лобе. Ганна ж хацела застацца з Кастусём сам-насам! І шаўковая сукенка з туфлікамі была — для яго! І мала пра што ім трэба перамовіцца...

Магда, ледзь не плачучы ад сорamu і незразумелай тугі, кінулася да драбіны.

Марк цярпліва сядзеў на зрубе калодзежа з журалём.

— Уяўляеш, Магдаленка, хацеў вады зачэрпнуць, а гэта муляж! Зруб проста на траву паставлены. Вось табе і аўтэнтыка...

Магда, без дай прычыны адчуваючы сябе вінаватай, прысела побач, прыхінулася... Усцешаны Марк пяшчотна-пяшчотна пацалаў яе ў скронь...

Які ён добры! Яна проста не заслужыла такога мужчыны...

Чэрвеньская сонца шчодра сыпала праменне на шыферныя дахі Ваярска, нібыта спадзявалася іх пазалаціць. Блакітнавокая Ганна праводзіла сталічных гасцей да аўтобуса.

— Прыедзеш на канферэнцыю — не праміні мой сціплы кабінет! — гаварыў Кастусь.

— Зайдуся хіба, парушу гордую самоту тваёй келі, калі не пагрэбуюш візітам беднай правінцыялкі.

— Правялебная пані асвеціць сваёй прысутнасцю маё сціплае жытло,— і сур'ёзна дадаў: — Зойдзем разам да Янкі Гарэлага. Нядайна з бальніцы выпісаўся.

— А што з Яначкам?

— Ды як паездзіў тады па зоне, па выселеных вёсках, пазбіраў радьеактыўныя рушнікі, так і хварэ... Ужо дзве аперацыі зрабілі. Але трymаецца, нават экспедыцыю на Століншчыну рыхтуе...

І аўтобус ад'ехаў. А дырэктарка яшчэ доўга стаяла ля дарогі — светлая і сумная.

На вакзале Кастусь, развітваючыся, паціснуў руку Марку, павярнуўся да Магдаліны.

— Не сумуйце, прынцэса. Ваш крышталёвы туфлік абавязкова знайдзеца.

— Вы мяне з Папялушкай блытаеце,— холадна прамовіла Магда і, нечакана для самой сябе, працягнула руку — з нейкім выклікам ці Кастусю, ці ўласнай незразумелай трывозе.

— Да пабачэння...

Ёй падалося, ці Кастусь сапраўды, перад тым як паціснуць ёй руку, прамарудзіў, нібыта чагосыці баючыся?

Ды не, падалося. Толькі з ёю нешта нядобрае. Зноў гэтае адчуванне... Нібыта нешта абрываецца ўнутры. Як на арэлях.

Здаецца, «гістарычны самародак» нічога не заўважыў. Не варта больш так жартаваць з сабой.

Марк сказаў:

— Як ты расчырванелася... Гаварыў, надзявай капялюш, а то сонца напячэ...

Апошні карнавал

— Крыўдзіш, пане-браце! — Шляхціц у кармазынавым кунтушы падкруціў няцвёрдай рукою руды вус, які зараз жа бяссіла апусціўся, быццам зноў макнуўся ў чашу з гаспадарскім віном. Шляхетныя госці за ягонай спіной загулі разварушаным вуллем. Слова госця — закон! Госць у дом — шчасце ў дом!

Гэта была кулага — «сармацкі» звычай нязванага гасціяння падчас каляднага карнавалу. Усё, што можна з'есці і выпіць у доме, знікала ў высакародных чэравах. Пасля чаго «аб'едзены» да мышынага галоднага віску гаспадар мусіў далучацца да кампаніі і пераязджаць у маёнтак наступнага небаракі.

Але гаспадар гэтага маёнтка парушыў звычай. Пан Гаштольд Дарбут стаяў на высокім ганку з драўлянымі калонамі і паглядаў на гасцей разумнымі цёмнымі вачыма з-пад крыху абвіслых павекаў, ад чаго пагляд рабіўся вострым, як дзіда. І ўбор у яго быў не святочны — чорны жупан, зверху кунтуш таго ж колеру, падперазаны простым юлёвым пасам, адзінае ўпрыгожанне — жалезны пярсцёнак.

— Пані-брацця, дзякую за шчаслівы візіт. Але, як бачыце, я ў жалобе — памерла дарагая мне сваячка...

— Няўжо пекная пані Дарбутова? — жахнуўся падобны да аблезлага ката шляхціц з велізарным дыяментавым гузам на шапцы.

Ганарлівия вусны гаспадара з'ёдліва скрывіліся.

— Хоць памерлая была маёй найдаражэйшай сваячкай, панства наўрад ці яе ведае. Яна жыла далёка ад вас, паны-брацца...

— А ці не хоча пан Дарбут уяўнай сваёй жалобай унікнуць «шчаслівага візіту»? — пракрычаў нехта з-за чужых спінаў.

Гаспадар паклаў руку на дзяржальна шаблі — яна адзіная з усяго ягонага ўбрання была прыўкрашаная каштоўнымі камяніямі.

— Хто лічыць мяне хлусам?

Пытанне прагучала амаль мякка. Але госці, сярод якіх хапала задзірак, змоўклі, потым п'яна загулі:

— Пане-браце не так зразумеў...

— Няхай вашамосць прабачыць гарачыя словы...

Жалоба, вядома. Усе пад Богам ходзім.

Вазкі няпрошаных гасцей выехалі за вароты маёнтка. Гаштольд Дарбут змрочна назіраў за адёздам кулагі. З дома да гаспадара выйшаў светлавалосы хлопец, падобны да маладога Жытніка — залатыя, як калоссе, валасы, светлыя-светлыя очы.

— Пра якую нябожчыцу казаў ім пан Гаштольд?

Гаспадар памаўчаў.

— Пра волю. Не ведалі яе і ведаць не хочуць... Затапталі ў бруд. І не заўважылі.

— Але сённяшні «абзэндэн» не прыбавіць вам папулярнасці ў акрузе,— дакорліва прагаварыў хлопец.— Кожны з тых нахабаў мае голас на сейміку. Нават Радзівілы не ганьбяцца ўлагоджваць гэты статак.

— Сам гаворыш — «статак»... Не, Андрусь, не да твару мне заігryваць з быдлам. Я не пастыр, я паляўнічы. Пойдзем, зоймемся зборамі на інакшыя застолле.

Пан Гаштольд перакладваў паперы ў патаемыхных шуфлядках сакрэтніка з чырвонага дрэва. Па разной паверхні сакрэтніка плылі велічныя фрэгаты, парусы якіх надзімалі шчакастыя кудлатыя малойцы, апранутыя ніжэй пояса ў хмаркі. Адзін з іх, суроўы паўночны венцер Барэй, меў няўлоўнае падабенства з гаспадаром.

У дзверы кабінета нясмела пастукаліся. Пекная пані Дарбутова была напшмат маладзейшая за сурогата мужа. Але яе зялёныя вочы глядзелі засур'ёзна для маладой дзяўчыны. Пані, нібыта вясельны каравай, несла на выцягнутых руках шаблю.

— Вы маглі не рабіць гэта самі,— прамовіў мужчына, узяўшы зброю.

Доўгія веі жанчыны здрыйгнуліся.

— Мне хацелася ўбачыць вас перад адездам.

Гаспадар, стараючыся не сустрэцца з паглядам зялённых вачэй, паклаў старую шаблю на стол так беражліва, нібыта яна была жывая.

— Вы ўпэўненая, што Сапегі — тыя людзі, за якіх варта паміраць?

Гаспадар уздрыгнуў, нібыта пытанне выцягнула яго, адказаў, як пераконваючы сам сябе:

— Яны абараняюць Літву ад Кароны.

— Яны здрайцы.— Жанчына плыла па пакоі ў сваёй смарагдавай сукні, быццам фея Мятлушка з казкі пра забітага каралевіча.— Вы гэта ведаецце. Дамогуща прывілеяў і кінуць усіх, каго звабілі.

— Усё ведаю... Але не пайсці, калі клічуць памерці за айчыну, ганебна. На гэтай зямлі кожны павінен мець права маліцца ў той царкве, у якой маліся продкі, і гаварыць на той мове, на якой яны гаварылі...— Гаспадар абарваў размову, усвядоміўшы, што пачаў разважаць, быццам мае справу з роўным.— Але гэтыя матэрі занадта складаныя для вашай прыўкраснай галоўкі...

— Гэтую галоўку, магчыма, хутка пакрые ўдовін вэлюм... Ці пыл выгнання. Але... можаце не баяцца, я не буду спрабаваць затрымаць вас.

Жанчына гаварыла спакойна і горда, і толькі пільны назіральнік заўважыў бы, як сціснутыя яе тонкія пальцы — аж зблізелі...

Гаштольд Дарбут упершыню дапытліва зірнай на жонку. Тая смела сустрэла ягоны погляд.

— Што вы даручыце мне на выпадак, калі не вернечеся?

Гаспадар памаўчаў, пагладзіў шаблю, што ляжала на стале. Прос-тую шаблю, без упрыгожанняў, толькі з

чаканным малюнкам на дзяржальне — вершнік на кані, з узнятым мячом.

— Выхавайце майго сына так, каб ён у падобным жа выпадку, як і я, не вагаўся, як належыць учыняць.

У дзвёры зноў пастукаліся.

— Пане, атрад гатовы. Пан Сташынскі чакае на двары.

Пані Дарбутова спахмурнела.

— Нашто ты вязеш з сабой гэтага хлапчыску, Андруся Сташынскага?

— Ён мужчына. І ён ліцвін. Шкадаванне недарэчы.— Пан Гаштольд паклаў руکі на плечы жонцы, зазірнуў у яе зялёнія-зялёнія вочы. Суровасць на хвілю пакінула яго.— Напэуна, табе трэба было выйсці за аднаго з тых, хто зараз ладзіць балі...

— Я рада, што выйшла за цябе...

Голос пані мімаволі здрыгнуўся...

— Настуся! Прабач... Я так і не ўпаляваў табе срэбную лісіцу, як колісь абяцаў...

Ён — у чорным, і яна — у смарагдавым... На хвілю яны засталіся зусім адны ў свеце — па-за жыщём і смерцю... Але на калідоры чуліся галасы. Тады мужчына зняў з пальца металёвы пярсцёнак і надзеў на палец жанчыне.

— Перадасі сыну, калі яго паstryгуць у падлеткі.

Атрад быў невялікі — дваццаць узброеных вершнікаў. Пані Нас-тасся стаяла на высокім ганку з драўлянымі калонамі, накінуўшы паўверх смарагдавай сукні ваўчуру, падбітую зялёным сукном. Андруся Сташынскому жанчына, захутаная ў пышны мех, падалася такой маленькай, бездапаможнай і прыўкраснай, што захацелася нечым сущэшнць яе... Як у песні — «месячык з неба, зорку з палонкі — для пекнае пані, для чужое жонкі...».

Але пані глядзела на мужа. А той азірнуўся на яе толькі адзін раз — калі ўжо сеў на каня.

— Калі я не вярнуся, не марнуй сябе жалобай. Не пазбягтай добра га шлюбу.

— Я буду чакаць сустрэчы... На гэтым свеце — ці на тым.

Снег ля дарогі блішчэў, быщам футра срэбнай лісіцы...

Сейм прагаласаваў вярнуць княству некаторыя прывілеі. Можна было больш не бунтавацца. Шкада, гэтага не зразумелі асобныя гарачыя галовы. Мала ім прывілей, а

заманулася незалежнасці ад Кароны. Такія бунтаўшчыкі не былі патрэбныя ні Кароне, ні Літве.

Шляхціц Гаштольд Дарбут за «няіставыя ўчынкі» супраць польскіх войскаў быў асуджаны да зняволення ў вежу. Ад чаго ён памёр там, судовыя паперы не расказваюць. Занатавана — «па волі Божае».

Пані Дарбутова засталася ўдавой. Суседзі празвалі яе «чорная пані» — дзівачку бачылі толькі ў чорных «сармацкіх» строях.

Пра маладога Андруся Сташынскага ніякіх вестак гісторыя не захавала.

Калі разбіваюца крыжы...

Першыя таполевыя сняжынкі плылі па скверы маленъкімі прывідамі.

— Вось тут быў склеп... Тут і тут...

Кастусь вадзіў пальцам па аркушы з акуратна перамаляваным планам.

— Дарэчы, бабуля перадала табе піражкі... З капустай.— Ён дастаў з джынсавага заплечніка каробку ад вафельнага торта, загорнутую ў чорны пакет.— Ад Карла Карлавіча сардэчнае «кар».

— Яшчэ цёплыя...— Магдаліна не вытрымала, выхапіла прысмаку, як сто гадоў не еўшы, адкусіла: — Дзякую!

— Таму я збіраюся зараз на Кальварыю. Хмель пісаў пра гільзу... Калі паперы ў ёй, ёсьць шанц, што захаваліся. Узяць шчуп, як у археолагаў... Можа, камяні ад падмуркай знайдзэм... А ў гонар чаго чырвоная сукенка? Нібыта першамайскія святы прамінулі.

Добра, што ў гэты момант Магда не паспела адкусіць наступнага кавалка — так раззлавалася. На сябе, бо няёмкасць і шчымленне не праходзілі, і на гэтага нахабу, якому так лёгка і проста.

Адказ тучай выклікам:

— Мы з Маркам раніцай падалі заяву ў загс.

Цёмныя очы Сташынскага толькі трохі прыжмурыліся — нібыта пільней у яе ўглядзе.

— Віншую. Вы цудоўная пара. Нявесты колісь былі менавіта ў чырвоных сукенках. Мода на белыя пайшла ад Марыі Цюдор, калі яна выходзіла за французскага прынца.

— У мяне праста другой сукенкі няма,— скрэзь зубы працадзіла Магдаліна.— Я сукенак і спадніц не люблю.

І ўсё... І ён далей разважае пра магілы ды скляпенні. А чаму Магдзе балюча? Дурніца! Заўсёды ж ведала, што гэты насмешнік зусім ёю не цікавіцца. Ды і яна ім. Гэта ейнае самалюбства вярэдзіць.

— Слухай, раз ты вучылася ў Літаратурным інстытуце, што ты пішаш?

Магда нават разгубілася.

— Артыкулы. Крытычныя.

— Які з цябе, прабач, крытык? Ні ведання, ні досціпу, ні «рытуальнай злосці». А што для душы?

І Магда нечакана сказала:

— Я вершы пішу.

— Прачытай.

У паэткі зашумела ў вушах. Марку яна не паказвала свае рыфмаваныя спробы ўжо даўно, з тых часоў, як ён сказаў, што паэта з яе не выйдзে. І нікому не паказвала... Можна ўявіць, як спляжыць іх гэты «спецыяліст»... Але радкі, як прызнанне злачынцы, чамусыці самі рваліся з вуснаў, чамусыці адчувалася: пры гэтым хлапцу — можна:

Толькі магілы ёсць у мяне.
Траву па-над імі вецер кране,
І адгукнуцца сурмы нябёс.
Як над магілаю дрэва — мой лёс.
Я паўтараю вашы сляды,
Я разбіраю почырк сляпы,
Кветкі сплятаю, словамі ю.
Я вас не бачыла. Я вас люблю.

Яна чытала яшчэ і яшчэ. Каставсь не лгаў. Ён не захапляўся, не рабіў заўваг. Сядзеў і слухаў. Што тут такога? Птушка спявае. Таполя рассявае белы пух. Магдаліна чытае свае вершы.

— Запомні,— амаль жорстка сказаў Каставсь.— Цябе не павінна турбаваць, што скажу я ці хто іншы. Слухай сябе. Ты яшчэ дзіця. Але ў цябе пачалі расці крылы. А яны альбо ёсць — альбо іх няма. І ніколі не будзе. Імітацыя палёту, папяровыя самалёцікі, вышыння трывалыя гэтак

жа, як відаць, што чалавек сляпы... Не бойся і не саромся сваіх вершаў. Яны крылатыя істоты.

— Але мне страшна,— прашаптала Магдаліна.— Чамусыці тое, што да мяне прыходзіць, такое сумнае... Можа, гэта ад таго, што я пачала пісаць на беларускай мове?

— У рускага паэта Георгія Адамовіча ёсць выказванне: «Грусть мира поручена стихам. Не будьте же изменниками». Так што не бойся. I... пачытай яшчэ.

А па скверы ішоў Марк Ялецкі. Нібы не заўважыўшы Сташынскага, загаварыў да Магды:

— Добра, што тваю сукенку відаць за квартал. Я, між іншым, столік у кавярні замовіў. А ты...— павярнуўся да Кастуся, не хаваючы раздражнення,— адчапіўся б ужо ад дзяўчыны.

Кастусь узняўся з вінаватым выглядам, ускідаючы джынсавы заплечнік за спіну.

— Прабач, Марк... Але я не ведаў, які ў вас дзень, пакуль Магдаліна не прызналася. Віншую вас.

— Кастусь! Вы на Кальварыю? — затрымала яго Магда і зірнула на Марка такім зялёнymі вачыма, што пярэчыць было нельга.— Марк! Пойдзэм з ім! Гэта апошні след!

У шатах дрэў сноўдалі вароны. Усе планы былі дарэмныя. Нябожчыкаў тут пачалі хаваць нашмат раней, чым месца сталася афіцыйнымі гарадскімі могілкамі. Гэта быў некропаль-лабірінт, дзе магілы былі над магіламі, а памяць жабравала на пагосце.

На Кастусёвым плане значыліся тры склепы справа ад касцёла. Ад аднаго застаўся падмурак, на месцы другога — паўзарослая яміна ад бомбы. Трэці, ацаleлы, не меў блакітнага трохкутніка. На сметніцы ля цаглянай сцяны валяліся ржавыя крыжы, парудзельня вянкі і расколатая мармуровая пліта з магілы былога мінскага губернатара. Карціну дапаўнялі свежыя яміны і барозны, быщам тут нядайна гізавала сям'я дзікоў.

— Ну, што, будзем магілы Кастусёвай драцінай пароць?
— з'едліва азваяўся Марк.— Ар-рыгінальна я святкую заручыны.

Кастусь моўчкі садраў газеты са сталёвага шчупа — штыра метр даўжынёй, з разметкай і завостраным канцом. Магда ўявіла, як гэтыи завостраны канец уваходзіць у

мяккую магільную зямлю і ў... Не, далей лепиш не дадумваць.

— Давайце напачатку ў той, акалелы, склеп!

— Прыкметы не супадаюць,— змрочна сказаў Кастусь.— Дый мінулы раз замок вісёў. У тым склепе трунары ды прыбральшчыкі свае прылады звалі.

— Склеп перабудоўвалі — увесь як у латках. Наверое, ля даху, закладзена старымі цаглінамі. Нібыта і са слядамі фарбы ёсць...— Магдзе надта не хацелася пачынаць пошуку сярод магілаў.

На здзіўленне Кастусю замок вісёў на клямцы, зачапіўшыся зламаным рогам. Унутры кавалкі старога лінолеуму, скрынкі, цэгла, рыдлёўкі, гнілья анучы, бляшанкі ўтваралі на земляной падлозе кратэры і рыфы. Але ў гэтым адчуваўся парадак — падабенства ложкаў, пасярэдзіне нібыта столік з кавалка фанеры і цаглін. Пад «сталом» троны некранутыя бляшанкі рыбных кансерваў.

— Бамжы начавалі,— грэбліва скрывіўся Марк, падфутбольваючы нагой пустую бутэльку.

— Ды не, бамжы калоца не будуць. Вунь шпрыцы... І піва з бляшанак не п'юць,— запярэчыў Кастусь.— А вось і правы кут... Ну і яміна! Ды што тут рабілася, гранату ўзрывалі, ці што?

— Вось гэтую?— Магдаліна трымала ў руках дзве жоўтую ю жалязякі.

Кастусь выхапіў знаходку:

— Паловы ад снарада! Яшчэ першай сусветнай!

Марк узяў адну з жалезак:

— І праўда. Стодвашацца ідвухміліметровы. Такімі з нямецкіх гаўбіц білі.

Магдаліна кінулася перабіраць смецце:

— Шукайце ж! Яны былі тут, паперы! У гэтым снарадзе!

Пошуку цягнулася ўжо трэцюю гадзіну. Чэрвеньскі дзень доўгі, але ж і ён мусіў скончыцца. Вечарэла. Маладыя людзі нагадвалі ахвяр залатой ліхаманкі. Нават касцюмчык Марка, як гаспадар ні ашчаджаў яго, малаяуніча прыўкрасілі брудныя пісягі.

— А-а-а! Га-га-га!

Гарлалі не вароны. Крык даносіўся з краю могілак. Вароны хмарай узляцелі над шатамі, але іх карканне не магло заглушыць галасоў прыходняй.

Людскія постаці рухаліся між помнікаў, быццам гулялі ў дзіўную гульню. Спыняліся, падскоквалі, тузаліся, набліжаючыся да склепа...

— Яны крыжы на помніках ламаюць, гады! — Кастусь рынуўся напярэймы.

— Магда, дай мне руку! Сыходзім! — Марк пацягнуў дзяўчыну ў супрацьлеглы ад крыку бок.

Магда ўпіралася і крычала:

— Кастусь! Стой! Пачакай! Мы міліцыю паклічам!

— Ідыёт твой Кастусь! Ты не будзь ідыёткай! Бяжым!

Але постаці ў чорных скуранных куртках з заклёпкамі абкружылі Магду і Марка. Яны не былі страшныя — падлеткі ў скуранках. Сімпатычныя твары, дагледжаныя, спартыўныя целы... Страшнымі былі вочы. Пустыя, як у аглушанай рыбіны.

— Вашыя дзяды тут таксама могуць ляжаць.— Кастусёў голас зрываўся ад гневу.

Магда зірнула з-за Маркавага пляча. Гісторык, неяк дзіўна выпрастаўшыся, ішоў між двух падлеткаў, якія быццам па-сяброўску да яго прыціскаліся. Раптам Магда зразумела, што яму заламалі руکі. Дзяўчына не паспела ні спалохацца, ні ўсвядоміць, што адбываецца: так імкліва ўсё здарылася.

Адзін з прыхадняў зароў:

— Яны ў нашым склепе капаліся!

Хутка са склепа данесліся лаянка і выщё. Няўжо з-за кансерваў хвалююцца?

— Ампулы дзе?!!— Вочы іх зрабіліся зусім белыя.

— Умазку нашу забралі!

— Да яны мяяты!

Магда нічога не разумела. Да Марка падышоў хлопец у скуранцы. Ён быў нашмат старэйшы за пуставокую дзяятву. Смуглявы твар з жаўцізной. І вочы не шалёныя, як у тых. Разумныя, нават сумныя вочы. Як у добра гаспадара, які ідзе калоць любімае свінчо.

— Адкуль ведалі пра ўмаз? Аддайце...

— Паслухайце, мы нічога не ведаем пра ваш умаз. Гэта непараразуменне.— Марк гаварыў важка, унушальна...

Смуглявы зіркнуў на яго раскосымі вачыма амаль весела.

— А якога ражна перапаролі склеп? Костачкі калекцыянуеце?

— Гэта я іх сюды прывёў! — Кастусь таксама гаварыў цвёрда і важка, і ўсе павярнуліся да яго.— Я гісторык! Зараз пакажу пасведчанне з інстытута. Я маю права на археалагічныя даследаванні.

Кастусь падняў свой джынсавы заплечнік, які валяўся ля ўвахода ў скляпенне, дастаў зялёную кніжачку.

— Вось...

Смуглавы ўзяў дакумент, няуважна пакруціў у руках і кінуў назад Кастусю.

— А ў гэтай гільзе былі дакументы, якія нас цікавяць.

— Праёду казаў Цяпа! Знайшоўся пакупнік на паперкі! — выгукнуў нехта за спіной у Магды.— А мы іх паліць хацелі!

Са склепа даляцела адчайнае:

— Цяпа! Яны бібулкі з кайфам патрушчылі! Усе пяць!

Смуглавы спыніў скавытанне сваёй зграй.

— Што рабіць будзем?

Марк па-ранейшаму гаварыў ветліва і спакойна, але Магда са здзіўленнем заўважыла, што ён спацеў.

— Мы, відаць, зрабілі вам нейкую шкоду. Гэта выпадкова. Мы кампенсуем.

— Сто рублёў,— змрочна кінуў смуглавы, якога чамусыці гэтак смешна і бяскрыўдна звалі Цяпам.

— Марк, не турбуйся,— вінавата прагаварыў Кастусь.— Гэта цалкам мая віна. Я знайду грошы. А вы,— звярнуўся Сташынскі да смуглавага,— як я зразумеў, мaeце патрэбныя мне дакументы. Я гатовы іх таксама выкупіць.

Цяпа падумаў.

— За паперкі вашы цана спецыяльная. Нясі яшчэ сто — не памылішся. А можа, мне яшчэ што заманеца. Я фантазёр. Ну, шуруйце па грошы... Дзяўчынка пакуль з намі пасядзіць, мы яе вінцом пачастуем.

— Ды я з вамі пасяджу,— Кастусь гаварыў нязмушана весела.— У гэтых сёння свята, яны дакументы ў загс пададлі. Марк, ты Янку Гарэламу патэлефануй. Ён усё зробіць. Пасля разлічымся.

— У мяне з сабой трывіцаць рублёў... Вазьміце як залог,— з палёгкай прагаварыў Марк, сунуў грошы

смугліваму і пацягнуў за сабой Магдаліну.— Сто сёмдзесят за намі... Я хутка...

Не пастпелі адысці некалькі кроکаў...

— Э, не... Адкуль нам ведаць, будзеце вы гэтага, з хвосцікам, выкупляць ці не? Дзяўчынка застанеца.

Магда адчула, што Маркава рука ўздрыгвае.

— Я з ёй застануся.

— Ты, дзядзька, па грошы пойдзеш, нявесту сваю выкупіш,— распарадзіўся Цяпа.— А раз паненка нашай кампаніяй грэбую — з ёй гэты хілі пасядзіць. А мы прыглядзім, каб ён табе рогі не наставіў.

Марк знікаў за дрэвамі, але страху не было. Чаго баяцца тут, у цэнтры горада, калі вунь за агароджай — аддзяленне міліцыі, вунь ходзяць людзі, ездзяць машыны... Да таго ж, яшчэ дастаткова светла...

— Кыця-кыця-кыця! — Між магілаў рухалася дзіўная постапь — старая ў капляюшыку, у доўгай цёмнай сукенцы, на якую было накінуга нешта падобнае да рыбацкай сёткі.

— Зноў гэтая вар'ятка...— зашыпей Цяпа.— Значыць, зараз бабулькі ад касцёла паваляць... Давайце гасцей сюды... Мы з лысым павартоем, а Сева па «траўку» збегае — грашыма ад дзядзькі разжыліся.

Кастуся і Магду штурханулі ў склеп. За імі зайшлі яшчэ чацвёра, зачынілі дзвёры... Скрозь сляпое акенца свято прасявалася так ашчадна, як у краіне ценяў па той бераг Леты. Падлёткі ўселіся на кучы смецця. Засвяціўся агенчык цыгарэты, варухнуўся, паплыў убок — быщам далёка-далёка блукаў нехта з чырвоным ліхтарыкам.

Магда заціснулася ў кут — і таму, што месца было мала, і са страху. Пад нагамі нешта пахруствала... Цяпер, у цемры, усвядомілася, што яны не проста ў старым будынку, а ў склепе, за брамай на той свет, і страшна падумаць, што — пад нагамі... Кастуся стаў побач.

— Не бойся...

Раптам цемра выбухнула рогатам. І Магда інстынктыўна прыхінулася да Кастуся... Яны ўпершыню былі блізка адно да аднаго. Дзяўчына схавала твар у яго на грудзях. І страх знік.

Побач гучалі анекдоты пра «вучылак». Напэўна, беспрытульнікі, што збіраліся на гэтых могілках паўстагодзя таму, былі больш шчаслівяя, чым гэтых падлеткі ў скуранках,— яны не мелі, на каго крыўдаваць. А ў гэтых былі жывыя бацькі...

Агенчык цыгарэты з дзейным пахам пераплываў ад аднаго ценю да другога. Магда падумала, што і яны з Кастусём цяпер — цені... Плынь жыцця абцякала іх. Сэрца Кастуся білася моцна і хутка... І Магда адчула, што яе ўласнае сэрца зноў абрываецца і ляціць... Куды? Дзяўчына скаланулася...

Рука Кастуся асцярожна кранула яе валасы... Пагладзіла... Затрымалася... Ён тулуў яе галаву да сябе. Але ягоная рука дрыжэла... І Магда раптам зразумела, што ён адчувае тое самае, што і яна!

...І зямля загайдалася пад яе ногамі — сапраўды бы донне Харонавага чоўна. І, каб не знікнуць назаўсёды ў краіне ценяў, Магда ўхапілася за таго, хто стаяў з ёй побач і чыё сэрца білася ўсё хутчэй, хутчэй — быццам ён даганяў сваё скрадзенae шчасце...

— Нешта госці нашы прыціхлі...— Променъ ліхтарыка, як клінок, разануў па цемры.— Во, глянь, што робіцца! З кім жа тады дзяўчына заяву падавала? З гэтym хвастатым ці з тым дзядзькам?

Калі яны адышлі адно ад аднаго, за расчыненымі дзвярыма скляпення дрэвы велічна змыкалі ўсёмянья шаты, між лістоты міргала першая зорка, фізіяноміі падлеткаў у скуранках крыўліся ўсмешкамі, а Цяпа гаварыў:

— Та-ак... Недаглядзелі мы, хоць дзядзьку абыцалі. Трэба чырвонец саступіць.

Агонь і жалеза

Марк прынёс Магдзе белую куртачку і клапатліва дапамагаў зашпіліцца. Чырвоная сукенка хавалася пад белым, быццам правіна. Бялявы хлапчыска пералічваў грошы. Сто семдзесят рублёў. Падлеткі задаволена загулі.

— Ну што, у разліку?

Цяпа зрабіў рукой шырокі жэст.

— Арыведэрчы, Рома! Тупайце на ўсе чатыры.

— А паперы з гільзы? — азваўся Кастусь.

— А на паперы, я ж сказаў, цана спецыяльная.— Вочы Цяпты таксама ненатуральна блішчэлі. Відаць, «траўкі» Сева быў прынёс...

— Вы ж атрымалі за тыя паперы сто рублёў...

— А я фантазёр.

Магда адчула, што гэты чалавек на мяжы свядомасці. Марк цягнуў яе ў бок брамы, шэптам выказываючы ацэнку ейным разумовым здольнасцям, але яна марудзіла, прыслухоўваючыся да перамоў.

— Што вы хочаце яшчэ атрымаць? — Кастусь стараўся быць спакойным.

— А што трэба чалавеку для шчасця? Хлеба і відовішчаў! — Голос смуглявага гучай лена.— На хлеб мы ад вас атрымалі... Цяпер нам патрэбныя відовішчы.

Падлеткі пачалі наперабой выказваць свае пажаданні, спрэс непрыстойныя.

Цяпа спыніў іх:

— Каханне і смерць... Што яшчэ можа разагнаць нуду жыцця? Выбрайце. Або дзяўчынка пакажа нам стрыптыз... Зараз сцяннее, мы падсвецім ліхтарыкамі — прыгажосць на фоне магіл! Узбуджае! Не, не, ніякага гвалту. Сеанс дзесяць хвілін — і паперы вашыя.

— Цяпа ў нас паэт! — горда прагаварыў налыса стрыжаны хлапчук.

— Гэта проста пераходзіць усе межы! — зароў Марк.— Ану, пайшлі адсюль! — і тузануў Магду за руку.

— Стрыптызу не будзе. А што за другім разам? — гэтак жа спакойна спытаў Кастусь.

— Або хто-небудзь з вас пайграе са мной у ножычкі.

— Па якіх правілах?

— Сам-насам, да першай крыўі.

— Неціка-ава. Давайце да трэцяй,— працягнуў хтосьці з падлеткаў.

— Да сёмай! Гэта крута!

— Добра, давайце да сёмай...

Свято ліхтара ля касцёла дазваляла разглядзець, як блішчашь вочы чалавекаў у скуранках.

— Даў ці маеш патрэбнае нам?

Адзін з хлапчукоў — яго зусім разабрала «траўка», так што хістаўся чарацінай,— дастаў з чорнага пакета

пляскатую кардонную каробку і працягнуў смутгяваму.
Той няспешна зняў накрыўку.

— Вось... Падыдзі зірні...

Кастусь коратка ўздыхнуў:

— Яны...

— Вы сабе як хочаце, а я ў гэтым шоу не ўдзельнічаю.—
Голас Марка грымеў на ўсе могілкі.— У мяне яшчэ
двацаць рублёў ёсць, бярыще, і разышліся.

Цяпа скрывіўся:

— Схавай грошы, дзядзька. Давай, Сева, падпалі
паперкі. Відаць, пакупнікам яны без патрэбы.

На рагу першага аркушыка расцвіла чырвоная кветка...

— Марк, Магда, ідзіце дамоў,— цвёрда сказаў Кастусь.—
Гэта ўжо мая справа.— І да смутгявага: — Давай
пагуляемся ў ножычкі.

Смутгавы задаволена ўсміхнуўся і пацягнуў маланку на
скуранцы.

— Распранайся да пояса...

— Не трэба! Лепш я...— Магда вырвалася ад Марка,
адбеглася і дрыготкімі рукамі пачала расшпільваць куртку.

— У-у-у! — зацікаўлена загулі падаеткі.

Але Кастусь раўнуш:

— Калі ты зараз гэта зробіш, я буду гуляць у ножычкі з
усімі імі! Марк, чаго чакаеш, забірай яе!

Магда адчула, як дужыя руکі Марка адрыываюць яе ад
зямлі і ён нясе яе да выхаду з могілак, нягледзячы на
пратэсты. Ужо ля брамы іх дагнаў адзін з хлопчыкаў.

— Вы... гэта... міліцию не клічце. Цяпа майстар.
Насмерць не зарэжа. Падрапае толькі... А калі мянты
падыдуць, гамон хвастатаму. Цяпа любіць, каб сумленна
ўсё было.

Магдаліна плакала ля белай брамы і рвалася на могілкі.
Марк затуляў яе ў абдоймы, штосьці супакаяльнае
нашэнтваў, спрабаваў адвесці далей... Дарэмна. Ну не
будзеш жа ў цэнтры горада цягаць на плячы дзяявуло! На
іх і так азіраліся рэдкія прахожыя. Дзейнічала толькі
пагроза, што, калі яна не перастане раўці, зацікаўіцца
міліцыя, і Цяпа вырашыць, што гэта несумленна. А з
могілак даносіўся вясёлы хор: «Тры! Чатыры! Пяць!», нібыта
там гулялі ў жмуркі.

Вароны зашумелі ў чорных нетрах шатаў, быццам паўз
іх праляцела нечая душа.

— Се-ем!

Магда вырвалася з абдоймаў Марка і кінулася па
цёмнай прыса-дзе, далёка ў канцы якой гарэў агенчык
над дзвярыма касцёла, як сумны анёл.

Цішыня палохала. Ад яе спынялася сэрца... Між магілаў
павольна рухалася чыясыці постаць...

— Кастусь! Што з табой?

У святле ліхтара Магдзе падалося, што ён памірае,—
спрэс заліты крывёю. Хлопец прыціскаў да грудзей свой
заплечнік у цёмных плямах і ўсміхаўся.

— Усё нармальна... Толькі драпіны. Праўда, Цяпа
перамог — чатыры — тры на яго карысць. Але нават
паабяцаў прыйсці на краязнаўчы гурток.

— Прыдурак! — прашыпеў скрозв зубы Марк.— Паперы
дзе?

— Тут...— Кастусь паказаў на заплечнік.

— Давай... Яны ж належаць Магдзе, ты сам казаў.

Кастусь паслухмяна адкрыў заплечнік. Марк выхапіў
каробку, загорнутую ў чорны пакет, і паклаў у свой
дыпламат.

— Магдаліна, пайшлі...

— А ён?

— О Госпадзе, калі ж гэта скончыцца!

Марк дастаў з партманета грошы і раздражнёна
працягнуў Кастусю:

— На табе тры рублі на таксі.

Той адмоўна пакруціў галавою.

— Дзякую, свае ёсць. І зайдзі вянту дзвесце рублёў.

Ялецкі толькі фыркнуў:

— Янку свайму вернеш. Ягоныя грошы.

Магда вырвала руку з рукі жаніха.

— Якое таксі... З яго ж кроў капае!

— Перажыве...

На асветленай вуліцы Кастусь прагаварыў, гледзячы ў
зямлю:

— Даруйце, калі ласка... Бывай, прынцэса.
І пайшоў...

І яны ўжо ніколі не...

Гэта сапраўды горш за смерць!

— Кастусь! Пачакай!

Магда расшпіліла куртку, сарвала з сябе, працягнула Марку.

— На... I аддай мне, калі ласка, паперы дзеда. Я іду з ім.

З Кастусём.

Марк не зреагаваў, толькі здзіўлены падняў бровы.

— Магдаленка, я ўжо прывык да тваіх выбрыкаў. Але мусіць жа быць мяжа? Не забывай, што мы пачалі сямейнае жыццё.

Але Магда наблізілася да Кастуся, і яе зялёныя очи палалі.

— Ты кахаеш мяне?

Кастусь памаўчаў і сказаў вельмі проста:

— Я б памёр за цябе,— зірнуў на Ялецкага: — Прабач, Марк. Я праўда гэтага не хацеў.

— Ты проста нягоднік,— пагардліва азваяўся той і звярнуўся да нявесты: — Магда, не дуры. Пасля сама будзе вельмі шкадаваць.

— Прабач, Марк. Можа, я і пашкадую, але...

— Ты не пашкадуеш, прынцэса!!!

Кастусь схапіў дзяўчыну на рукі, падняў над сабой, закружиў:

— Я хачу трох сыны-каракеўчы і трох дачушкі-принцэсы!

— На сваю мэнэсайскую зарплату карміць іх будзе?— Сталёвы голас Марка вярнуў закаханых на зямлю.

Магда падбегла да жаніха — абразліва шчаслівая.

— Марк, міленыкі, я нічога не могу змяніць. Ты мужны, добры... Аддай мне рука піс і... даруй.

У прывідным святле ліхтара твар Марка здаваўся сапраўды высечаным з каменю.

— Гэта мая памылка. Трэба было зрабіць цябе жанчынай. Ты ж усё роўна вернешся да мяне! Хто яшчэ будзе з табою так нянькацца? А паперы, пррабач, я пакіну сабе.

— Чаму? — разгубілася Магда.

— Таму што напачатку імі павінны заняцца адпаведныя органы. А то налятуць зараз усялякія энтузіясты з хвосцікамі...

Кастусь неўразумела паспрабаваў усміхнуцца:

— Марк, ты жартуеш?

— Мне не да жартаў, як ты мог бы здагадацца.

Кастусь збялеў.

— Гэта... гэта подла!

Магда маліла:

— Марк, дарагі... Я разумею, гэта тваё самалюбства...

Але столькі жанчын мараць пра такога мужчыну, як ты! Ты для мяне проста занадта добры. Я не падманвала — я праста не ведала, што такое каханне. Прашу, не рабіся ворагам. Ты ж не хочаш сапраўды перадаць паперы майго дзеда гэтым...

— Не толькі хачу, але і павінен,— важка, нават насмешна сказаў Марк і рушыў да аўтобуснага прыпынку.

— Стой! — кінуўся ўслед Кастусь.— Аддай рукапіс!

— Забяры, падонак, як забраў маю нявесту! — Марк раптам зрабіў рэзкі рух рукой, і Кастусь сагнуўся напалам, хапаючы ротам паветра. Але зноў дагнаў Марка...

Яшчэ хвіля, і яны ўдвух пакаціся па зямлі... Марк падмяў пад сябе хлопца і біў з такой злосцю, што Магда падумала — заб'е... Але вось наверсе — Кастусь...

— Магда! Дыпламат!

Дзяўчына кінулася да Марковага чамаданчыка, паспрабавала ад-крыць...

Проста ля іх спынілася міліцэйская машына. Троє здаровых міліцыянтаў расцягнулі ваякаў.

— Супакоіцца! Вашы дакументы!

Марк дастаў з задняй кішэні нагавіцаў чырвоную кніжачку, разгарнуў... Міліцыянт, што трymаў Ялецкага за каршэнь, адышоўся і разам з двумя саслужыўцамі ўзяў пад казырок.

— Якія будуць распаратджэнні?

Марк змрочна абрэс безнадзеяна сапсаваны касцюмчык.

— Забярыце ў дзяўчыны дыпламат. Давайце сюды...— Адчыніў, упэўніўся, што каробка на месцы.— Завязіце мяне на Валадарскага.

— А з гэтымі што рабіць?

Ялецкі азірнуўся на Магду і Кастуся. На хвілю яго вочы бліснулі нянаткі і жорсткая ўсмешка перакрываўла вусны. Але змянілася стомай.

— Адпусціць...

Машына ад'ехала. Цікаўныя, што на разумнай адлегласці назіралі за сцэнай, расчараўана вярнуліся на прыпыннак. А пацалункі, абдоймы — падумаеш, відовішча...

Яны пайшли пешкі. Праз аксамітную цемру — дзве іскрынкі, якія свяціліся адна для адной. Час ад часу яны спыняліся і зліваліся ў адну.

— Я б цяпер пераплыў Дняпро! — мройна прагаварыў хлопец.

— А мне б цяпер хлеба з салам,— гэтак жа мройна прагаварыла дзяўчына, прыхінуўшыся галавой да пляча свайго спадарожніка, і рассміялася: — А яшчэ кажуць, што каханне адбірае апетыт!

— Даўк у мяне ж засталіся піражкі, што ты не даела! — узрадаваўся хлопец.— Адзін знайдзеца для прынцэсы напэўна...

Кастусь палез у свой заплечнік і раптам замёр.

— Што з табой? — спалохалася Магдаліна.

— Ты ведаеш... Цяжка паверышь, але... Марк, здаецца, забраў пакет з тваімі піражкамі!

— Ты хочаш сказаць...

— Вось ён, рука піс!!!

У свяtle ліхтара Магда прачытала першыя радкі, напісаныя на пажаўцелай паперы цвёрдым круглым почыркам, і ледзь не выпусці-ла сшытак:

Толькі магілы ёсць у мяне.

Траву па-над імі вецер кране...

Можа, гэта сон? Гэта ж яе вэршы?!!

Але далей ішло іншае:

Я да сваіх не ўздымуся нябёс.

Толькі магілы — шлях мой і лёс.

Бедны нашчадак, за спадчыну гэту
Не папракай небараaku-паэта.

Разам з табой на пагост уздымусь.

Спіць у магілах мая Беларусь.

Эпілог

Хлопец гадоў дваццаці шасці, з сабранымі на патыліцы ў хвосцік валасамі і ўсмешлівымі вуснамі, і зеленавокая дзяўчына, гнуткая, як лазінка, схіліся, абняўшыся, над вялікім пісьмовым сталом з чорнага дрэва. Перад імі ляжалі разгорнутыя часопісы. У маладых людзей быў аднолькавы выраз твараў — з адбіткамі шчасця, не хвілінага, бурлівага, а такога, што расце свойскім дрэўцам у садзе тваіх будняў і непрыкметна мацнее з году ў год.

— «Вернутыя вершы»... Усёткі неяк банальна назвалі...

— Нічога, галоўнае — публікацыя з'явілася! Водгукай колькі! І добра, што дамагліся прыпіскі — «З асабістага архіва Магдаліны Дарбут-Сташынскай». Цяпер твае правы ніхто не аспрэчыць.

— Затое пачнуць казаць, што я дзедавы вёршы выдаю за свае...

— Не бойся. Твая падборка даказала, што ты самастойны паэт, са сваім бачаннем свету. Гэтага не падробіш. І добра, што абедзве публікацыі з'явіліся адначасова.

— Магчыма... — задумліва сказала дзяўчына. — А што ты даведаўся пра Хмеля?

— Ведаеш... — Хлопец адхінуўся ў крэсле, падбіраючы слова. — Нам цяжка іх судзіць. Невядома, якое пекла яны прайшлі, хто і чым кіраваўся. Я магу толькі прыблізна аднавіць падзеі. Твойго дзеда, беларускага карала, сябры бераглі ад найменшых падазрэнняў. Калі началі арыштоўваць, ён быў апошні, каго маглі западозрыць. І на допытах ніхто са змоўшчыкаў яго не назваў. Але ў гэты ж час арыштавалі тваю бабулю. Не ў сувязі з гэтай справай. Напэўна, у цябе ейны харектар. Іван Хмель выкупіў яе волю тым, што здаў яе мужа. Потым спрабаваў загладзіць віну, ладзіў каралю пабег. За што і быў зноў арыштаваны. Ну а падрабязнасці — «навечна канулі у Лету, і толькі бурбалкі пайшли». Бог усім судзя...

— І застаюцца нам адны магілы... — Дзяўчына засланіла твар тонкімі рукамі. І раптам адчула, што на палец, побач з заручальным пярсцёнкам, слізнула нешта халоднае і цяжкое...

Просты жалезны пярсцёнак з роўнаканцовым крыжам.

— Не, гэта не той самы... — прагаварыў Кастусь, цалуючы руку жонкі. — Я замовіў дакладную копію. Няхай пераходзіць далей, з пакалення ў пакаленне, так?

— Кр-р-рум! — пацвердзіў нехта за іх спінамі, узнёшы такі вецер сваім з'яўленнем, што старонкі часопісаў пачалі перагортваща.

— Карлуша! — Хлопец і дзяяўчына са смехам азірнуліся.

Крумкач тупатаў па падлозе, пазіраючы разумнымі чорнымі вочкамі. Ён ведаў, што ўсё мінае...

Але ёсьць ніці, якія ўплятаючца ў сувой часу рознакаляровымі сцяжынкамі, то знікаючы, то зноў выходзячы на шэрую паверхню.

Хто ведае, можа, мой ці ваш лёс — таксама працяг, частачка гэтай каляровай ніткі.

І хто мы такія, каб ірваць і зблытваць ніці ў тым, што сатканы не намі?

— Слухай, а Цяпа прыйшоў у бібліятэку, на краязнаўчы гурток. І разам з гэткім лысым хлапчыскам прывалок два магільныя крыжы васемнаццатага стагоддзя — на звалцы адкапалі! Загадчыца бібліятэкі пералякалася. Цяпер у экспедыцыю да Янкі папрасіўся. І яшчэ двое з ягонай каманды. Жыве Беларусь!

Жыве.

2001

ДАБРАДЗЕЙНЫЯ

Апавяданне

Няма такой
дабрадзейнай жынчыны,
якой не абрыйда б яе
дабрадзейнасць.

Ф. Ларашибуко

Няма жанчыны няшчаснейшай, чым дабрадзейная.

Асабліва калі табе за трყаць, і ты ўжо ...нащаць гадоў жонка мужа, які не адрознівае Пікаса ад Маціса, і восень сёлета загасцілася, і сунуцца колы твайго лёсу па выбітай калійне — і, можа, ніколі, ніколі не збочаць...

Лілія Іванаўна, дызайнер па інтэр'ерах, стаіць на ўласнай кухні, падперазаная фартухом у буйныя гарохі, і падазронна вывучае аркуш, які дастала з прыгожага канверта з выявай залатой кветкі. Гэта запрашэнне на чарговае пасяджэнне клуба дабрадзейных жанчын «Белая лілея». Лілія Іванаўна ніколі не чула пра існаванне такога клуба... Але месца пасяджэння ўказана самае прэстыжнае — там, дзе, як вядома з газет, бываюць зоркі і куды прыходзяць высокапастаўленыя асобы. Надрукаваны і тэзісы клуба — кактэйль цытатаў з Бібліі, Агні-ёгі ды модных філосафаў. Трэба ж, які тытул — дабрадзейная жанчыны! Самі сабе яго прысвоілі?

Калі не розыгрыш, дык тутэйшая мадыфікацыя сініх панчох. И Лілія Іванаўна хавае канверт на кухоннай паліцы, між кніг па кулінарыі.

Пакуль Лілія Іванаўна рыхтуе вячэру мужу і дачцэ, давайце бліжэй пазнаёмімся з гэтай, трэба прызнацца, досьць шараговай кабетай. Лілія Іванаўна працуе ў адной так званай сумеснай фірме. Праўда, не так даўно. Да гэтага сядзела ў дзяржаўным праектным інстытуце. Прэекты яе рэгулярна перамагалі на прафесійных конкурсах, але зарплата затрымлівалася не менш рэгулярна... Да таго ж пагроза скарачэння... Вось і пайшла

на вольны хлеб. Пра афармленне Лілія Іванаўнай адной прэстыжнай крамы нават двойчы згадвалася ў газетах. Атрыманую валюту за гэтую працу Лілія Іванаўна аддала мужу. Той схаваў нязвыклыя для сям'і зялёныя паперкі на чорны дзень... І яна забылася на іх. Но не належала да тых жанчын, што купляюць сабе французскія духі і сумачкі з кракадзілавай скury за кошт сямейнага бюджету. І ўвогуле аддавала мала ўвагі свайму знешняму вобліку, наконт якога не мела, дарэчы, ніякіх ілюзій. Не ўсім жа быць каралевамі прыгажосці!.. Прывыкла ад часоў студэнцкага юнацтва да самаробных упрыгожанняў са скury і дрэва, сумачак-торбачак, някідкай касметыкі. Абутак і адзежу можна купіць і ў дзіцячай краме — там ёсць «дарослыя» памеры, толькі мадэлі прасцейшыя і таннынейшыя... Па-літо дзесяць гадоў — накінула зверху шаль, надзела капялюшык — вось і шарм! Хоць пры жаданні магла і апрануцца — муж, пабадзяўшыся беспрацоўным, уладкаваўся наладчыкам тэхнічнага абсталявання ў Палацы сучаснай моды... Але — ну, якая такая глабальная розніца між памадай за сем тысяч і сто тысяч, ботамі з натуральнай скury і штучнай... І нашто залатыя пярсцёнкі, калі срэбныя высақародней?

Не разумела Лілія Іванаўна і тых сваіх сябровак, што хваліліся любоўнымі прыгодамі. Іх вазілі на іншамарках, вадзілі ў рэстараны, частавалі цукеркамі з шампанскім...

Не тое каб Лілія Іванаўна не хацела цукерак з шампанскім... Але ў яе была натуральная грэблівасць да лёгкіх паводзін. Дапусціць да сябе чужога мужчыну — усё роўна што пакарыстацца чужой зубной шпоткай. Нехта зробіць гэта без рэфлексіі, другога — званітве...

Не дзіва, што Лілію Іванаўну практычныя людзі лічылі наўнай дурнічкай: не ўмее жыць...

Хоць і зайдзросцілі ўпрайгатай гэтай дурнічцы... Ой, як зайдзросцілі!.. Усе гэтыя модныя прыгажуні, не абцяжараныя сям'ёй, разумніцы і ганарлукі. Проста самотныя кабеты... Хоць Лілія Іванаўна пра іх зайдзрасць нават і не здагадвалася.

— Мама, есці давай!

— Жоначка, з голаду паміраю! — даносяцца з вітальні галасы.

І Лілія Іванаўна таропка падае на стол.

Снег усё не выпадаў. Гараджане паныла тупалі па мокрым асфальце, які люстраваў іх шэрыя твары. Лілія Іванаўна забылася пра таямнічае запрашэнне. Але неўзабаве ўвечары да іх у каватэру патэлефанавалі. Трубку ўзяў муж. Пасля некалькіх слоў ён змяніўся з твару, чамусыці пачаў вольнай рукой падцягваць свае спартовыя штаны, прыгладжваць рэдкую чупрыну. Страціў усю мужчынскую паважнасць.

— Зараз, зараз... Адну хвілінчуку... Я яе паклічу...

Па энергічнай мужавай жэстыкуляцыі Лілія Іванаўна зразумела, што тэлефануе нехта асабліва важны. Сапраўды — гэта аказалася Леакадзія Сямёнаўна, дырэктар Палаца сучаснай моды, дзе працаваў муж. Дырэктарку за вочы звалі Цэрберка, і ўсе баяліся яе, як агню.

— Вы не забыліся, Лілія Іванаўна,— нечакана салодка гучала кантральта дырэктаркі,— што заўтра пасяджэнне клуба «Белая лілея»? Спадзяюся, запрашэнне атрымалі своечасова? Я — сябра праўлення клуба. Будзем рады вас бачыць.

Цяпер ісці трэба было абавязкова...

У горадзе аказалася не так ужо мала дабрадзейных жанчын. Не менш за пайсотню. І выглядалі яны менавіта так, як павінны быті выглядадаць,— ніякіх міні, ніякіх дэкальты, яркай касметыкі. Прычоскі — строгія вузлы на патыліцах ці немудрагелістыя стрыжкі. У многіх — акуляры. Што ж, прынамсі, знешне яна не вылучаецца... Лілія Іванаўна сядзела за кутнім столікам з шэрага мармуру і сплохана разглядала невядомыя далікатэсы: нешта падобнае на марскую капусту, загорнутую ў чырвоныя скрылёнкі, рознакаляровыя жэле ў метаўых ракавінах, маленькія бутэрброды, нанізаныя на шпількі,— канапэ яны называюцца, ці як? Адзінае, што можна было браць, не баючыся парушыць этикету,— высокая шклянка з кактэйлем... Кектэйль аказаўся безалкагольны і даволі гідкі на смак. І ўвогуле ўся зала была такая халодная, вялікая, няўтульная... Шэры мармур сцен, люстранныя калоны... Цымянае свято белых пляскатых плафоніаў... Не, імпрэза ніяк не прыпадабнялася да звычайнай вечарыны. Хаця б таму, што наводзіла сум нягучная арганная музыка. І тое, што ў зале прысутнічалі адны жанчыны. І засяро-

джаныя аблічны, і строгая вопратка. І незразумелае адчуванне нейкай... тэатральнасці таго, што адбывае ѡца. Вось і дырэктар Палаца сучаснай моды, мажная, гучнагалосая, у чорным касцюме з белым кантам... А вось... ну так, гэты твар Лілія Іванаўна неаднойчы бачыла на экране тэлевізара. А гэта... Ну так, жонка... не будзем называць чыя.

Вызначыла яна і яшчэ адну заканамернасць: у клубе не было занадта старых і маладых. Усе — кабеты так званага сярэдняга ўзросту.

Між тым арганная музыка зацікла. За маленькі столік з мікрофонам у цэнтры ўселася жанчына ў белай сукенцы, з тварам прыемным і прыветным, але занадта ўладным. Лілія Іванаўна вырашыла, што гэта старшыня клуба.

Жанчына ўпэўнена загаварыла:

— Вітаю шаноўных сяброў клуба «Белая лілея» і кандыдатаў у сябры! Дазвольце нагадаць, што клуб аб'ядноўвае жанчын, якія адпавядаюць высокаму цэнзу па трох паказальніках: маральнасць, інтэлектуальнасць, грамадская значнасць. Мэта клуба — супольнымі намаганнямі спрыяць выратаванню грамадства. У космае жаночы і мужчынскі пачаткі — «інь» і «янь» — злучаны непадзельна. Толькі іх сінтэз спараджае гармонію светаўладкавання. Сёння ў нашым хворым свеце стваральная энергія «інь» амаль не запатрабаваная. Мужчыны стварылі свой агрэсіўны свет са сваімі каштоўнасцямі. І горш за ўсё, што гэтыя каштоўнасці сталіся адзіна рэальнымі для большасці жанчын, патэнцыяльных носьбітаў энергіі «інь». Так званае вольнае каханне, якое марнует вялікую таямніцу нараджэння жыцця, узаконілі яны, мужчыны, бо «янь» па прыродзе сваёй — хаос, неўпарадкаванасць, экстрапалацыя. Улада зброі і грошай — гэта фетышызм мужчын... А жанчына прывыкла глядзець на сябе як на частку мужчынскага свету і недахоп у сабе якасцей, уласцівых мужчыне, лічыць сваімі недахопамі. А якасці, уласцівия толькі жанчыне, таксама лічацца яе недахопамі... Поспех жанчыны ў грамадскім жыцці, творчасці ў першую чаргу сустракае ѡца непрыязна жанчынам! Існуе пагроза выраджэння энергіі «інь». І тая, што хоча зрабіцца яе носьбітам і правадніком, выканайцай місіі сусвету, мусіць

адрознівацца високімі маральнымі якасцямі. Сям'я і мацярынства павінны быць для яе непарушнымі святынямі — вялікі грэх траціць энергію «інь» па-за арэолам сямейнага агменю. Адначасова жанчына мусіць выявіць свой інтэлектуальны і творчы патэнцыял у карысным для грамадства рэчышчы, заняць пэўнае месца ў соцыуме і спрыяць у выкананні місіі такім жа носьбітам энергіі «інь». Як бачыце, наша арганізацыя моцна адрозніваецца ад прымітывных феміністyczных арганізацый, таму што толькі дабрадзеянасць і крышталёвая чысціня ставяць жанчыну на вяршыню светастварэння, а зусім не вольнае каханне і перайманне мужчынскіх якасцяў.

Зразумела, знайсці асоб, якія б адпавядалі гэтым патрабаванням, а значыць, і прынцыпам нашага клуба,— вельмі і вельмі нялёгка. Кожная кандыдатура паддягае пільнаму вывучэнню. Любое парушэнне аднаго з прынцыпаў — аўтаматычнае выключэнне з клуба. Таму на сёняня ў клубе налічваецца шэсцьдзесят чатыры паўнавартасныя сяброўкі, уключаючы філіялы клуба ў іншых гарадах, — і ўсяго тры кандыдаткі...

Лілія Іванаўна ўся сцялася, бо была ўпэўнена, што на яе звернуць увагу... Але старшыня толькі прапанавала даць слова музыкам і запрасіла ў залу струнны квартэт з Аўстріі.

У квартэце таксама аказаліся адны жанчыны.

Лілія Іванаўна пацягвала свой гідкі кактэйль і не магла даўмецца, у чым сэнс гэткіх занудных пасяджэнняў. Дакладна, сінія панчохі, як яна і думала... І чаго яе так настойліва сюды запрашалі? Увесе вечар праседзела ў цёмным кутку... Праўда, пэўна, ад хвалявання, мроілася нечая пільная ўвага да сваёй сціплай асобы... Але, апроч імгненных выпадковых позіркаў, Лілія Іванаўна прыкмет увагі не выявіла.

Вечарына скончылася нечакана хутка. Пасля выступу струннага квартэта прысутныя палюбаваліся слайдамі пра старажытныя абразы Божай Маці, праслухалі кароткую лекцыю і пачалі разыходзіцца. Ужо на выхадзе Лілія Іванаўна азірнулася і заўважыла, што некаторыя жанчыны знікалі за невялікімі дзвярыма між дзвюма люстранымі

калонамі... Што ж, якая ёй справа... Няма ў яе жадання ўступаць у гэты клуб...

Жыццё не змянялася. Хіба што аднойчы ў паштовую скрынку ўкінулі асобна выдрукаваныя правілы ўступлення ў клуб «Белая лілея» — тое самае, пра што гаварыла старшыня. Жартам Лілія Іванаўна ўжо не магла гэта лічыць, але ставіцца сур'ёзна... Нават мужу не магла як след пераказаць, што чула на пасяджэнні,— нейкія «інь», «янъ»...

Пасля першага поспеху з'явіліся заказы на афармленне інтэр'ераў самых розных устаноў, і Лілія Іванаўна пачала браць працу дахаты. Хто не спрабаваў залезі ў перапоўнены тралейбус з двумя планшэтамі метр на метр — не зразумее, наколькі Лілія Іванаўна была аднойчы ўдзячная незнаёмаму блакітнавокаму мужчыне, які заходзіў у тралейбус перад ёй, падхапіў ейныя планшэты і трymаў над галавой на выцягнутых руках аж пяць прыпынкаў. Шчасце яшчэ, што ён выходзіў разам з ёю.

Не варта заводзіць знаёмства з жанчынай, якая толькі што выйшла з грамадскага транспорту. Капялюш у яе набакі, двух гузікаў на паліто не хапае, і крылцы яе анёла-ахоўніка пакамечаныя.

— Вы павінны ездзіць на машыне.— Незнамец аддаў планшэты Ліліі Іванаўне.— Бачыць вас у натоўпе — усё роўна што трапічнага матыля ў адзежнай шафе...

І пайшоў. Лілія Іванаўна толькі цяпер разгледзела, што незнамец высокі і дужы і надзіва элегантны. На машыне!.. «Ха-ха-ха» трыв разы... Паправіла капялюш, планшэты пад паху — і наперад, да сваіх каструляў...

На наступны дзень Лілія Іванаўна зноў сустрэлася на прыпынку з тым... блакітнавокім. Шчыра кажучы, паспрабуй ён неяк загаварыць, пазнаёміцца, Лілія Іванаўна без ваганняў адышыла б яго. Уся яе адпрацаваная сістэма самаабароны мабілізавалася б... Але мужчына стаяў на другім канцы прыпынку і нават не глядзеў на выпадковую спадарожніцу. Неяк само собой атрымалася, што ён зноў падхапіў яе планшэты. Прычым асаблівай радасці з гэтага не выявіў. Яна нават адчула сябе вінаватай — стварае абставіны, калі добрае выхаванне прымушае чалавека займацца цяжкай, няўдзячнай

працай... Бо сама Лілія Іванаўна, відаць, сёння не справілася б са сваёй ношай і, як часта даводзілася рабіца, прайшла б два прыпынкі да трамейбуснага кальца, дзе лягчай сесцы.

Незнаёмец без усякіх каментарыяў аддаў Ліліі Іванаўне планшэты, ветліва развітаўся і пайшоў у свой бок. Так што ёй нават зрабілася крыўдна — мог бы нешта й сказаць...

Усю ноч ішоў нудны даждж, які па логіцы прыроды даўно мусіў быць снегам. Вечер штурляў у акно мокрыя лісты, ужо не жоўтыя, а цёмна-каралінгевыя, амаль чорныя,— нібыта стукаліся ў шыбу прывідныя руکі... Штучная скора боцікаў патрэскалася, і Лілія Іванаўна дарэмна шукала на прыпынку — спрэс лужыны — месца, дзе праз ненадзейныя падэшвы не прасочвалася б вада... Незнаёманца на прыпынку не аказалася. Лілія Іванаўна адчула такое расчараўванне, што сама сабе здзівілася. І яшчэ больш засмуцілася з сябе, калі ўзрадавалася, пабачыўшы яго праз дзень... Спадарожнік зноў дапамог Ліліі Іванаўне несці планшэты, але не развітаўся на прыпынку. Сёння яму трэба было зайсці ў краму, што каля яе дома, і яны пайшли разам.

— Прабачце за нахабства, але хацелася б даведацца, што за таямнічыя прадметы выпала мне несці. Вы мастак?

— Не, дызайнер... Афармляю інтэр'еры.

— Як цікава... А я — музыкант, віяланчэліст.

Размова завяла Лілію Іванаўну і яе планшэтаносца ў такія інтэлектуальныя вышыні, калі сама сабе радуешся — якая ж ты разумная ды эрудзіраваная...

Ля крамы мужчына развітаўся, не зрабіўшы ніякіх закідаў на далейшае знаёмства. Нават імя не папытаўся...

Надышлі выхадныя. Муж Ліліі Іванаўны праводзіў іх перад тэле-візарам — глядзеў усё запар, аддаючи перавагу баевікам. А яна адводзіла душу — займалася інтэр'ерам уласнай кватэры. Уласна кажучы, Лілію Іванаўну нельга было назваць добрай гаспадыніяй. Пра што ніколі не забывалася нагадаць свякруху. Не ляжала ў ейных шафах адзенне роўнымі стосікамі, не без плямаў былі кашулі ейнага мужа... Дый мыў іх найчасцей ён сам. Затое аздабленне кватэры было адмысловым. Нібыта нічога шыкоўнага — але адчуванне шыку... Вока не ведае, на чым спыніцца. Збаны з непаліванай гліны, сухія кветкі,

самаробныя дыванкі, карункавыя сурвэткі, плеценея з лазы крэслы, неверагодныя накідкі з кавалачкаў скуры і футра... Галоўная цяжкасць для Лілі Іванаўны была не ў тым, каб стварыць такую абстаноўку, а адстояць самое права на яе існаванне... І вольны час яна траціла не на прасаванне, гатаванне ці цыраванне, а на выраб новых сурвэтачак ці фігурак з саломкі і лёну, маляванне карцін ды іншае... Тут бы і разжышца капейчынай з пабочнага промыслу, але кожны свой выраб Лілі Іванаўна неверагодна ашчаджала, кожны здаваўся ёй непаўторным, часткай сябе, таму і дарыла з цяжкасцю, адрываючы... І ніколі падоранае не забывала. Хутчэй на апошнія грошы купіць падарунак...

Але цяптер, перабіраючы стракатыя шматкі, думала яна не пра тое, што з іх прыфантазіруе, а пра блакітнавокага незнамца... Міжволі парандыювалася яго з мужам... Упершыню за ...наццаць гадоў шлюбу падумалася: а што, каб той, другі, быў на месцы гэтага?..

Фу, сарамацішча... Захоўваць столькі гадоў цнатлівасць (па вы-значэнні Эмануэль, цнатліўка — жанчына-аднамужніца), каб загарэцца выпадковым чалавекам, закруціць думкі вакол нічога, фантазіі, пустэчы... Намарыць сабе можна такое, што пасля не выблытаешся з уласных думак. Ну што было? Міжвольны дотык рук, размова пра мастацтва...

У яе хопіць сілы волі, каб выкінуць з галавы гэтае насленнё...

А ў панядзелак ён сустракаў яе на прыпынку з букетам жоўтых лістоў.

Яго звалі Валерый Паўлавіч.

На развітанне ён пацалаваў ёй руку.

Лілі Іванаўна руку вырвала і заявіла, што яна прыстойная жанчына і няхай ён не спадзяеца на нешта... І ўвогуле няхай лепш не трапляеца ёй на вочы... У яе сям'я... Любімы муж... І не трэба ўскладняць жыщё ні сабе, ні іншым...

Прыйшла дадому і расплакалася.

З клуба «Белая лілея» рэгулярна дасылалі літаратуру ў падтрымку і прапаганду жаночай дабрадзеянасці. З мужам надарылася некалькі надарэчных сварак. Дачка

прынесла са школы двойку па рускай літаратуры. І колькі ні называй сябе дурніцай, нічога не зменіцца...

Раніцай нарэшце выпаў снег. Ён сыпаўся мокрымі камякамі, і не было ў ім нічога ад карункавай зімовай казкі, адно нежышцёвая, нялюдская туга... На прыпынку тапталася некалькі чалавек, некаторыя яшчэ ў асенніх паліто, змерзлыя і злыя... Валерый не відаць... Хаця... За пластыковым шчытом нібыта знаёмая сіняя куртка... Ён...

Але неяк дзіўна стаіць, нібыта ногі не трymаюць... П'яны? Абсей на зямлю... Лілія Іванаўна, з некаторай грэблівасцю, падышла да яго... І сэрца яе абрывнулася. Валерый са скryваўленым тварам, у падранай куртцы, але — зусім не п'яны, толькі надзвычай бледны, спрабаваў узніцца на ногі, адышці ад яе, схавацца...

— Прабачце, я не хацеў парушаць слова... Затрымаўся тут выпадкова... З нагой нешта...

Лілія Іванаўна з жахам глядзела, як Валерый Паўлавіч заціскае насоўкай глыбокую драпіну на лбе і кроў цячэ па пальцах, капае на снег...

— Вы... вы пабіліся? Вас абрарабавалі? Трэба «хуткую дапамогу», міліцыю...

— Міліцыю?! — ён нечакана рагатнou.— Прабачце, Лілія... Якраз з міліцыяй нядайна і сустракаўся... Не, я не бандыт. Мы ўчынілі пікет з патрабаваннямі прыбраць адну ваеннную базу... Я — пацыфіст...— Валерий Паўлавіч прадэмансстраўя значок на куртцы — нешта падобнае на перавернутае дрэва ў крузе. — Не палохайтесь, нічога страшнага не адбылося. Ва ўсім свеце пацыфісты ўчыняюць падобныя акцыі, і ва ўсім свеце іх б'юць...

Лілія Іванаўна слухала і халадзела. Нешта новае, незвычайнае ўваходзіла ў яе жыццё. Ніколі не мела яна дачынення ні да якіх палітычных суполак, чужымі здаваліся ўсе мітынгі і дэмансстрацыі... Чаго мітусіцца? Улада — брудная справа, палітыка — таксама. І трэба як мага далей трymацца ад іх. Адзіная рэальнасць — сям'я і творчасць... І вось, калі ласка,— скryваўлены пацыфіст з разагнанага пікета, якому міліцыянт выкруціў нагу і разбіў лоб...

— Трэба патэлефанаваць каму з вашых сямейных... — Лілія Іванаўна ўсё не наважвалася ўзяць на сябе кlopат пра гэтага... герайчнага, але ўсё-ткі чужога мужчыну.

— Няма каму тэлефанаваць.

— Вы... нежанаты? — пытанне вырвалася мімаволі.

— Быў... Не, мая былая жонка — цудоўны чалавек...

Проста яна знайшла лепшага. У яго свая фірма, ён можа забяспечыць ёй тое жыццё, якога яна заслугоўвае...

На працу Лілія Іванаўна ў гэты дзень не паехала.

Кватэра Валерыя Паўлавіча месцілася на апошнім паверсе дзеяціпавярховіка непадалёк ад дома Лілія Іванаўны — ягоны дах быў відаць за дрэвамі скверыка... Валерый Паўлавіч, распрануты па пояс, нахіліўся над ваннай, а яна змазвала ёдам яго баявыя драпіны. Валерый Паўлавіч, нягледзячы на пякучы боль ад ёду, сышаў жарцікамі... І Лілію Іванаўну прыводзіла ў замілаванне, што яе нечаканы пацьют чырванеў і саромеўся яе і пад жарцікамі ягонымі хавалася відавочная няёмкасць...

Валерый Паўлавіч накінуў кашулю і даскакаў да канапы — нага, хоць і не відаць было пашкоджанняў, балела... Лілія Іванаўна ўсведамляла, што выканала свой доўг, што трэба зараз жа ісці... Але як даўно ў яе гэтак жа замірала сэрца — гадоў ...наццаць таму! І ў Валерыя Паўлавіча такія дужыя, пяшчотныя руکі... І вочы яго такія блакітныя... І... хоць будзе што ўспомніць!

Лілія Іванаўна вярталася дадому ўжо прыцемкам. Першы снег даўно стапталі, змяшалі з апалым цёмным лісцем...

Смяротны грэх... Яна адчувала яго цяжар, зусім няўяўны — але фізічны... Ну чаму яна такая дурная... Мільёны жанчын, у тым ліку і яе сяброўкі, маюць кахранкаў, мяняюць мужчын, як пальчаткі, абсолютна натуральна... А яна... Як прыйсці дадому, дакрануцца да дзіцяці грэшнымі рукамі, цалаваць мужа тымі ж вуснамі, што нядаўна так горача цалавалі іншага мужчыну?! Яна заўсёды была такая... праз-рыстая. Цяпер — на ёй пляма, якую, здаецца, убачыць кожны...

Адно суцяшае — гэта не звычайны адзюльтэр, гэта вялікае, неадольнае пачуццё... Магчыма, яе шчасце. Магчыма, няшчасце. «Я сам пагавару з твайм мужам,— сказаў Валерый на развітанне.— Не дакарай сябе, гэта лёс. Хутка мы будзем неразлучнымі».

Усё цудоўна, узнёсла, высакародна... Але чаму ж не чуваць тае ўзнёсласці? Чаму так гняце пачуццё віны? Божа, як гэта нязвыкла, як гідка — бывшы грэшнай...

Дома Лілію Іванаўну чакаў торт «Птушынае малако», шампанскагае і радасна ўсхваляваны муж. Ён дапамог жонцы зняць паліто і нават расшпіліў боцікі. Правёй, разгубленую, да фатэля, падаў бакал...

— Пазнаёмся,— стукнуў сябе ў грудзі,— намеснік дырэктара Палаца сучаснай моды па гаспадарчай частцы! Так, так! Усяго дзве гадзіны, як на новай пасадзе! І ўсё дзяякоўчы таму, што мая жонка — дабрадзейная... Дырэктар так і сказала — ведаочы ваш выдатны сямейны мікраклімат і асаблівую надзейнасць!..

Муж радаваўся, хадзіў па пакоі, планаваў, як лепей распарадзіцца адчувальнай прыбаўкай да сямейнага бюджету, і Лілія Іванаўна баялася спудзіць гэтую яго радасць... Няхай не адчуе сёння, што ўсё ў іх скончана і не мае нікага сэнсу гэтая ягоная радасць і планаванне... Але... Няўжо ён не адчувае? Няўжо не бачыць, як гараша на яе вуснах пацалункі другога? Ніколі не мелі яны адно ад аднаго таямніц. Няўжо не заўважае ён, што не ўсмешка на яе твары — маска?

Муж урачыста працягнуў Лілія Іванаўне белы канверт з залатой кветкай.

— Заўтра пасяджэнне клуба. Сама Леакадзія Сямёнаўна перадала. І касцюм табе падабрала — шык-мадэрн!

Клуб дабрадзейных жанчын! Лілія Іванаўна ледзь не рассміялася. Цяпер яна не належыць да ліку дабрадзейных жанчын. Аб чым не шкадуе. Не... Зусім не шкадуе!

Але муж, калі ўсвядоміў, што жонка не збираецца ісці ў клуб, так засмуціўся, так зазлаваў, што яна мусіла паабяцца пайсці. Пакуль канчатковае слова не сказана, трэба падтрымліваць відочнасць ранейшых адносін... Прынамсі, дзеля дачкі.

У знаёмай зале, шэра-мармуроўай з люстраннымі калонамі, пася-джэнне клуба «Белая лілея» адбывалася па ранейшым сцэнарыі. Даклад пра міжнародную канферэнцыю жанчын-палітыкаў з выступленнямі дэлегатаў, справа-здача нейкага жаночага фонду, канцэрт арганнай музыкі... Нудота. Але калі Лілія Іванаўна ўжо

сабралася сыходзіць, яе затрымала за локаць высокая кабета з выбеленымі валасамі:

— Лілія Іванаўна, пасяджэнне клуба працягваеща ў малой зале... Вас чакаюць.

І Лілія Іванаўна прайшла за тымі, хто застаўся, у дзвёры між калонаў. Там цягнуўся доўгі вузкі калідор, яшчэ адны дзвёры — і вінтарная лесвіца, стылізаваная пад старожытнасць. Хоць і занятая асабістымі перажываннямі, яна міжволі ўсхвалявалася ад здагадкі, што даведае ёнца пра сапраўдную сутнасць клуба... Няўжо ўсё зводзіцца да тых паныльных прадстаўленняў у шэрай зале?

Што ж, залу, куды цяпер трапіла Лілія Іванаўна, аніяк нельга было назваць шэрай... ні ўрачыстасці, ні халоднай адчужданасці... Каму, як не ёй, было ацаніць вытанчанае спалучэнне кармінавага аксаміту мэблі, кветковых габеленаў у барочным стылі, кітайскай парцэляны і пушыстых дываноў — нібы жывыя газоны на светлым паркете... Галасы тут гучалі мацней, некаторыя кабеты знялі строгія пінжакі і засталіся ў рамантых белых блузках. Са здзіўленнем заўважыла Лілія Іванаўна і некалькі мужчын, надзіва прадстаўнічых — нібы з часопісных вокладак. Прысутныя — каля трох дзесяткаў — расселіся ў мяккія фатэлі, паўкруглыя канапы, разабралі з нізкіх столікаў кактэйлі, і дырэктар Палаца сучаснай моды Леака-дзія Сямёнаўна ўзяла слова:

— Дарагія сябры! Сёння ў нас свята. Мы прымаем у правадзейныя сябры клуба кандыдатку, якая паспяхова прайшла ўсе тэсты і выпрабаванні, вядомага дызайнера Лілію Іванаўну!

Усе павярнуліся да Ліліі Іванаўны і заапладзіравалі. А дырэктарка працягвала:

— Як заўсёды, мы пільна правяралі і гэтую кандыдатку. Нас задавальняе яе інтэлектуальны ўзровень, творчы патэнцыял. А маральную ўстойлівасць Ліліі Іванаўны ахарактарызуе наш найлепшы экспергт. Прашту!

Лілія Іванаўна ўся сцялася... А з дальняга фатэля падымалася і выходзіў на сэрэдзіну пакоя высокі, дужы, блакітнавокі мужчына са шнарам на лобе... Валерый Паўлавіч! Не можа быць...

Эксперт асляпляльна ўсміхнуўся:

— Пры майм непасрэдным узделе кандыдатка ў сябры клуба прайшла псіхаэмацыйнае выпрабаванне на ўстойлівасць маральных арыенціраў. Засведчваю... — (Лілія Іванаўна ў жаху заплюшчыла вочы) — вытрымала праверку на выдатна! Ад сябе дадаю, што з задавальненнем пращаўаў з такой цэласнай і чистай асобай, як шаноўная Лілія Іванаўна, і выказваю ёй сваё шчырае захапленне!

Эксперт пацалаваў халодную руку Ліліі Іванаўны.

— Віншую! Цяпер мы разам!

Лілія Іванаўна неўразумела азірнулася. Ён... не выдаў яе! Ён падмануў усіх! Кабеты глядзелі на Валерыя Паўлавіча... На яе... И само сабой нарадзілася веданне: яны ўсе прайшли праз гэта! Усе, добра-дзеяньня, спакусіліся, як і яна... Сур'ёзныя дзелавыя жанчыны з бездакорнай рэпутацыяй, добрыя жонкі і маці... Іх роднасць і агульная таямніца — скрыты грэх... Усе ведалі адна пра адну. И іншага шляху сюды не было... Божа, а яна думала пра злом лёсу, неверагоднае пачуцшё... Прынц, якога кожная жанчына чакае да старасці! Герой! Пацьфіст пабіты! Майстар сваёй справы... Дасканала ведае падыходы да таких закамплексаваных дабрадзейных дурніц... И ўласнага лба не пашкадуе.

Лілія Іванаўна адчула, што зараз расплачацца на вачах ва ўсёй шаноўнай кампаніі. Нечая клапатлівая рука паднесла да яе вуснаў высокую шклянку з напоем... Так, гэта ўжо быў зусім не безалкагольны кактэйль...

Да яе падыходзілі, усміхаліся, цалавалі, давалі візітныя карткі.

— Дарагая Лілія, прыходзьце ў мой салон прыгажосці. Адмысловую прычоску зробім! Сама вамі займуся...

— Лілія Іванаўна, давайце ў наступным месяцы зладзім выставу вашых твораў у нашай галерэі.

— Закажу вам афармленне свайго офіса...

— А мне б хацелася, каб ваша творчая фантазія папрацавала над майм лецішчам!

— Заўтра прышлём вам набор касметыкі «Арыфлэйм» — на презентацыі атрымалі на ўсіх сяброў клуба...

— Лілія Іванаўна, мне расказвалі пра вашы цудоўныя аплікацыі са скury...

Два прыслужнікі ў зялёных ліўрэях з залатымі галунамі запалі свечкі. Электрычнае свято амаль патухла. Загучала музыка. Некалькі пар узніліся — танцеваць... Да Ліліі Іванаўны падсеў Валерый.

— Ты цудоўна трymалася, дарагая. Іспыт — жорсткая рэч, але, павер, ты не расчаруешся, што прайшла праз яго...

Лілія Іванаўна непаслухмянымі вуснамі прамовіла:

— Я хачу пайсці адсюль...

— Разумею, не хвалюйся.— Валерий Паўлавіч дапамог ёй устаць, прашаптаў некалькі слоў старшыні клуба і павёў Лілію Іванаўну ўніз, прыгожы, дужы, далікатны і чуллівы, ідэальны каханак для дабрадзейнай жанчыны.

Дачка спала. Муж зноў сустрэў Лілію Іванаўну ў вітальні.

— Хадзем на кухню. Я ўжо трэці раз чайнік падаграваю.

«Бедны мой чалавек.— Лілія Іванаўна ўпершыню за колькі гадоў уважліва паглядзела на мужа.— Які ён добры, ніколі нічога дрэннага мне не зрабіў, ні разу не здрадзіў... А я...»

Муж наліваў гарбаты, а Лілія Іванаўна тужліва думала: няўжо няма чыстых жанчын, якіх нельга спакусіць? Яна ж лічыла такой сябе. Не, вядома ж, ёсць. Гэта і тыя, хто сыходзіў пасля афіцыйнай часткі пасяджэння клуба ва ўпэўненасці, што спрыяюць адраджэнню грамадства...

І як мала аказалася ў яе таго, што дазваляе вытрымаць любое спакушэнне! Як самаўпэўнена яна спадзявалася на сваю моц!

Позна?! Ці хопіць сілы вырвацца з гэтага кола разумных драпежніц? Якая яна ідыётка! Муж, дачка, праца — гэта і было ейнае шчасце! Рэдкае, асаблівае, не-паў-тор-нае...

Між тым муж, не хаваючы радаснай усмешкі, працягнуў жонцы канверт, на гэты раз сіні, з выявай дзіўнай жывёлы.

— Глядзі, даражэнская, што мне ёння даслалі!

Лілія Іванаўна машынальна дастала з канверта аркуш мелаванай паперы.

«Клуб дабрадзейных мужчын «Срэбны грыфон» запрашае вас на чарговае пасяджэнне... Мэта клуба — аб'ядноўваць носьбітаў духоўнасці, маральныя чысціні,

спрыяць аздараўленню грамадства... аднаўленню ідэалаў
рыцарскага служэння...»

1996

www.kamunikat.org

СКРЫНЯ ПАНДОРЫ

Апавяданне

Каб нашкодзіць людзям, багі Алімпа стварылі прыўкрасную жанчыну Пандору і надзялілі яе неутаймоўнай цікаўнасцю. У доме мужа Пандоры знаходзілася скрыня, якую нельга было адчыніць. Пандора з-за сваёй цікаўнасці адчыніла яе і выпустіла адтуль у свет людскія хваробы, сваркі і звады.

Стражытнагрэчаскі міф

Паштовае аддзяленне горада Б* месцілася ў аднапавярховым цагляным дамку, амаль схаваным пад шатамі старых ліп. Цяпер, перадкаляднымі маразамі, ліпы захуталіся ў высакародную шэррань — гэткія важныя пані, што нібыта зусім заштурхалі ў куток яснага марознага дня сціплы будынчак пошты.

А ў будынку паштмайстар пан Сікорскі ў атачэнні сваіх падначаленых разглядаў пасылку, дастаўленую з чыгункі ў чарговай партыі ранішнай пошты. Пасылка была адрасаваная настаўніку хіміі Капуцкаму, аматару незвычайных досведаў ад спрытычных сеансаў да археалагічных раскопаў. Пасылка сапраўды была вартая ўвагі: квадратная скрыня ў палову чалавечага росту вышынёй, шчыльна абцягнутая чорнай аксамітнай паперай, на якой ярка паблісквалі фольгавыя зоркі. Адправіцель падпісаўся лаканічна: «Брацтва «Гаўдэамус». Паколькі было вядома, што настаўнік Капуцкі з'ехаў некуды ў Гародзенскую губерню да сваякоў, а ягоная халасцяцкая кватэра стаяла замкнёная, пасылка мусіла знаходзіцца ў скрыні паштамта да вяртання адрасата.

— Пасылка як пасылка, — выгукнуў Сікорскі і прыгладзіў справа налеву рэдкі чуб, зачасаны на раннюю лысіну.— Занесці ў скрыні і забыцца.

— Не кажыще, пане Сікорскі,— тужліва працягнуў служачы Карасюк.— Мне такой ніколі не дашлюць. Можа, там тэлескоп для назірання зорак — пан Капуцкі неяк расказваў пра такую прыладу на лекцыі ў клубе грамадзянскіх служачых. Калі гэты тэлескоп навесці на планету Юпітэр, можна ўбачыць на ім кольцы!

— Так-такі кольцы...— няўважна ўсуніўся Сікорскі, пагладжваючы чорную аксамітную абгортку пасылкі.

— А можа, там фанограф?— выказаўся другі служачы.— Мая жонка ездзіла да сястры ў Вільню і там на кірмашы слухала фанограф, за дзве капейкі за сеанс. Апошнюю прамову Абрама Лінкальна, панове!

Тут з усіх бакоў пасыпаліся гіпотэзы наконт змесціва пасылкі, адна фанастычнейшая за другую.

— Усё! Сціхніце! — скамандаваў паштмайстар.— Пасылка адпраўленая па ўсёй форме, мы не маем права ўскрываць прыватную карэспандэнцыю. Мы дзяржаўныя служачыя і мусім выконваць свой абязязак дакладна. У ховішча! І каб я больш пра гэтую скрыню не чую!

Аднак чуткі пра таямнічу пасылку папаўзлі па горадзе Б*. Хутка горад высунуў некалькі даволі цікавых версій, якія запэўнівалі, што ў Чорнай Скрыні набор мамантавых і дыназаўравых костак для гіmnazічнага палеанталагічнага музея; ваксовая фігура Напалеона ў сядзячым стане; егіпецкая мумія і нават — абсталяванне для запуску паветранага шара. Чорная аксамітная абышыўка пасылкі заблішчэла і абцерлася ад бясконцых дотыкаў... Але найболей жарсці распаліліся, калі настаўнік Капуцкі не вярнуўся ў належны час і даслаў кіраўніцтву гіmnazіі ліст, у якім паведамляў, што яму часова прapanавалі пасаду прыват-дацэнта ў Гарадзенскім медыцынскім універсітэце і ён затрымаецца ў Гародні яшчэ на месяц, а пасля, калі ўдасца, застанецца назусім.

— Ускрываіма пасылку! — падляцелі да пана Сікорскага ўсхваляваныя служачыя пошты.— Адресат выбыў!

— Не маем права! — уздыхнуў Сікорскі.— Па-першае, Капуцкі яшчэ можа вярнуцца, а па-другое, калі ён не вернецца, мы абвязаны адаслаць гэтую пасылку на ягоны новы адрес.

Усведамленне, што яны, верагодна, не будуць прысутнічаць пры ўскрыцці Чорнай Скрыні і ўвогуле ніколі не даведающа, што там было, напоўніла душы прысутных невыказнай горыгчы. І па горадзе папаўзлі чуткі іншага кшталту. У Чорнай Скрыні — зброя; дынаміт і бомбы; падпольная друкарня... Нарэшце самую арыгінальную версю прапанавала жонка паштмайстра пані Сікорская, што ў пасылцы расчлянёны труп настаўніка Капуцкага, а ліст ад яго імя падступна даслаў забойца, каб схаваць настаўніка від зікненне...

Хоць ключ ад сховішча Сікорскі насіў з сабою, аксамітная папера на пасылцы ў некалькіх месцах аказалася прадзёртай. Але пад ёй выявіўся слой чырвонаага кардону. Пан Сікорскі доўга змагаўся з уласным грамадзянскім сумленнем, нарэште ўзяў тонкі сталёвы нож для разразання паперы і рана ранічкай, пакуль не з'явіліся падначаленныя, забег у сховішча і праткнуў чырвоны кардон... Але нож праз якія два вяршкі наторкнуўся на нешта цвёрдае, якое нажу не паддавалася. Так было з усіх бакоў. У адчай Сікорскі раскаладаў адну дзірку шырэй: за чырвоным кардонам бачылася дрэва...

Капуцкі відавочна не збіраўся прыязджаць у горад Б* і на пачатку лютага запатрабаваў выслаць дакументы аб сваёй адстаўцы і пакінутыя рэчы, што змясціліся ў адным невялікім чамаданчыку. Самае жахлівае, што настаўнік (а цяпер прыват-дацэнт Гарадзенскага медыцынскага інстытута) выслаў свой новы адрес, абсолютна дакладны. Неатрыманая пасылка мусіла нераспячатанай адбыць на ранішнім цягніку разам з настаўнікам чамаданам у Гародню.

Снег пад ліпамі быў даўно стаптаны. І вы дарэмна думаецце, што гэта зрабілі каляднікі. Жыхары горада Б* палюбілі пад вокнамі паштовага аддзялення аблікоўваць версіі пра змесціва Чорнай Скрыні. Утварыліся нават своеасаблівия партыі прыхільнікаў тae цi іншae версii. Самай шматлікай была партыя егіпецкай муміі. Многа было і прыхільнікаў версіі пра мамантавыя косткі і тэлескоп. Нешматлікай, але напорыстай сталася партыя версіі пра расчлянёны труп. Яе ўзначальвала жонка паштмайстра.

Спрэчкі пра Чорную Скрыню вяліся і ў Бурыгавай карчомцы за кубкам гарбузакаўскага піва «Зосечка», і ў пакоях губернаторскага дома. Гімназісты мужчынскай гімназіі, дзе яшчэ нядаўна настаўнічаў Капуцкі, у балышыні былі перакананыя, што пасылка ўтрымлівае нешта такое, чым аб'ектыўна мусіла карыстацца іхняя гімназія,— тэлескоп там, ці косткі, ці абсталяванне для хімічных доследаў. І не адзін баявіты гімназіст спрабаваў прабрацца ў сховішча пошты, маючы ў кішэнях, ранцы ці ў руках злавеснае начынне ўзломшчыка — стамескі, свярдзёлкі, ломікі, нават порах і нітрагліцэрыну... Звестка, што Чорную Скрыню адпраўляюць у Гародню, ускалыхнула ўвесь горад Б*. Пані Сікорская наляцела на свайго мужа з сапраўдным адчаем жаўнера, які ідзе ў апошнюю атаку.

— Толькі з-за тваёй упартасці пакутуе ўвесь горад! Няўжо нельга было адразу распакаваць тую клятую пасылку, і мы не трацілі б нервы, час і сяброўства.

— Але мы дзяржаўныя служачыя,— слаба абараняўся пан Сікорскі.— Мы не маем права... Ёсць інструкцыі...

— Чхала я на твае інструкцыі,— закрычала раз'юшаная кабета.— Калі вы дзяржаўныя служачыя, дык даўно павінны былі западозрыць нядобрае і выкрыць злачынства. Урэшце, запрасі жандараў, скажы, што ад пасылкі сыходзіць моцны трупны пах...

— Глупства...— мармытнуў Сікорскі.— Да таго ж Скрыня не надта цяжкая... Але...

— Але! — сцвердзіла пані Сікорская, і паштмайстар, адчуваючы раптоўную душэўную палёгку, паймчайся ў жандармерью горада Б*.

Ці варта казаць, што сховішча паштовага аддзялення не магло змясціць усіх жадаючых прысутнічаць пры ўрачыстым моманце адкрыцця Чорнай Скрыні, а ліпы вакол пошты страцілі не толькі высакародную шэртань, але і асобныя галінкі. Знутры вокны выглядалі як вітрына крамы па распродажы расплясканых насоў і шалённых вачэй. Чорная абортка, скрозь прадзертая і выпацканая, амаль страціўшая фольгавыя зоркі, зляцела ў адно імгненне, расшматаная мнóstvam рук. Той жа лёс спасці скрыню з чырвонага кардону, што аказалася пад аборткай, таксама прадзертую і нават у адным месцы

прапаленую. У кардоннай скрыні была фанерная, меншага памеру. Узмахнулі сякеры, і вачам прысунных адкрылася... яшчэ адна, меншая, скрыня з зялёнага кардону. Далей было: скрыня з кардону, абклееная фольгай; яшчэ адна скрыня з фанеры; скрыня з жоўтага кардону; скрыня з сіняга кардону ў гарошак; скрынка, абклееная паперай з анёлкамі, зоркамі і сняжынкамі, скрынка ружовая; скрынка блакітная, зноў чырвоная... Нарэшце ў самым цэнтры аказалася белая пляскатая скрынечка памерам з далонь, у якой ляжаў танны партабак і ліст з наступным тэкстам: «Дарагі Генусь! Віншуем цябе з Калядамі! Не забывай старых універсітэцкіх сяброў, наша брацтва за келіхам віленскага піва і вясёлыя калядныя жарты! Антось, Вітас, Рышард, Пятро, Анцыпар».

Пакой пошты быў увесь засыпаны каляровымі шматкамі паперы, кардону і трэскамі.

— За такія жарты па пысе трэба біць, панове,— разгублена сказаў пан Сікорскі.— Гэта ж прымушаюць працеваць дзяржаўных служачых, траціць сілы, энергію, нервы для перадачы такога паскудства...

Пані Сікорская моўчкі плакала. Народ разышоўся. І мы б нерайлі ў гэты дзень, дый у бліжэйшыя дні, пану Капуцкаму з'яўляцца ў горадзе Б* нават з самымі лепшымі намерамі. Што праўда, ён і не з'явіўся. Хоць не быў вінаваты ў вышэйапісаных падзеях, як кажуць, ані сном, ані духам...

Пан Сікорскі прыгнечана ішоў дадому пад ручку з маўклівай жонкай. Службовы абавязак быў парушаны, таямніца аказалася насмешкай... І што цяпер рабіць з тым праклятым партабаком?..

Раніцай на ліпах вакол паштовага аддзялення горада Б* зноў з'явілася шэррань. Але хутка, хутка яна мусіла ператварыцца ў адліжны дожджык і ссыпацца ў набрынялы снег...

Змест

Золата забытых магіл. Паралельны раман.
Пярсцёнак апошняга імператара. Аповесць.
Дабрадзейныя. Апавяданне.
Скрыня Пандоры. Апавяданне.

© Інтэрнэт-версія: Камунікат.org, 2010 год
© PDF: Камунікат.org, 2010 год